

સંપ્રદાય

તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર, અને
ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર

લેખક,

શ્રી. દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, બી. એ.
કિવાન સાહેબ - ખંભાત રાજસ્થાન
ખંભાત

પ્રકાશક,

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા - મુંબઈ

સં. ૧૯૮૮

ઈ. સ. ૧૯૩૨

પ્રત ૭૫૦

આવૃત્તિ ૧ લી

શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભા - અંથમાળા નં. ૧૩

શાકત સંપ્રદાય

તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર, અને
ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર

લેખક,

શ્રી. દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, ખી. એ.
કિવાન સાહેબ - ખંભાત રાજસ્થાન
ખંભાત

પ્રકાશક,

શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભા - મુંબઈ

સં. ૧૯૮૮

પ્રત ૭૫૦

ઈ. સ. ૧૯૩૨

આવૃત્તિ ૧ લી

મૂલ્ય રૂા. ૧-૮-૦

પ્રકાશક,

રા. રા. હરસિદ્ધલાલ વળુલાલ દિવેદીયા,

એમ. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ, હાઇકોર્ટ, મુંબઈ.

માનાર્થ મંત્રી,

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા - મુંબઈ

મહારાજ મેન્શન્સ, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ નં. ૪.

મુદ્રક: શંકરરાય અમૃતરાય

જ્ઞાનમન્દિર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

રાયપુર, અમદાવાદ.

ગુજરાતના ધર્મો અને સંપ્રદાયો સંબંધી ગ્રંથાવલિ ૪

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા — મુંબઈએ ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય “ધર્મ” વા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” એ નામની ગ્રંથાવલિ પ્રકટ કરવાનો ઉપક્રમ ઈ. સ. ૧૯૧૩ થી આદરેલો છે. તેને અનુસરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથાવલિના પહેલા ગ્રંથ તરીકે “જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ — તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને તેની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર” એ નામનો નિબંધ હરિદ્રાઈથી લખાવવા વિકાસોને નિમંત્રણ હતા. તેમાંથી રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, બી. એ., એલ એલ. બી., વકીલનો નિબંધ પસંદ થયો હતો; અને તેમને એ ગ્રંથ યોજના પ્રમાણે ઠરાવેલું છાપવાનું પારિતોષિક લેઈ પોતાને ખર્ચે પોતાના માલિકીકી હક્કથી છપાવવા જણાવ્યું હતું. પરંતુ અનેક ઘટતી તાકીદો કર્યા છતાં હજી સુધી તેમણે એ નિબંધ છાપવા વ્યવસ્થા કરી નથી.

તે પછી “વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” — એના લિખ લિખ મતોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોના તેમ જ ગુજરાતમાં તેના પ્રચારના નિરૂપણ સાથે એક નિબંધ હરિદ્રાઈથી લખાવરાવ્યો હતો. તેમાંથી રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો નિબંધ પસંદ થયો અને તે સને ૧૯૧૭ માં છપાયો છે. તે પછી એ જ ધોરણે “શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” — એના લિખ લિખ મતોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોના તથા એના ગુજરાતમાં નિરૂપણ સાથે હરિદ્રાઈથી લખાવરાવેલા નિબંધોમાંથી રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો નિબંધ પસંદ થયો અને તે સને ૧૯૨૧ માં છપાયો છે.

ઉપરાંત “અહુનવર, એ નામનો સર્જનજૂનો મંત્ર”-
‘પારસી ધર્મતત્ત્વનું વૈદિક દષ્ટિએ અવલોકન’ એ નિબંધ રા. રા.
માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાનો સભાએ પ્રકટ કરેલો છે.

તે પછી પ્રસ્તુત ગ્રંથાવલિનો આ ચોથો નિબંધ “શાક્ત-
સંપ્રદાય - તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર, અને ગુજરાતી
સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” શ્રી. દિ. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર
મહેતા બી. એ., દિવાન સાહેબ, ખંભાત સંસ્થાન, એમનો પ્રકટ
થાય છે.

અહિં એક એ નોંધ કરવાની છે કે, પ્રસ્તુત નિબંધ સાથે
અલગ ગ્રંથાવલિમાં શિલાછાપ ઉપર છાપેલાં બે શ્રી ચક્રો શાક્ત
સંપ્રદાયના બે લિંગ મતોનાં જોડેલાં છે. એમાંનું એક ચક્ર શ્રીયુત
દિ. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ અમદાવાદના એક જોષી
શ્રી. ગિરંજીશંકર પાસે તૈયાર કરાવેલું છે. બીજું શ્રીચક્ર મુંબઈની
શ્રી મમ્મદેવી સંસ્કૃત પાઠશાળાના આચાર્ય, વિદ્યાચારિણિ, શ્રીયુત
મોતીરામ કલ્યાણજી શાસ્ત્રીએ સભાની વિનંતિ ઉપરથી તૈયાર કરેલું
છે. તે ઉપરાંત પરિશિષ્ટ ૧ લામાં “હાદિ વિદ્યા” ના શ્રી ચક્રનાં
પદ્ધતિ અને પદ્ય વિદ્વાન શાસ્ત્રીજી મોતીરામ કલ્યાણજીએ તૈયાર
કરેલ છે. ઉપરાંત તેમણેજ આ બન્ને શ્રી ચક્રો ભારે પરિશ્રમ લઈને
ભતિદેખરેખથી મુંબઈના શ્રી જગદીશ્વર ત્રેસમાં છપાવી આપ્યાં છે,
તે માટે તેમનો સભા તરફથી ખાસ આભાર માનવાનો છે.

મુંબાઈ,

હરસિદ્ધલાઈ વજુલાઈ દિવેદીયા.

તા. ૨૮-૨-૩૨

માનાર્થ મંત્રી: શ્રી કા. ચુ. સભા.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા—મુંબઈ

સાહિત્યપ્રચારને ઉત્તેજનની યોજના

શાળા-પાઠશાળાઓને ધનામ માટે તેમ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ
માટે અડધી કિંમતની ગોઠવણ

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈએ, સને ૧૯૩૧થી મુંબઈ ઈલાકાનાં સરકારી, દેશી રાજ્યોનાં તેમ જ મ્યુનીસીપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાંઓમાં અભ્યાસ તથા વાંચનપ્રસાર દ્વારા તથા વિદ્યાર્થીઓને અપાતાં ધનામે દ્વારા, તેમજ તેમના હસ્તકની નિશાળોની તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ અને પુસ્તકાલયોમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર બહોળા પ્રમાણમાં સહેલાઈથી, ઓછા ખર્ચે થઈ શકે તે માટે પોતાની માલિકીનાં પુસ્તકો (રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય) અર્ધી કિંમતે અને રાસમાળા (ભાગ ૧-૨) સાગા બાર ટકાના કમીશનથી ઉપલી સંસ્થાઓને વેચાતાં લઈ શકવાની અનુકૂળતા કરી આપવા દરમ્યું છે.

સૂચના:

ઉપલી સંસ્થાઓમાંની જેમને આ પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે વેચાતાં હોવાં હોય, તેમણે નીચેને શરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

રા. રા. હરસિદ્ધલાઈ વજુભાઈ દિવેદીયા,

એમ. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ, લાઇકોર્ટ, મુંબઈ.

માનાર્થ મંત્રી, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા,

મહારાજ મેન્શન્સ, સેન્ટ્રલર્ટ રોડ, મુંબઈ નં. ૪

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાની માલિકીનાં પુસ્તકો

૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) તૃતીય આવૃત્તિ, ભાગ ૧ લો., તથા
બીજો: સ્વ. શ્રી. અલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક કાર્પસે રચેલી, અને દિ. બ.
રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવેએ ભાષાન્તર કરેલી, દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૫-૮-૦

૪ માર્કસ એન્ડેલીઅસ એન્ડોનીનસના સુવિચારો-ભાષાન્તરકાર,
ઇડનરેશ સ્વર્ગસ્થ શ્રી. મહારાજ સર હેસરીસિંહજી; રા. રા. નગીનદાસ
પુ. સંઘવીએ સંગ્રહેલાં સંસ્કૃત સુભાષિત અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં વચનો સાથે
મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

૫-૬ શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની
સવિસ્તાર નામાવલિ, ભાગ ૧ લો., તથા ભાગ ૨ જો: તૈયાર કરનાર
રા. રા. અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની, બી. એ., દરેકનું મૂલ્ય
રૂ. ૨-૦-૦

૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨ (સાથે ભેગા)
તૈયાર કરનાર નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી; મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૮ રસકલ્પલોહ : બાળાઓએ ગાવાનાં સ્ત્રીજનનનાં ગીતો; સંપાદક
રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ, મહેતાજી. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૦-૦

૯ પ્રબોધખત્રીસી (કવિશ્રી માંડલુકૃત) અને રાવણમંદોદરી
સંવાદ (કવિ શ્રીધરકૃત); સંપાદક અને સંશોધક સ્વ. રા. મણિલાલ
બકારભાઈ બ્યાસ; ટીકા અને ઉપોદ્ઘાત લખનાર, રા. રા. શંકરપ્રસાદ
છગનલાલ રાવળ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૧૦ પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ લો.-પ્રાચીન કવિઓનાં
આખ્યાનો અને પદો; સંપાદક રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ,
મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧૧ અહુનવર એ નામનો સર્જનજીનો મંત્ર, પારસી ધર્મતત્ત્વનું
વૈદિક દૃષ્ટિએ અવલોકન; લેખક રા. રા. માનશંકર ખીતાબરદાસ મહેતા.
મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

૧૨ અતુર્વિંશતિ પ્રબંધ-(સંસ્કૃત) જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથ-પાઠાં-
તરોની નોંધ, અનેક અતુર્કમણિકાઓ સાથે, સંશોધક-પ્રો. હીરાલાલ
રસિકલાલ દાપડીયા. મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું,

મસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

ઉપોદ્ધાત

“ હિન્દુતત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ ”* ને લગતું સાહિત્ય એકત્ર કરી, અભ્યાસ કરવાના સમયમાં મારે સાથે સાથે તે તે દર્શનશાસ્ત્રને સંબંધ કરતા ધર્મશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. ત્યારપછી બૌદ્ધધર્મનો અને તંત્રશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ સને ૧૯૨૫-૧૯૩૦ સુધીમાં મેં કર્યો, અને તે અભ્યાસથી મને સમજાયું કે આપણા આચારમાં ઉતરેલા સાંપ્રદાયિક ધર્મોના ઘણા મર્મો આપણને ઉઘડેલા નથી, અને જેઓ માત્ર જૂની પદ્ધતિને વળગી રહી ધર્માચરણ કરે છે તેમનામાં વિદ્યા એટલે રહસ્યજ્ઞાન નથી, અને જેઓ વેદાન્તને જ આપણું ધર્મસર્વસ્વ માને છે, તેમ કર્મ અને ઉપાસનાકાણ্ড મિથ્યા અથવા સગવડીયા આચાર રૂપે માને છે તેમનામાં પણ આચારની પીઠમાં શો વિચાર અથવા સિદ્ધાન્ત ગોઠવાયો છે તેનું સાચું જ્ઞાન નથી. આથી સંપ્રદાય પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરનારા, કેવલ વેદાન્તવાદી વિચારકોને, નાસ્તિક ગણે છે, અને વેદાન્તવાદી વિચારકો આચારવાદીને કર્મજડ અથવા શ્રદ્ધાજડ માની ઉપહાસ કરે છે. અને પક્ષમાં સમન્વય કરવાની અશક્તિ હોવાથી આપણા ધર્મનું સર્વાંગસુંદર સ્વરૂપ તે તે પક્ષવાળા સમજી શકતા નથી.

વળી વેદવાદીઓ અને તંત્રવાદીઓ પરસ્પરના સિદ્ધાન્તોને સારી રીતે સમજતા નહિ હોવાથી પોતપોતાના સિદ્ધાન્તને પૂર્ણ માની મતાંધતામાં પડે છે અને સલ્લનિર્ણય કરી શકતા નથી. આ વેદવાદીઓની અને તાંત્રિકોની એકદેશી મતાંધતાને લીધે શાકતસંપ્રદાયને વેદવાદીઓ વામમાર્ગ ગણી નિંદે છે, અને તાંત્રિકો વેદવાદીઓને

* આ ગ્રંથ અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી બે. વિલામમાં સને ૧૯૨૪ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

“પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ” અથવા મિથ્યા માયાવાદી ગણી ઉપહાસ કરે છે. વેદવાદીઓ અને તાંત્રિકો વચ્ચેની અણુસમજ દૂર થાય, અને શાકતસંપ્રદાયમાં કેટલું ધર્મતત્ત્વનું વ્યાપકપણું અને ઉડાપણું રહેલું છે તે સરલનાથી સમગ્રય એવા હેતુથી આ નિબંધ લખવાનું શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા તરફનું નિમંત્રણ મેં સ્વીકાર્યું હતું.

દરેક પદાર્થ ત્રણ ભૂમિકામાં જન્મ્યાવ કરે છે. મૂલ પ્રકૃતિ-દશામાં, પછીથી પ્રકૃતિ-વિકૃતિદશામાં, અને છેવટે વિકૃતિદશામાં આવી ઠરે છે. ગાયનું દૂધ આરંભમાં શુદ્ધ પ્રકૃતિદશામાં, પછી દહીંની અવસ્થામાં પ્રકૃતિ-વિકૃતિ દશામાં, અને છાશ, પાણી, માંખણ, અને ઘીના રૂપમાં છેવટની વિકૃતિદશામાં આવી રહે છે. આ ત્રણે અવસ્થા સામાન્ય રીતે પોતપોતાની અર્થાક્રિયા સાધવામાં સમર્થ હોવાથી શુદ્ધ જ હોય છે, પરંતુ તે તે અવસ્થામાં જ્યારે વિરોધી દ્રવ્ય ખેસવા પામે છે ત્યારે અશુદ્ધ પરિણામો પ્રકટ થાય છે. આ દ્રવ્યને લગતા શુદ્ધ પરિણામો અને અશુદ્ધ પરિણામોના નિયમો ધર્મતત્ત્વને પણ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે વેદશાસ્ત્ર ઉપર બંધાયેલા હિન્દુ ધર્મની બે મુખ્ય શાખાઓ થાય છે: (૧) સાધારણ ધર્મ જેવા કે:- અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, દાન, ક્રમ, દયા, શાન્તિ : (૨) અસાધારણ ધર્મ જેવા કે:-બ્રાહ્મણાદિ વર્ણધર્મો, બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમધર્મો, વર્ણ અને આશ્રમના મિશ્રધર્મો, ગૌણધર્મો, અને શ્રાદ્ધાદિ નૈમિત્તિક ધર્મો. આ પાંચ પ્રકારના અસાધારણ અથવા વિશેષ ધર્મો મૌલિક સાધારણ અથવા સામાન્યધર્મના દેશ, કાલ અને નિમિત્તના ભેદોને લઈ ધડાયેલા ખાસ પરિણામો છે અને તે તે દેશ, કાલ અને નિમિત્તને બંધખેસતા પળાય ત્યાંસુધી તે શુદ્ધ વિકૃતિઓ છે. પરંતુ સાધારણ ધર્મનો મૂલમાંથી ઉચ્છેદ કરે એવી રીતે જો વિશેષધર્મ સાધવામાં આવે તો ધર્મ અશુદ્ધ પરિણામ ઉપર જાય છે; અને ધર્મની છાયામાં અધર્મનાં રૂપો ઉભાં થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં કહ્યું છે કે:-

અહિંસાર્થાય ભૂતાનાં ધર્મપ્રવચનં કૃતમ્

યઃ સ્યાદહિંસાયુક્તઃ સ ધર્મ ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥

ધારણ કરવાથી ધર્મ-એ લક્ષણ વાળો ધર્મ પ્રાણીઓની અહિંસા સંધાય તેવા હેતુથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. આથી અહિંસા-યુક્ત જે કર્મ હોય તે ધર્મ એવો નિર્ણય થઈ શકે છે.

આમ છતાં દેશ, કાલ અને નિમિત્તોના ભેદોને લક્ષ્યમાં લઈ જેમને હિંસા જીવનસહભાવી થઈ ગઈ છે તેમને ક્રમપૂર્વક અહિંસા-ધર્મ ઉપર લાવવા વેદવાદમાં યજ્ઞાદિ-હિંસાનો સ્વીકાર છે. પરંતુ અમુક વસ્તુ સ્વીકૃત છે તેથી સર્વ મનુષ્યોએ તેવું કરવું જ એવું તાત્પર્ય નથી. હિંસા જેમને નિત્યપ્રાપ્ત છે તેમને છોડાવવા સાર આવા નિયમવિધિઓ અથવા પરિસંખ્યાવિધિઓ હોય છે. પરંતુ જેઓ નિયમ અને પરિસંખ્યાને અપૂર્વ વિધિ* માની હિંસા કરે તે વેદવાદી ધાર્મિક નથી, પરંતુ અધર્મી છે.

* અન્ય પ્રમાણ વડે ન જણાયેલા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનું પ્રયોગે તેવા શ્રુતિવાક્યને અથવા સ્મૃતિવાક્યને અપૂર્વવિધિ કહે છે. જેમકે અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત-આ વાક્ય અપૂર્વવિધિ છે, કારણ કે સંધ્યોપાસન નિત્ય કરવાનું પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો વડે આપણને કદી સમજતું નથી.

બંને રીતે આચરણ થઈ શકે તેવા સંજોગોમાં એક જ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવી એવું સૂચન કરનાર વાક્ય તે નિયમવિધિ. જેમકે-ઋતૌ માર્યામુપેયાત્-ઋતુકાલે સ્ત્રીસંગ કરવો, તેમાં ઉત્તમ પ્રજાની વાસનાવાળાએ ઋતુકાલે સ્ત્રીગમન કરવું એવો નિયમ બાંધવામાં આવે છે.

બંને રીતે આચરણ થઈ શકે તેવા સંજોગોમાં એક પક્ષ ત્યાગ કરવાનું જેમાં તાત્પર્ય છે તેવા વાક્યને પરિસંખ્યાવિધિ કહે છે. જેમકે પંચપંચનચ્ચાઃ મહ્યાઃ - અમુક પાંચનખવાળાં પ્રાણીઓ ભક્ષ્ય છે એ વાક્યનું તાત્પર્ય તેવાં પ્રાણીઓના લક્ષણમાં નથી, પરંતુ અન્યજાતિનાં પ્રાણીના લક્ષણના ત્યાગમાં છે.

ધર્મના આવા અશુદ્ધ પરિણામો કંઈ એકલા વેદધર્મમાં છે એમ નથી, પરંતુ સર્વ ઐતિહાસિક ધર્મોમાં તેવી અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી ધર્મરક્ષણના જ્ઞાના નીચે મતાંધતા, અત્યાચારો, અને દુરાચારો થયા છે અને થશે. ખ્રીસ્ત ધર્મ અને મુસ્લિમ ધર્મના ઐતિહાસિક ઝઘડાઓ આ વિચારનું સમર્થન કરે છે; બૌદ્ધધર્મ અને વેદધર્મ વચ્ચેનો પરસ્પર વિગ્રહ અને બૌદ્ધધર્મનો હિન્દુસ્થાનમાં લય પણ મતાંધતાનું પરિણામ છે. તેવી રીતે વૈદિકધર્મસંપ્રદાય અને તાંત્રિકસંપ્રદાય વચ્ચેનો વિરોધ, અને શક્તિની અણધટતી નિંદા એ પણ મતાંધતાનું પરિણામ છે. આ દોષવાળા ધર્મની એટલે અધર્મની પાંચ શાખાઓ થાય છે:—

(૧) વિધર્મ એટલે વિરોધી ધર્મનું પાલન કરવાનો આગ્રહ. ઉદાહરણ તરીકે બ્રાહ્મણવર્ણનો મનુષ્ય શમાદિ વિરોધી જીવનવૃત્તિ સેવે તો તે વિધર્મવાળો કહેવાય.

(૨) પરધર્મ એટલે બ્રાહ્મણ હોઈ ક્ષત્રિયના ધર્મનું સેવન કરે; ક્ષત્રિય હોઈ બ્રાહ્મણધર્મમાં મોહ રાખે.

(૩) આભાસધર્મ એટલે બીજાને દેખાડવા સારું કર્મ કરે અને શ્રદ્ધા બીલકુલ હોય નહિ. ઉદાહરણ તરીકે દેખાદેખી માખાપને ખુશ રાખવા સંધ્યાકર્મ કરે.

(૪) ઉપમાધર્મ એટલે માત્ર અનુકરણ સેવી, જહારનું ધર્માચરણ સેવે. ઉદાહરણ તરીકે સેવ્ય પુરુષ પ્રતિ સાચી પ્રીતિ વિના મિથ્યા સલામો કરે, ગુરુમાં ગુરુત્વનો ભાવ બાંધ્યા વિના મિથ્યા વિવેક દેખાડે.

(૫) છલધર્મ એટલે કે બીજાને માત્ર છેતરવાને ટીલાંટપકાં કરી પવિત્રતાનો ડાળ કરે.

આ પાંચ પ્રકારની અધર્મની શાખાઓ ન્યાયિક અંશે અત્યેક ઐતિહાસિક ધર્મમાં હોય છે, અને તે સાથે તે તે ધર્મના સંપ્રદાય અને પંથમાં પણ હોય છે.

જે ધર્મ ગુરુશિષ્યની પરંપરામાં ઓઘ રૂપે અથવા પ્રવાહ રૂપે એકવીસ પેઢીથી અવિચિન્ન ચાલ્યો આવે તેને સંપ્રદાય એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ પ્રવાહ પ્રસંગે દેશ, કાળ, નિમિત્તો બદલાતાં વિચ્છિન્ન પણ થઈ જાય છે, અને તેનો પુનરુદ્ધાર પણ કોઈ પ્રતાપી ધાર્મિક કરી શકે છે; જેમકે અદ્વૈત દર્શનનો પુનરુદ્ધાર શંકરાચાર્યે કર્યો, ભક્તિદર્શનનો પુનરુદ્ધાર શ્રી રામાનુજાચાર્યે તથા શ્રી વલ્લભાચાર્યે કર્યો. ઘણે ભાગે મૌલિક પ્રવાહ શુદ્ધ જાતિનો હોય છે, તો તે જેમ સરસ્વતી નદી ભૂમિમાં સમી જઈ પુનઃ નવા સ્થાનમાં પ્રકટ થઈ સમુદ્રમાં મળે છે, તેમ ધર્મપ્રવાહ પણ ઇતિહાસના કોઈ કોઈ ગાળામાં લોપ પામે અથવા સૂકાઈ જાય, તોપણ અનુકૂળ સામગ્રી મળતાં પોતાના શુદ્ધરૂપમાં પુનઃ પ્રકટ થાય છે. જેઓ વર્તમાનપત્રો વાંચવાના શોખીન હશે તેમને જાણાયું હશે કે ઐશ્વર્યધર્મનું પુનર્જીવન હિન્દુસ્થાનમાં કેવા રૂપમાં થતું ચાલ્યું છે. કેટલાં ખડેરોના અવશેષો બહાર પડે છે, કેટલાં વિહારો અને રત્નોનો પુનરુદ્ધાર બહારની ઐશ્વર્યપ્રજ્વળી થતા જાય છે; ઐશ્વર્ય સાહિત્ય પ્રતિનો અણુગમો હવે કેટલો ઘટી ગયો છે.

શાક્તસંપ્રદાય આપણી ભારતવર્ષની ભૂમિમાં ઘણો પ્રાચીન છે, અને તેની વ્યાપ્તિ પ્રત્યેક સંપ્રદાય અને પંથમાં એટલી બધી થયેલી છે કે શક્તિના સ્પર્શ વિનાનો કોઈ વાસ્તવ ધર્મ નથી. ધારણ કરવાની શક્તિ જેમાં ન હોય તે ધર્મજ ન કહેવાય. આ શક્તિનું મૂલસ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તેનો અલ્પવસ્તુ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તેના વ્યૂહો અને પ્રકારો કેવા અને કેટલા પ્રકારના છે, તેને લગતું સાહિત્ય ક્યાં ક્યાં રહેલું છે, વિગેરે શોધકવૃત્તિથી મેં તપાસી જોયું છે; અને આ સંશોધનના ફલ રૂપે આ સોળ પ્રકરણોની કલાવાળો નિબંધ રચાયો છે. આ નિબંધના અભ્યાસ વડે શાક્તસંપ્રદાયના સારા અંશો સમજાયાથી તે સંપ્રદાયના અશુદ્ધ પરિણામો સત્વર સમજી શકાશે, અને ગ્રાહ્ય અને લાભ્યનો વિવેક સ્પષ્ટ થશે, એવી આશા છે.

શાક્તસંપ્રદાયનું વિપુલ સાહિત્ય વેદની મંત્રસંહિતામાં, બ્રાહ્મણોમાં, આરણ્યકોમાં, ઉપનિષદોમાં, વ્યાકરણાદિ વેદાંગોમાં, સૂત્રોમાં, આગમોમાં, તંત્રોમાં, નિબંધોમાં, અને પુરાણોમાં ક્યાં ક્યાં છે તેનું પ્રથમ ચિંતન ૧-૬ સુધીનાં પ્રકરણોમાં કરવામાં આવ્યું છે. અને તે વડે વિશેષ અભ્યાસકોને તે તે સ્થાનોનું સાહિત્ય વિચારવાનું સાધન મળશે. આ સાહિત્ય ઉપર શાક્તોનો તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્ત કેવા પ્રકારનો છે તેનું ચિન્તન સાતમા પ્રકરણમાં કર્યું છે. ત્યારપછી શાક્તસંપ્રદાયના ધર્મનું આચરણ કેવી રીતે થાય છે; શાક્તોના અધિકારીઓનો ભેદ, તેમનાં પૂજનદ્રવ્યો, તેમની મંત્રવિદ્યા, તેમના ચંત્રભેદો, પૂજનીય શક્તિઓના પ્રકારો વિગેરે અનુષ્ઠેય શાક્તધર્મનું વર્ણન આઠથી દશમા પ્રકરણ સુધીમાં કર્યું છે. વિચાર અને આચાર-સિદ્ધાન્ત અને અનુષ્ઠાનનો નિર્ણય થયા પછી ગુજરાતની ભૂમિમાં શાક્તસંપ્રદાયનો પ્રચાર, અને ગુજરાતી ભાષામાં શાક્ત ધર્મનું સાહિત્ય કેટલું છે તેનું વર્ણન પ્રકરણ અગીઆર તથા બારમામાં કર્યું છે.

શક્તિપૂજનમાં પ્રવર્તતા ત્રણ ભાવો, અને તે ભાવોના સેવન વડે કેવી રીતે સ્ત્રીજાતિનું ગૌરવ શાક્તોએ સ્વીકાર્યું છે તેનું પ્રતિ-પાદન તેરમા પ્રકરણમાં કર્યું છે.

હિન્દુસ્થાનમાં પ્રકટ થયેલા બીજા બે મુખ્ય ધર્મો-બૌદ્ધ અને જૈન છે. તે ધર્મોમાં શક્તિવાદ કેવી રીતે પેઠો છે અને બૌદ્ધો અને જૈનોમાં શાક્ત વિચાર અને આચાર કેવા પ્રવેશ પામ્યા છે તેનું સંશોધન ચૌદમા અને પંદરમા પ્રકરણમાં કર્યું છે.

છેલ્લા પ્રકરણમાં સંપ્રદાયનું પરમ પ્રયોજન શિવશક્તિસામ-રસ્ય એટલે પ્રકાશ અને વિમર્શનો-ચૈતન્ય અને આનંદનો-સમરસી-ભાવ સિદ્ધ કરવાનું છે તે પ્રતિ લક્ષણ કરાવી છે.

શાક્તધર્મ કેવળ વિચારણીય વર્ગનો નથી, પરંતુ આચરણીય વર્ગનો છે. અનુષ્ઠાન અથવા સાધના વિના તે પોતાનું ફલ પ્રકટાવી શકે તેવો નથી. તે ધર્મનું સર્વોત્તમ ચિન્તન અને અનુષ્ઠાન શ્રીવિદ્યામાં

હોવાથી શ્રીચક્રનું પટલ યથામતિ તારવી, પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે. મતભેદથી શ્રીચક્રનું યજ્ઞનપૂજન લિત્ર લિત્ર દેશ અને અધિકારીમાં કંઈક જૂદા જૂદા રૂપે હોય છે. તેથી અન્ય મતની રીતિએ પણ પટલ-પદ્ધતિ પરિશિષ્ટમાં વર્ણવી છે. આ અન્ય મતની રીતિનું પ્રતિપાદન શ્રી મુખ્યાદેવી સંસ્કૃત પાઠશાળાના નિવૃત્ત આચાર્ય, “વિદ્યાવારિધિ” વે. શા. સં. શ્રીયુત મોતીરામ કલ્યાણજી શાસ્ત્રીએ કરી, તેમજ બે શ્રીચક્ર સાવધાનતાથી શિક્ષાછાપમાં છપાવી આપી, મને તથા શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભાને ઉપકારમાં મૂક્યાં છે તેની નોંધ લેવી અત્રે ઉચિત ગણું છું. શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભા તરફથી શ્રીયુત અંબાલાલ ભુ. જાની, બી. એ. એ. મને ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિના કાર્યમાં ધણી સુગમતા આપી છે, તે બદલ તેમનો ધણો આભારી છું. ગ્રંથના આરંભમાં ઈંગ્રેજી પુસ્તકોની પેઢે અભ્યાસકને સત્વર વસ્તુનો ખોધ થાય તેવા હેતુથી સૂચી આપી છે. આ સૂચીના આધારે શાકતસંપ્રદાયના અમુક ગ્રંથકાર અથવા વિષયના મુદ્દા આ નિબંધમાંથી સરલતાથી જડી શકશે, અને વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળાને અનેક દ્વાર ઉઘડશે.

રાજ્યપ્રકરણના અનેક વ્યવસાયોને લીધે અને અવકાશ થોડો રહેવાથી વિષયોનો સંક્ષેપ કરવામાં અથવા સ્થાનનિર્દેશમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ સ્ખલન થયું હોય તો તે સુર વાંચનાર સુધારી લેશે; અને કોઈ મુદ્દામાં દ્રોષ હોય તો મને જણાવશે એટલે હું વિચારી જોઈ બીજી આવૃત્તિમાં સુધારણા કરવાની નોંધ રાખીશ.

ખંભાત
તા. ૨૪-૧-૩૨

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

વિષયાનુક્રમણી

				૫૪
ઉપોદ્ધાત.				૧-૭
વિષયાનુક્રમણી (વિગતવાર)	૧૦-૨૦
પુસ્તકોની સૂચી	૨૧-૩૨
મૂલ અંથ				
પ્રકરણ પહેલું				
વૈદિકધર્મમાં વ્યાપેલો શક્તિવાદ	પૃ. ૧-૧૦
પ્રકરણ બીજું				
બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકમાં વ્યક્ત થતો શક્તિવાદ				૧૧-૧૭
પ્રકરણ ત્રીજું				
શક્તિવાદનું ઉપનિષદસાહિત્ય અને વેદાંગસાહિત્ય				૧૮-૨૧
પ્રકરણ ચોથું				
શક્તિવાદનું સૂત્રસાહિત્ય	૨૨-૨૩
પ્રકરણ પાંચમું				
શક્તિવાદનું આગમ સાહિત્ય અથવા તંત્ર સાહિત્ય				૨૪-૩૩
પ્રકરણ છઠ્ઠું				
શક્તિવાદનું નિર્ગંધ સાહિત્ય તથા પૌરાણિક સાહિત્ય				૩૪-૩૭
પ્રકરણ સાતમું				
શક્તિસિદ્ધાન્તવિચાર	૩૮-૬૧
પ્રકરણ આઠમું				
શક્તિઅધિકારી ભેદ અને પંચ મકાર	૬૨-૭૨
પ્રકરણ નવમું				
શક્તિની વિદ્યા અને યંત્રના ભેદ	૭૩-૮૨
પ્રકરણ દશમું				
શક્તિપૂજનના પ્રકારો	૮૩-૧૦૧

પ્રકરણ અગીઆરમું

શક્તિસંપ્રદાયને લગતો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ... ૧૦૨-૧૧૦

પ્રકરણ બારમું

શક્તિસંપ્રદાયને લગતું ગુજરાતી સાહિત્ય ... ૧૧૧-૧૪૪

પ્રકરણ તેરમું

શક્તિની ઉપાસનામાં પ્રવર્તતા ત્રણ લાવો ... ૧૪૫-૧૫૫

પ્રકરણ ચૌદમું

શક્તિસંપ્રદાય અને બાહ્ય ધર્મ ... ૧૫૬-૧૬૫

પ્રકરણ પંદરમું

શક્તિસંપ્રદાય અને જૈનધર્મ ... ૧૬૬-૧૭૧

પ્રકરણ સોળમું

શિવ-શક્તિ સામરસ્યનું ફલ ... ૧૭૨-૧૭૮

પરિશિષ્ટ ૧

શ્રીચક્રની સમજૂતીનાં બે પટલ ... ૧૭૯-૨૦૦

૧ કાદિ મતનું ... ૧૭૯-

૨ હાદિ મતનું ...

પરિશિષ્ટ ૨

૧ હાદિ મતનું શ્રીચક્ર ... } છૂટી અલગ કોથળીમાં

૨ કાદિ મતનું શ્રીચક્ર ... }

વિષયાનુક્રમણી

પ્રકરણ પહેલું:—

શક્તિવાદનું વેદની મંત્રસંહિતામાં બીજ-કર્મ અને જ્ઞાનકાણ્ડને સાંધનારી ઉપાસનામાં સમાયેલો શક્તિવાદ—શક્તિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—તેના ત્રણ ભેદો (૧) અધિભૂત, (૨) અધિદૈવ અને (૩) અધ્યાત્મ-અધ્યાત્મશક્તિ તે ચિન્મયી છે, અધિદૈવશક્તિ અહંકાર સાથે સંયુક્ત હોવાથી જડાજડ છે, અને અધિભૂતશક્તિ જડ છે—અધ્યાત્મશક્તિનાં આવરણો બે હોય છે—જ્ઞાનાવરણ અને કલેશાવરણ—આવરણભંગ થયા પછીની ચિચ્છક્તિ આનંદમયીનું સ્વરૂપ પકડે છે—આનંદથી છલકાતી ચિન્મયીશક્તિને “દેવતામયી અદિતિ” એવું મંત્રસંહિતામાં નામ આપવામાં આવ્યું છે—શક્તિનો માતૃભાવ અદિતિમાં, કુમારિકા-ભાવ ઉષામાં, અને પત્નીભાવ સૂર્યામાં ઋગ્વેદમાં ગુંથવામાં આવ્યો છે—યજુર્વેદના યજુકાંડમાં શક્તિવાદના સૂચક મંત્રો—સામવેદના શક્તિવાદના સૂચક મંત્રો—સ્વેતાશ્વતર અને કાંક શાખાના શક્તિવાદના બોધક મંત્રો.

પૃ. ૧-૧૦

પ્રકરણ બીજું:—

શક્તિવાદનું બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અને આરણ્યકગ્રંથોમાં રહેલું સાહિત્ય—ગાયત્રી, સાવિત્રી, સરસ્વતી ધૃત્યાદિ નામથી નિર્દિષ્ટ શક્તિઓ—તે દેવતાના સ્વરૂપમાં અંતર્ગત ભાવો—આ શક્તિઓ બ્રહ્મની સ્વભાવરૂપ છે, ગુણરૂપ નથી—બ્રહ્મવસ્તુનું સ્વભાવબલ તે શક્તિ, વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારું ગુણબલ તે માયા—સ્વાભાવિક શક્તિ, જ્ઞાન, બલ, અને ક્રિયારૂપે પ્રકટ થાય છે—શક્તિનો બિંદુભાવ અને વિસર્ગ-ભાવ—બ્રહ્મના ર્શ્વણમાં સમાયેલી ધૃત્તશક્તિ, તપમાં સમાયેલી જ્ઞાનશક્તિ, અને સર્જનમાં સમાયેલી ક્રિયાશક્તિ—વ્યાકરણાગમનો શબ્દબ્રહ્મવાદ વિમર્શ રૂપે એટલે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખાવનારા

સામર્થ્યરૂપે શબ્દજ્ઞાનનો પ્રભાવ-સમિંદુત્રિકોણમાં અંતર્ગત સંકેત-અથર્વવેદનો સૌભાગ્યકાંડ-સુભગાનું બીજું નામ શ્રી ત્રિપુરા, સુંદરી, અમ્બિકા વિગેરે. અપરાત્રિપુરા અને પરાત્રિપુરાનો ભેદ-પિતૃયાણુ અને દેવયાનમાં ગતિ કરાવનારી શક્તિ. પૃ. ૧૧-૧૭

પ્રકરણ ત્રીજું:—

શક્તિવાદનું ઉપનિષદ્ગ્રંથોનું સાહિત્ય—ચૌદ શાક્ત ઉપનિષદો-તેના ઉપરનાં ભાષ્યો તથા વિવરણો-વ્યાકરણાગમનો શક્તિવાદ-ભર્તૃ-હરિ, પુણ્યરાજ, વિગેરે વૈયાકરણોના શબ્દતત્ત્વ સંબંધના અભિપ્રાય. પૃ. ૧૮-૨૨

પ્રકરણ ચોથું:—

શક્તિવાદનું સૂત્રસાહિત્ય-પરશુરામ કલ્પસૂત્ર-ભારદ્વાજનાં શક્તિસૂત્રો, અગસ્ત્યનાં શક્તિસૂત્રો, નાગાનંદનાં શક્તિસૂત્રો, પ્રત્યલિ-જ્ઞામતનાં શક્તિસૂત્રો, અંગિરામુનિનાં દૈવી મીમાંસાસૂત્ર, ગૌડપાદનાં શ્રીવિદ્યારત્નસૂત્રો-આ સૂત્રો ઉપરનાં ભાષ્યો તથા વિવરણો. પૃ. ૨૨-૨૩

પ્રકરણ પાંચમું:—

શક્તિવાદનું આગમ સાહિત્ય અથવા તંત્રસાહિત્ય-આગમોનો આવિર્ભાવ-તંત્રસાહિત્યનો વિસ્તાર-તેનો લોપ-તેનો અર્વાચીન સમુદ્ધાર-સર્વયુગોમાં સમયાનુસાર આગમોની અભિવ્યક્તિ-આગમોના ત્રણ વ્યૂહ, તંત્ર, ડામર, યામલ-તેનો તંત્રનામથી સંગ્રહ-તંત્રોના ત્રણ વ્યૂહો, અશ્વકાન્ત, રથકાન્ત, અને વિષ્ણુકાન્ત-જંબુદ્વીપમાં તંત્ર-માર્ગનો ફેલાવો-ભારતવર્ષ ઉપરાંત ચીન-જાપાન વિગેરે દેશોમાં તંત્ર-ચોસઠ તંત્રોનું વર્ગીકરણ-તંત્રોમાં સમાયેલા વિષયો-તાંત્રિકોના સાત આચારભેદો-શુભાગમ પંચક અને સામયિક મત-૧ વૈદિક, ૨ વૈષ્ણવ, ૩ શૈવ, ૪ દક્ષિણ, ૫ વામ, ૬ સિદ્ધાન્તી અને ૭ કૌલ મતના તાંત્રિકો-વૈદિકો તાંત્રિકોની નિંદા કરે છે તેનું તાંત્રિકોએ આપેલું ઉત્તર. પૃ. ૨૪-૩૩

પ્રકરણ છઠું:—

શક્તિવાદનું નિષ્પંધ અને વિવરણસાહિત્ય-સમયમતના શક્ત વિચારકો-ગૌડપાદ, શંકરાચાર્ય, સાયણુચાર્ય, અપ્પય્યદીક્ષિત, ભારકર-રાય, ઉમાનંદ-રહસ્યસ્તોત્રા-પૌરાણિક સાહિત્ય-દેવી માહાત્મ્ય, સપ્ત-શતી-દેવીગીતા, શક્તિગીતા-સૂતસંહિતા-ક્રિયાકાણ્ડનાં તંત્રા-કાશ્મીર-કોનાં ઉત્તરામ્નાયના ગ્રંથો-કૌલમતના શાસ્ત્રવિચારકો-પૂર્ણાનંદ-તેમના ગ્રંથો-રહસ્ય નામના ગ્રંથો-તારારહસ્ય, ત્રિપુરારહસ્ય, શ્યામા-રહસ્ય.

પૃ. ૩૪-૩૭

પ્રકરણ સાતમું:—

શાક્તસિદ્ધાન્ત વિચાર-અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત શાકતોનો છે. વેદાન્તમત અને શાકતમતનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય-માયાવાદ અને શક્તિવાદ વડે શ્રુતિએનો સમન્વય-ભારકરરાયના મત પ્રમાણે બ્રહ્મનાં સકલ, નિષ્કલ-રૂપો-સકલરૂપમાં શક્તિસંયોગ-શક્તિજન્ય સૃષ્ટિના ચાર પ્રકારો-શક્તિનાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને પર રૂપો-શંકરાચાર્યના મૂલ ગ્રંથોમાં સમાયેલો શક્તિવાદ-શંકરાચાર્યના જીવનમાંથી તરવાતા શક્તિવાદની હીમાયતના પ્રસંગો-શંકરાચાર્યમાં માતૃભક્તિ, પરદેવતાની ભક્તિ, કેરલ દેશમાં પરાશક્તિનો સંપ્રદાય-તેમના પૂરોગામી દ્રવિડાચાર્યના પરાદેવતાને લગતા સિદ્ધાન્તો-ભગવતીનાં અંતર્ગુણા, અને બહિર્ગુણા-વાળાં રૂપો-તે ઉપર અધાયેલો નિર્ગુણબ્રહ્મવાદ અને સગુણબ્રહ્મવાદ-સર્વજનમુનિના સંક્ષેપ શારીરકનાં વાક્યોથી તરવાતા નિશ્ચયો-વાક્યકાર બ્રહ્મનંદી પરાદેવતાના સમર્થક હતા-શંકરાચાર્યના સમયમાં ભાવનોપનિષદ્ હતું-તેમણે કહેલો શ્રીવિદ્યાનો સમુદ્ધાર-બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્ય ઉપરથી શક્તિવાદનું સમર્થન-શંકરાચાર્યે શક્તિનાં આપેલાં નામાન્તરો, આકાશ, અક્ષર, માયા, અવ્યક્ત વિગેરે-શંકરાચાર્યનો માતૃદેહના ઉત્સર્ગનો પ્રસંગ-માતાનો અગ્નિદાહ-સ્ત્રીજાતિપ્રતિ તેમની પૂજ્યશુદ્ધિ-ઉભયભારતીનો મંડનમિશ્ર સાથેના વિવાદમાં મધ્યસ્થ વિદુષી તરીકે સ્થાપવાનો પ્રસંગ-મંડનમિશ્રને સંન્યાસદીક્ષા આપ્યા પછી

પણ ઉભયભારતીને છાયારૂપે સુરેશ્વર (મંડનમિશ્ર) પાસે રહેવાની છૂટ-ઉભયભારતીને શક્તિના આવિર્ભાવરૂપે માની તેમની કરેલી ચાર મહામાં પ્રતિષ્ઠા-જગન્નાથના પૂર્વપીઠમાં વિમલાદેવી, પશ્ચિમ પીઠમાં દારકામાં શારદાદેવો, ઉત્તરમાં બદરિકેશ્વર પીઠમાં પૂર્ણગિરિદેવતા અને દક્ષિણમાં કામાક્ષી દેવતા-પત્નીને સહધર્મીચરણ ઉપરાંત સપ્તભાચરણમાં વિનિયોગ-શંકરાચાર્યના શાકતસંપ્રદાયના ગ્રંથો:- સૌન્દર્યલહરી, પ્રપંચસાર, લલિતા ત્રિશતીભાષ્ય, આનંદલહરી વિગરે-શંકરાચાર્યના સમયમાં પ્રવર્તતા-શાકતસંપ્રદાયનાં ત્રણ રૂપો, કૌલ, મિશ્ર અને સામયિક-સામયિકમતનો કરેલો સમુદ્ધાર-સામયિક મતનું સ્વરૂપ-ચાર પ્રકારનું દેવતા સાથે ઉપાસકનું સામ્ય-શાકતસાહિત્યને અવલોકન કરી ન્યાયનિર્ણય કરવાની જરૂર-શૈવસિદ્ધાન્ત અને શૈવાગમમાં પણ શક્તિનો સ્વીકાર-શૈવો શક્તિને ચિન્મયી માને છે-તત્ત્વપ્રકાશ, તત્ત્વત્રય, મૃગેન્દ્ર વિગરે શૈવસિદ્ધાન્તના પ્રમાણુગ્રંથોનાં વાક્યો.

પૃ. ૩૮-૬૮

પ્રકરણ આઠમું:-

શાકત અધિકારના ભેદ-પંચ મહાર-દીક્ષાનું લક્ષણ-દીક્ષાના ત્રણ પ્રકારો-શાકતી, શાંભવી, માંત્રી-સાધકના ચિત્તમાં કરવામાં આવતો શક્તિપાત-પિંડગત છત્રીસ તત્ત્વોનું શોધન-પશુ, વીર, અને દિવ્ય વર્ગના સાધકો-શક્તિસંગમ-સાધકસાધિકાનાં યુગ્મો-પંચ મહારમાં સમાયેલો નિયમવિધિ-વૈદિકોમાં રૂપાન્તરે પંચ મહાર છે-તાંત્રિકો મનુષ્ય-હૃદયના ચઢીઆતા પરીક્ષક છે-પશુનાં પંચદ્રવ્યો, વીરનાં પંચદ્રવ્યો, અને દિવ્યનાં પંચદ્રવ્યો-પંચદ્રવ્યોમાં પંચભૂતની ભાવના, સાત આચારભેદો-શાકત સાથેનું ચતુર્વિધ સામ્ય અથવા ઐક્ય-પશુ અધિકારના શાકતો પૂર્વકૌલ, અને ઉત્તરકૌલમાં છે-પશુઅધિકારના બૌદ્ધ તાંત્રિકો-વજ્રયાન-લામામાં પ્રવર્તતો તંત્રયોગ-મુજરાતના બીજ-માગીઓ કાંચળીઆ પંથીઓ તે પશુઅધિકારનાં વિહારી રૂપો છે-શાકતોની સાત ઉદ્ધાસભૂમિકા-આરંભ, તરુણ, યૌવન, પ્રૌઢ,

પ્રૌઢાન્ત, ઉન્મના, અનવસ્થા-અંધનો અથવા પાશોનું ક્રમપૂર્વક અતિ-ક્રમણ-કર્ષ ભૂમિકામાં કયો આચાર રાખવો તે બાબત પરશુરામનો ઉપદેશ-વેદાંતમાર્ગની સાતભૂમિકા સાથે આ શાક્તોની સાત ઉદ્ધાસ ભૂમિકાની સરખામણી-મહાનયપ્રકાશમાં સ્વીકારેલી અધિકારભેદની પ્રક્રિયા.

પૃ. ૬૨-૭૨

પ્રકરણ નવમું:—

શાક્તોની વિદ્યા અને યંત્રના ભેદ-વિદ્યા એટલે શું?—શબ્દનો વાચ્ય દેવતાને પ્રકટ કરવાનો સ્વભાવ-વાચ્યદેવતાને અભિવ્યક્ત કરે ત્યારે શબ્દબ્રહ્મ વિદ્યાનું રૂપ પકડે છે-શબ્દબ્રહ્મ અને અર્થબ્રહ્મનો સંબંધ-શાક્તપરબિંદુ-યંત્રરહસ્ય-શૂન્ય એટલે શું?—કાલી એટલે શું?—પરબિંદુભેદ-અપરબિંદુ, નાદ, અને બીજા-ત્રણનો સમન્વય-શક્તિતત્ત્વનું પ્રકરણ-ત્રણ દેવ, ત્રણ દેવી, ત્રણ જ્યોતિ, ત્રણ ગુણ વિગરે ત્રૈપુર યોગ-કામકલા એટલે શું? શક્તિનો સંકેત-વિકાસ-બિંદુ-વિસર્ગ-બીજાક્ષરો-તેના સંકેતો-દશ વિદ્યાનાં નામ-તેનાં બીજાકો-તેની સિદ્ધિવડે સાધકને સિદ્ધ કરવાનાં પ્રયોજનો-શાક્તવિદ્યાઓનો બે કુલમાં સમાસ-કાલીકુલ, શ્રીકુલ-કયા દેશમાં કઈ વિદ્યાનો સામાન્ય રીતે પ્રચાર છે-મંત્રના સમુદ્ધારની સાંકેતિક રીત-ગ્રુમ રાખવાનું પ્રયોજન-કાલી મંત્રનો સંકેતાનુસાર સમુદ્ધાર-તે માત્ર એક ઉદાહરણ છે-કાલીકુલની વિદ્યાનો અનધિકારીને બોધ કરવામાં ભય-ચિત્તભ્રમ થવાનો સંભવ-શ્રીકુલની વિદ્યાનો અનધિકારીને યોગ થાય તો ધનમદ્ અને કામાંધતા પ્રકટે છે-શક્તિનાં તે તે ધર્મનાં અનુયાયીઓમાં જૂદાં જૂદાં નામો-માહેશ્વરોની શક્તિ, સાંખ્યોની પરાપ્રકૃતિ, સૂર્યના ઉપાસકોની મહારાજ્ઞી, બૌદ્ધોની તારા, જડવાદીઓની આશા, પાશુપતોની શાન્તા, જૈનોની શ્રી, બ્રહ્મદેવના ભક્તોની શ્રદ્ધા, વેદવાદીઓની ગાયત્રી, અને અજ્ઞાનમાં ડૂબેલાની મોહિની-એવા અનેક પ્રકારે ચૈતન્યશક્તિનો સર્વને સ્વીકાર કરવો પડે છે-મંત્રનું યંત્રમાં નિયંત્રણ, અને તંત્રમાં સ્પષ્ટીકરણ-યંત્રમં

શક્તિપૂજન-યંત્રસ્થ અક્ષરો વડે દેવતાનાં નામ, રૂપ, અને ગુણોનો ઉકેલ-શરીર, માનસ, અને વાચિક અર્ચનપદ્ધતિ-ત્રિપુરાતાપિની અને ઉપનિષદમાં થયેલો પૂજનપદ્ધતિનો વિવેક. પૃ. ૭૩-૮૨

પ્રકરણ દશમું.—

શક્તિપૂજનના પ્રકારો-અંતર્યાગ અને બહિર્યાગ-તેનાં પાંચપાંચ અંગો-નિત્યકર્મ-નૈમિત્તિક કર્મ-કુમારિકા પૂજન-દંપતીઓનું તથા સુવાસિનીનું પૂજન-સ્વસ્ત્રીનું પૂજન-પ્રતીકોનું પૂજન-પ્રતીકોના પ્રકારો ઘટસ્થાપન, બાજઠ ઉપર માતૃસ્થાપન, જવારા વાવવાની રીત-પ્રતીકોના ભાવે.નો ઉકેલ-શક્તિમાં થતો આવિર્ભાવ-સચેતનકર્મ અને અચેતન કર્મ-સચેતન કર્મમાં સ્વીકારાયેલો શક્તિવાદ-પ્રકૃતિમાં શક્તિના આવિર્ભાવનું પ્રથમરૂપ-સતીજન્મ-દક્ષયજુષ્વંસ-સતીદહન-હિમાચલને ત્યાં ઉમાનો બીજો આવિર્ભાવ-કામદહન-કામનું પુનર્જીવન-શિવશક્તિ વિવાહ-કુમારજન્મ-ગૌણ આવિર્ભાવો-તેનું પ્રયોજન-તેમાં સમાયેલું અધ્યાત્મ રહસ્ય-સામાન્ય જનોને અર્થે પીઠસ્થાનો-ભારત વર્ષેનાં પર, ૭૨, તથા ૧૦૮ મહાપીઠ સ્થાનો-મહાર્થમંજરીનાં અધ્યાત્મ પાંચ પીઠોની ભાવના-શાકતોના વ્રત દિવસો-ગુજરાતનાં શક્તિપીઠો-ચારણુસ્ત્રીઓના તાગાથી ઉત્પન્ન થયેલાં શાકતપીઠો-ભારત વર્ષનાં બીજાં શાકતપીઠની પૂજન પદ્ધતિમાં દેશકાલ અને વસ્તુ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ભેદો-શંકરાચાર્યે કરેલી સુધારણા-દક્ષિણાચારની સુધારણા છતાં વામાચારનો સદ્ભાવ-અધિકાર ભેદ ઉપર શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તમાં ભેદ. પૃ. ૮૩-૧૦૧

પ્રકરણ અગીયારમું.—

શાકતસંપ્રદાયનો ગુજરાતને લગતો ઇતિહાસ-સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રીકૃષ્ણ-સમયનો શક્તિસંબંધ-શૈવો અને શાકતોનો સમાન સિદ્ધાન્ત-શિવ-શક્તિનો પ્રધાન તથા ગૌણવાદ-બૌદ્ધ અશોકના મૈથ્ય રાજ્ય પછી ક્ષત્રપોનું રાજ્ય-મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના (ઇ.સ.૧૩૦-૧૫૦)સમયમાં શૈવ

અને શાકત સંપ્રદાયનો પ્રચાર-તે રાજના રાજ્યની બહોળી મર્યાદા-અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિના અવશેષો-તેવી મૂર્તિઓને લગતી ગ્રીક ઇતિહાસકારોને માહિતી-સિંહવાહિની શાસ્તાદેવીની મૂર્તિઓના અવશેષો-પ્રાચીન દુર્ગાદેવીનો તેમાં સંબંધ-શાસ્તાદેવીનો “ હાસનાં દેવ ” એવો અપભ્રંશ-શોભના પાસે તે નામનાં દેવીની મૂર્તિ-વલ્લભી રાજ્યમાં અંબાલવાનીની માન્યતાના પુરાવા-આશુ પાસે લેમાન્બાનું સ્થળ-અંબિકા શ્રીકુલની દેવી-તેનાં લલિતા, બાલા વિગેરે રૂપાંતરો-પાવકાચલ(પાવાગઢ)ની કાલીકુલની કાલિકાદેવી-તેને લગતો ઇતિહાસ-ભદ્રકાલી અને ભૈરવીમાં ભેદ-ભદ્રકાલીની ભાવના ગુજરાતમાં છે-ભૈરવીની ભાવના બંગાળમાં છે-મહુચરાજી માતામાં મૂલ બાલા ત્રિપુરાનું રૂપ-તે દેવીની ભાવનાની વિકૃતિ-તેને લગતો અપધર્મ-ગુજરાતનાં ગૌણ શાકત પીઠો.

પૃ. ૧૦૨-૧૧૦

પ્રકરણ બારમું:—

શાકત સંપ્રદાયને લગતું ગુજરાતી સાહિત્ય-શાકતમતનું ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણું ભાગે ભક્તિપ્રધાન છે, જ્ઞાનપ્રધાન નથી-દેવીની સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને પરભાવના-તેની કાર્યિક, વાચિક અને માનસિક ઉપાસના-ગુજરાતના શાકતસંપ્રદાયના લેખકો-નાથ ભવાન (૧૬૮૧) ૧૮૦૦)-તેમનું જીવનચરિત્ર, અને કૃતિઓ-અંબામાતાનો ગરબો-વલ્લભઘોળા (ઇ. સ. ૧૬૪૦-૧૭૫૧)-તેમનું જીવન, અને ગરબાગરબી-ઓ-આનંદના ગરબાની ચમત્કૃતિ-પ્રેમાનંદ(૧૬૩૬-૧૭૩૪)નું દેવીચરિત્ર, અને માર્કડેય પુરુષ-હરગોવન કવિ(૧૮૪૧)નો અંબા માતાનો ગરબો-ભોળાનાથભાઈનાં પૂર્વાવસ્થાની દેવીભક્તિનાં પદો-શાકત રસિક કવિ મીઠું (ઇ. સ. ૧૭૩૮-૧૭૯૧)-તેનું જીવન, અને તેના અંથો-આઈ જની મીઠુંની શિષ્યા-તેનાં પદો, કવિ બાલ(૧૮૫૮-૧૮૯૮)ના શાકતસંપ્રદાયના સ્વસ્વઅંથો-તેમનું જીવન-તેમના પિતા તરફથી મળેલી શક્તિની વિદ્યા-તેમના હરિપ્રેમપંચદશી, અને સૈનદ્ય-લલરી અંથો-શ્રગાર અને લક્ષ્મીનરસના ભેદો-વિગ્રહ મવાનાં-ગરબો-

સૌંદર્યલહરી તે શંકરાચાર્યની મંત્રસાર સ્તુતિ છે. તેના અનેક ટીકાકારો-શ્રી વિદ્યાનું સામયિક મતનું ૩૫-સૌંદર્ય લહરીના વિભાગ-તેના વિષયોનું વર્ણન,-મીઠુની શ્રી લહરી તે સૌંદર્યલહરીનું નામાંતર છે-કવિ બાલનું ભાષાન્તર-તેની ઉત્કૃષ્ટતા-મૂલ ગ્રંથ શંકરા-ચાર્યની કૃતિ છે એનું સમર્થન-શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી(૧૮૫૪-૧૮૯૭)-ના શક્તિતત્ત્વ સંબંધી વિચારો. પૃ. ૧૧૧-૧૪૪

પ્રકરણ ૧૩ મું:—

શક્તિની ઉપાસનામાં પ્રવર્તતા ત્રણ ભાવો-હિન્દુધર્મના સર્વ સંપ્રદાયો અને પંથોમાં શક્તિની પ્રાણનાડી-સવ દેવોમાં દેવીતત્ત્વનો સ્વીકાર-સર્વ દિવ્ય પદાર્થોનું બીજ શક્તિતત્ત્વમાં-શિવ-શક્તિનું ધર્મ-ધર્મરૂપ-પરસ્પરનો અવિનાભાવ સંબંધ-શક્તિનું ધર્મભાવે સ્વતંત્ર ચિન્તન-શક્તિના એકદેશી ચિન્તનમાં ધર્મનો લોપ થતો નથી-નિષ્કલ, નિરાકાર, નિષ્પ્રકાર અને નિર્વિશેષ તત્ત્વને સકલ, સાકાર, સપ્રકાર અને સવિશેષ બનાવનારી શક્તિ-તેનાં નાગાનંદ સૂત્રમાં અપાયેલાં અનેક નામો-શક્તિ એ રૂઢસંજ્ઞા-સ્ત્રી-શરીરમાં શક્તિનો પ્રભાવ શાથી?—પ્રપંચસારમાં શંકરાચાર્યનાં વચનો-સ્ત્રી શબ્દની વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં કરેલી વ્યુત્પત્તિ-અધિકરણ પ્રધાન સ્ત્રીશબ્દ-જગતના ઉપાદાન કારણના પ્રાધાન્યને લક્ષ્યમાં લઈ સ્ત્રીશરીરની પૂજ્યતા-નિમિત્ત કારણના પ્રાધાન્યમાં પુરુષભાવ-કાર્યકારણના ભાવની જ્યાં જરૂર નથી ત્યાં બ્રહ્મભાવ-શક્તિની કુમારી રૂપે, ગૃહિણી રૂપે, અને જનની રૂપે ઉપાસના-તેનામાં રહેલો તુરીયભાવ-મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી, મહાકાલી-વામા, જ્યેષ્ઠા, રૈદ્રી-વૈષ્ણવી, મધ્યમા પશ્યંતી વિગરે શક્તિની ત્રિપુટીઓ-પરાદેવતા, અગ્નિકા, અને પરાવાગ્ રૂપે તુરીયભાવના-ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રિવર્ગની સાધના-અગ્નિ, સૂર્ય, સોમ, એ જ્યોતિષ સાથે સંબંધ-પંચદશાક્ષરી મંત્રનો ત્રિવર્ગની સિદ્ધિમાં ઉપયોગ-ષોડશી મંત્ર પ્રતિપાદ પરા દેવતા-ઉપાસ્ય દેવતાનાં અનેક રૂપોનો પ્રકાર પ્રપંચસારમાં

આપ્યો છે-ક્રિયાસિદ્ધિમાં સાધકસાધિકાનાં જોડાંનું સહધર્માચરણ-સાધકસાધિકામાં પરસ્પર પૂજ્યભાવ-ભર્તૃશ્ચોત્ર અને સ્ત્રીસ્તોત્રનો વિધિ-વેદકાલની શક્તિ ઉપાસનાને જાણનારી લોપામુદ્રાદિ સિદ્ધવર્ગની સ્ત્રીઓ,-રમાર્તકાલની મદાલસા અને ચૂડાલા જેવી સિદ્ધેશ્વરીઓ-અર્વાચીન કાલનાં મંડનમિશ્રનાં સ્ત્રી ઉભયભારતી-સ્ત્રીજાતિની પ્રતિષ્ઠા વેદાન્તીઓએ નિંદા કરી ગુમાવી છે, અને રાગીઓએ સ્તુતિ કરી ગુમાવી છે-શાક્ટોએ કરેલી વાસ્તવ કદર-શાક્ટ અને શૈવાગમમાં વિવાહપદ્ધતિનું ઉદારપણું-સ્ત્રીઓનો પતિવરણમાં અધિકાર-સાપંડ અને ભર્તૃહીન સ્ત્રી યોગ્ય પતિ સ્વતંત્રતાથી મેળવી શકે એવો શૈવ-સિદ્ધાન્ત-વૈદિકાચાર જેવો જ તાંત્રિક આચાર-અંને હિન્દુધર્મની શાખાઓ છે-પ્રાચીન વેદસાહિત્યમાં શ્રીની આખ્યાયિકા-તેમાંથી નીકળતો સાર-પુરાણોમાં શક્તિનાં કુમારી, ગૃહિણી અને જનની રૂપે વર્ણનો-શક્તિના ત્રિવિધ અવતારમાં ગુંથાયેલા ત્રણ ભાવો-વાક, સતી, ઉમા, સ્કંદમાતા વિગરેમાં ગુંથાયેલા ભાવો-દુર્ગામાં સમાયેલો ઉગ્ર ભાવ; તેનાં પરાક્રમેમાં સમાયેલો અધ્યાત્મભાવ-દેવીચરિત્રના મંડેતોનો સ્ફોટ ભારકરારાએ ગુપ્તવતી અને સૌભાગ્યભારકરમાં કુર્યો છે-ત્રણે ભાવમાં ભજાયેલાં શક્તિનાં સ્વરૂપનો સાધકમાં થયેલો આવિર્ભાવ-કવિ બાલનું શાક્ટ અનુભવનું ઉર્મિકાવ્ય.

પૃ. ૧૪૫-૧૫૫

પ્રકરણ ચાદમું—

શાક્ટસંપ્રદાય અને જૈદ્ધર્મ-જૈદ્ધર્મના અને જૈદ્ધર્શનના સાહિત્ય સંબંધમાં હિન્દુઓનું અજ્ઞાન-જૈદ્ધર્મ હિન્દુધર્મનો વિરોધી છે એ ખોટી કલ્પના છે-હિન્દુઓના વર્તમાન ધર્મનું રૂપ જૈદ્ધર્મની અસરથી ઘડાયું છે-એ ધર્મ વચ્ચે થયેલી આપલે-પ્રાચીન સાંખ્ય-માંથી જુદે આર્યસત્યો સ્વીકાર્યાં-જૈદ્ધ મહાયાન મતના માયાવાદને વેદાન્તે સ્વીકાર્યો-હિન્દુ તંત્રશાસ્ત્રમાંથી મહાયાનમતમાં શક્તિવાદ પેઠો-બ્રાહ્મણોના પિતૃયાન અને દેવયાન-ધૂમમાર્ગ અર્ચિમાર્ગ-યાનશબ્દનો-અર્થ-જૈદ્ધોનો દક્ષિણપથનો હીનયાન-ઉત્તરાપથનો તથા પૂર્વદેશોનો

મહાયાન-હીનયાનની અર્હતભાવના પ્રત્યેક બુદ્ધભાવના-મહાયાનમતની બોધિસત્વભાવના-મહાયાનનાં નવ ધર્મસૂત્રો-હીનયાનના એકંદર અરાઠ સંપ્રદાયોનો વૈભાષિક અને સૌત્રાંતિક વ્યૂહમાં સમાસ-મહાયાનના યોગાચાર અને માધ્યમિક સંપ્રદાય-યોગાચાર મતના મૈત્રેય, અસંગ, વસુખંધુનું વિગેરે વિચારકો-માધ્યમિક મતના નાગાર્જુન, આર્યદેવ, શાન્તિદેવ વિગેરે આચાર્યો-હિન્દુઓના શૈવ શાકત તંત્રના સાહિત્યનો બૌદ્ધોએ કરેલો સત્કાર-મહાયાન મતની વજ્રયાન અથવા મંત્રયાન નામની શાખા-તેના નવ પેટા ભેદો-તે પૈકી શ્રાવકયાન, પ્રત્યેક બુદ્ધયાન, અને બોધિસત્વયાન જૂના છે-તીબેટમાં બૌદ્ધધર્મ પેદા પછી ખાકીના છ યાનો પ્રકટ થયા છે-આ યાનોમાં દષ્ટિ, ધ્યાન, ચર્યા-અને ફલ-એ ચાર મુદ્દા ઉપર ચર્ચા છે-ફલને લગતાં છેલ્લાં ત્રણ યાનો છે, મહાયોગ તંત્રયાન, અનુત્તર તંત્રયાન, અને અતિયોગ તંત્રયાન-બોધિવસ્તુની સ્ત્રીભાવે ભાવના અનુત્તર તંત્રયાનમાં છે-આ ત્રણે યાનો વજ્રયાન અથવા મંત્રયાનના પેટામાં આવે છે-અતિયોગ તંત્રયાન ગૌડપાદના અબ્જતિવાદ જેવું છે-શૂન્યતા લક્ષણ, કરુણા સ્વરૂપ-શૂન્ય અને કરુણા વચ્ચે દંપતીયોગ-પંચમુખ શિવની પેઠે પંચધ્યાની બુદ્ધમૂર્તિ-વજ્રલક્ષણ-વજ્રધર તે બિર્ધ્વ ધ્યાનીબુદ્ધ-ધ્યાની-બુદ્ધના ઘંટ અને વજ્ર મુદ્રાના સંકેતો-શૂન્ય અથવા શુદ્ધપ્રજ્ઞા તે ઉપેય-વજ્ર તે ઉપાય-વજ્રધરની વજ્રવારાહી શક્તિ વજ્રયાનની તાંત્રિકપદ્ધતિ હિન્દુઓની તંત્રપદ્ધતિ જેવી છે-તંત્રસાધનાનું ફલ-ત્રિકાયબુદ્ધની ભાવના-ધર્મકાય, સંભોગકાય અને નિર્માણકાયનાં લક્ષણો-બૌદ્ધ તંત્રના ગુરુઓની પરંપરા-બૌદ્ધોની તારા દેવી-તારા દેવીને લગતું સાહિત્ય-તાર-તારાનું યુગ્મ-પ્રેમપંચક-શૂન્યતા કામિનીનો પ્રતિભાસ કાન્ત સાથે યોગ-વિશ્વવિભ્રમ આ યોગથી થાય છે.

પૃ. ૧૫૬-૧૬૫

પ્રકરણ પંદરમું:—

શાકતસંપ્રદાય અને જૈનધર્મ-જૈનધર્મમાં દેવીપૂજનો પ્રવેશ-તેનાં કારણો-જૈનોના શાસનમાં ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનના

ભેદો-ધર્મધ્યાનના પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપવર્જિત એવા પેટા ભેદો- હેમચંદ્રસૂરિનું અધ્યાત્મોપનિષદ્ અથવા યોગ શાસ્ત્ર-પિંડસ્થ ધ્યાનપ્રકાર-પદસ્થ ધ્યાનપ્રકાર-વર્ણ, પદ, વાક્યની શક્તિઓ-મંત્રોદ્ધાર-તે તે ધ્યાનનાં રૂપો-મંત્રદેવતાનું શાકતસ્વરૂપ-શક્તિવાદનો સારો અને ખોટો ઉપયોગ હિન્દુઓ, જૈનો અને જૈનોમાં સમાન છે; જૈનકવિઓ સારસ્વત કલ્પની ઉપાસનાને માને છે- કવિ બાલચંદ્રનું ઉદાહરણ.

પૃ. ૧૬૬-૧૭૧

પ્રકરણ સોળમું:—

શિવ-શક્તિ સામરસ્યનું ફલ-શિવશક્તિ વચ્ચે ધર્મધર્મીભાવનું અદ્વૈત-શૈવશાકતના પ્રતિબિંબવાદ અને વિવર્તવાદના તાત્પર્યમાં વેદાન્ત-શાસ્ત્રના તે શબ્દો કરતાં ભિન્ન અર્થ-વેદાન્તમાં વિવર્ત અવિદ્યા વડે, શાકતોમાં સ્વાતંત્ર્ય વડે-સાંખ્યયોગ, વેદાન્ત, જૈન વિગરેના સિદ્ધાન્તમાં અને શાકતસિદ્ધાન્તમાં શો ભેદ છે-જગતનું મિથ્યાત્વ નહીં પરંતુ સ્વરૂપ-ચમત્કૃતિ-શક્તિના અનેક પ્રકારો-વેદાન્તનું એકરસપણું, સાંખ્યયોગનું વિરસપણું, શૈવશાકતનું સમરસપણું-શાકતસિદ્ધનો સમરસ શ્રુતિપ્રમોદિત છે-પૂર્ણાભિષેકવાળા શાકતનો પંચાવન પ્રકારનો રસ-સાંખ્ય-યોગના બદ્ધપુરુષની અવદશા-શૈવશાકતના મુક્તપુરુષની ક્રમવાર ઉન્નતિ-શુદ્ધાધ્યાનાં તત્ત્વોમાં તેનો વિહાર, અને તેની દૈવી સંપત્તિઓ-શાકત-સંપ્રદાયની પડતીનાં કારણો-નિબંધનું પ્રયોજન. પૃ. ૧૭૨-૧૭૮

શાક્ત સંપ્રદાય ગ્રંથ, અને ગ્રંથકારોની સૂચી

અ	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
અગસ્ત્ય સૂત્ર	૨૨	અરુણોપનિષદ	૧૩૨
અન્નૃડ પ્રમાતૃસિદ્ધિ	૩૬	અવસ્થા (ભેદ)	૭૧, ૭૨
અન્ન	૪૯	અશ્વકાન્ત	૨૭
અથર્વવેદ	૧૯, ૧૩૨	અશ્વઘોષ	૧૫૭
અદ્વયવજ્ર સંગ્રહ (તંત્ર)	૧૬૬	અસંગ	૧૫૭, ૧૫૯
અદ્વૈતદર્શન ૪૩, ૫૨, ૫૮, ૫૯		અહિચ્છત્ર	૬૫
અદ્વૈતભાવ (ઉ) ૧૮, ૨૦, ૪૩		અક્ષર	૪૯
અદ્વૈતવાદ ૩૮, ૩૯, ૪૮, ૫૯		અંગિરા	૨૩
અદિતિ	૮	અંબા આનનનો ગરબો.	૧૧૩, ૧૧૪
અધ્યાત્મ (શક્તિ) જુઓ શક્તિ		અંબિકા	૧૬, ૧૦૭
અધ્યાત્મ ઉપનિષદ (જૈન) ૧૬૮		અંભૃણ	૮, ૨૬
અધિદેવ (શક્તિ) જુઓ શક્તિ.			
અધિભૂત (શક્તિ) જુઓ શક્તિ.		આ	
અપરા શક્તિ	૫૧	આકાશ	૪૯
અપર્યયદીક્ષિત ૧૯, ૩૪, ૩૫, ૪૬		આગમ	૨૪, ૨૫
	૪૭, ૫૮	આચારભેદો (શાક્ત) ૩૨, ૩૩,	
અભિનવગુપ્ત	૩૬	૧૦૧, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૩	
અર્ગલાસ્તુતિ	૮૮	આદિત્ય	૮
અર્ચનાત્રિશિકા	૮૩	આદ્યા (વિદ્યા)	૭૫
અર્ધનારીશ્વર ૩૫, ૧૨૧, ૧૬૨		આનંદમયી (શક્તિ) જુઓ શક્તિ.	
અર્બુદ (આણુ)	૧૦૭	આનંદસહરી ૩૫, ૪૬, ૫૬	
અરુણા (ઉ) ૧૮, ૨૦, ૪૭		આનંદેશ્વરી	૧૧૨
અરુણેશ (તંત્ર)	૩૧, ૩૨	આર્થરઘ્વલેન	૨૬

આચદેવ	૧૫૯	ક	
આચમહાસંધિક (બૌદ્ધ)	૧૫૯	કમલા	૭૭
આચસ્થવિર (બૌદ્ધ)	૧૫૯	કપૂરાદિ સ્તોત્ર	૭૦
આરણ્યક	૧૧, ૧૬	કરણા	૧૬૫
આચપંચાશત	૩૫	કલ્પસૂત્ર	૧૬, ૨૨, ૩૫, ૬૪
આરુણકેતુક	૪૭	કલા	૧૪
આરુણકેતુક (ઉપનિષદ્)	૧૩૨	કલાપક (તંત્ર)	૩૦
આરુણક (ઉ)	૨૦	કલાવાદ (તંત્ર)	૩૦
આંતરયાગ	૮૩, ૮૪	કલાસાગર	૩૦
ઇ-ઈ		કાન્ત	૫૭
ઈશ્વરવાદ	૧૬૬	કાઠક	૮, ૧૦
ઉ-ઉ		કાત્યાયની (તંત્ર)	૩૬
ઉપનિષદ્ બ્રહ્મ	૩૪	કાદિમત	૧૯
ઉપનિષદો	૧૮, ૪૮	કાપાલિક	૭૧
ઉપાસનાપંચાંગ	૧૬૫	કામકલા	૪૧, ૭૬, ૭૯
ઉભયભારતી	૫૪. ૫૫	કામકલા વિલાસ	૩૬
ઉમાનંદ	૨૨	કામિક (તંત્ર)	૩૦
ઉમાહૈમવતી	૨૬	કામાક્ષી	૫૫
ઉષા	૮	કાલટી	૫૩ .
ઋ-ઋ		કાલિકા પુરાણ	૩૬
ઋગ્વેદ	૧, ૮, ૨૦, ૪૫	કાલિકા કારકુટ	૩૭
એ-એ		કાલિકુલસર્વસ્વ	૨૬
એતરેય (ઉ.)	૧૩	કાલિદાસ	૩૫
ઓ-ઓ		કાલી (ઉ)	૧૮, ૨૦, ૪૭
ઓપનિષદમત	૩૮, ૩૯	કાલી (વિદ્યા)	૭૫, ૭૭, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૪૯, ૧૬૫
		કાંચળીઆ પંથ	૭૧
		કુબ્જિકા મત (તંત્ર)	૩૦

કુમારસંભવ	૯૭
કુમારિલ	૫૪, ૬૫
કુલાર્ણવ સંગીત	૧૭૫
કુંડલિની	૪૧, ૬૦, ૬૮, ૭૬
કૂટત્રય	૧૫૦
કૂચ	૭૯
કૂર્મ પુરાણ	૩૫
કેનોપનિષદ	૯૭
કેરલ	૫૩
કૌલ (ઉ.)	૧૮, ૨૦, ૩૪
કૌલ મત	૫૭, ૬૪, ૧૩૬
કૌલાચાર	૨૨, ૩૨, ૭૧
કૌષીતકી બ્રાહ્મણ	૧૯
ક્ષેમરાજ	૨૩
ક્ષેમંકરી	૧૦૭
ક્ષેમાર્યા	૧૧૭

ખ

ખિલ	૨૦
ખ્રીસ્ત ધર્મ	૧૦૨

ગ

ગાયત્રી	૧૧, ૧૨ ૧૭
ગાયત્રી (ઉ.)	૧૨
ગાયત્રી લાઘ્ય	૧૧૫
ગુજરાતમાં શાકત સંપ્રદાય	૧૦૨, ૧૧૧
ગુજરાતના શાકત મતના લેખકો	૧૧૨

ગુપ્તવર્તી	૩૪
ગુણતંત્ર	૩૦
ગોપથ (બ્રાહ્મણ)	૧૨
ગોવિંદનાથ	૫૩
ગોવિંદાચાર્ય	૫૫
ગૌડપાદ	૨૩, ૩૫, ૫૫, ૧૪૦

ચ

ચક્ર	૧૭૯, ૧૯૨
ચંડીશતક	૩૫
ચિચ્છિક્તિ	૫૭, ૬૦
ચિતિ	૧૨, ૬૦
ચીનાચાર	૨૬

છ

છાન્દોગ્ય	૧૦, ૧૨, ૩૯, ૪૪, ૪૫
છિન્નમસ્તકો	૭૭

જ

જગદાનંદ	૩૭
જની	૧૨૭
જંબુદ્વીપ	૨૭
જનક	૧૬૫
જ્યેષ્ઠા	૨૭, ૭૫
જૈનધર્મ	૧૬૬
જૈન દેવતાઓ	૧૭૧
જૈન તંત્ર	૧૬૭
જૈન ધ્યાન	૧૬૭, ૧૬૮
જૈન મંત્રો	૧૬૯
જૈમિનિ	૨૩

ક	
કામર (તંત્ર)	૨૭, ૩૬
કાઘાલાઈ દેરાસરી	૧૨૭

ત	
તત્ત્વાનંદ તરંગિણી	૩૭
તત્ત્વો (શુદ્ધાધ્વાનાં)	૭
તંત્ર ૧૬, ૨૪૨૭, ૫૭, ૧૫૬, ૧૬૩	
તંત્રસાર	૩૬
તંત્રરહસ્ય	૩
તંત્રભેદ (તંત્ર)	૩૦
તંત્રરાજ (તંત્ર)	૭૭, ૮૨, ૧૭૯
તંત્રસાધના	૬૪, ૧૬૭
તંત્રવટધાનિકા	૩૬
તંત્રસુધા	૩૬
તંત્રગ્જાન (તંત્ર)	૩૦
તંત્રાલોક	૩૬
તંત્રોત્તર (તંત્ર)	૩૦
તારા ૧૮, ૨૦, ૨૭, ૪૭, ૭૭, ૭૮	
તારા દેવીનું સાહિત્ય ૧૬૪, ૧૬૫	
તારારહસ્ય	૩૭
તાંત્રિક અધિકાર	૩૩, ૬૫
તાંત્રિક મત	૩૯, ૭૪
ત્રિક દર્શન	૨૩, ૩૬, ૬૭
ત્રિકાય	૧૫૮, ૧૬૩
ત્રિપુર	૧૭૭
ત્રિપુરા	૧૬, ૧૮, ૧૯, ૪૭, ૬૨,
	૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૧૯૨

ત્રિપુરાતાપિની	૧૮, ૧૯, ૪૭,
	૮૩, ૧૭૯
ત્રિપુરા મહોપનિષદ્	૧૬, ૧૯, ૩૪,
	૪૭, ૧૭૯
ત્રિપુરામહિમ્નસ્તોત્ર	૩૫
ત્રિપુરારહસ્ય	૩૭, ૩૮, ૧૪૬
તીર્થંકરનાદ	૧૬૬
તૈત્તિરીય (આરણ્યક)	૧૧
તૈત્તિરીય (ઉ)	૪૬
ત્રૈપુરધામ	૧૫
ત્રોડલ (તંત્ર)	૩૦
ત્રોડલોત્તર (તંત્ર)	૩૦

ઢ	
દત્તસંહિતા	૨૨
દયારામ	૧૩૧
દર્શનસાહિત્ય	૧૫૯
દ્રવિડશિશુ	૫૨
દ્રવિડાચાર્ય	૪૪, ૪૫
દશમહાવિદ્યા	૨૭, ૭૬, ૭૭, ૮૬
દક્ષિણાચાર અને માર્ગ ૫૭	૧૭૦
દંડિની	૧૬૪
દ્રાવિડવેદાન્ત	૪૪
દિતિ	૮
દિગ્નાગ	૧૫૮
દિવ્ય (સાધક)	૬૪
દીક્ષા (ભેદ)	૬૨, ૬૩, ૬૪
દેવતાવાદ	૩૮
દેવી (ઉ.)	૧૮, ૪૭, ૧૭૯

દેવી (પીઠોની)	૯૨
દેવીગીતા	૪૫
દેવીભાગવત	૨૭, ૩૫
દેવીમત (તંત્ર)	૩૧
દેવીમાહાત્મ્ય	૩૫, ૭૩, ૯૭
દેવીસૂક્ત	૯
દેવો	૪
દેવીમીમાંસાસૂત્ર	૨૩

ધ

ધર્મવિકૃતિઓ	૮૬
ધર્મકીર્તિ	૧૫૮
ધ્યાનીબુદ્ધ	૧૬૩
ધૂમાવતી	૭૭

ન

નવધર્મ (બૌદ્ધ) સૂત્રો	૧૫૮, ૧૫૯
નાગાનંદસૂત્ર	૧૪૬
નાગાણુન	૧૫૭, ૧૫૯
નાથભવાન	૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૫
નાદ	૧૫, ૨૨, ૭૫
નારાયણ (ઉ.)	૯
નાલંદા	૨૫
ન્યાયવૈશેષિક	૧૭૩
નિગમ	૨૫
નિત્યા	૨૨
નિલાષોડશિકાણુવ	૩૮, ૧૭૯
નિત્યોત્સવ	૨૨, ૩૫
નિરુત્તર (તંત્ર)	૩૨

નીલકંઠ	૩૫, ૪૭
નૃસિંહતાપિની (ઉ.)	૧૯
નૃસિંહાચાર્ય	૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩

પ

પતાઈ રાવળ	૧૦૯
પદ્મપુરાણ	૧૦૭, ૧૦૮
પદ્મસંભવ	૧૬૦
પરદેવતા	૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫
પરમવ્યોમન	૪૬
પરમેશ્વર	૪૩
પરશિવ	૪૩
પરશુરામ	૨૨, ૩૫, ૬૪, ૭૧
પરશુરામ સૂત્ર	૧૭૯
પરવિષ્ણુ (પરવાસુદેવ)	૪૩
પરાશક્તિ	૪૩, ૫૧
પરાત્રિશિકા	૩૬
પરાદેવતા	૯, ૬૦
પરિણામવાદ	૧૭૩
પરિભાષા (મંત્રની)	૩૯, ૮૦
પરિશિષ્ટ	૨૦
પશુ	૬૪, ૬૫
પશુધર્મ	૬૪
પ્રકરણગ્રંથો	૪૩
પ્રકાશ	૧૭૩
પ્રકૃતિશક્તિ	૫૧
પ્રકૃતિકારણવાદ	૪૮
પ્રત્યભિજ્ઞા	૨૩, ૩૬, ૩૮, ૭૩

પ્રતીક	૮૫
પ્રધાન	૫૧
પ્રપંચસાર	૫૬, ૬૪, ૧૯૨
પ્રશ્ન (ઉ.)	૧૪, ૧૭
પ્રસ્થાનત્રય	૪૧, ૪૩, ૫૫
પંચદશાક્ષરી	૪૧, ૧૫૦
પંચકો (ધ્યાન, રશ્મિ, કર્મ, શક્તિના)	૧૭૭
પંચમકાર (પંચદ્રવ્ય)	૩૩, ૬૨, ૬૫, ૬૭, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૩, ૯૭
પંચામૃત (તંત્ર)	૩૧
પાનંજલ	૧૭૮
પાવકાચલ	૧૦૮, ૧૦૯
પ્રાતિશાખ્ય	૨૩
પાંચરાત્ર	૨૫
પુણ્યરાજ	૧૫, ૨૧
પુરુષ	૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭
પુષ્કરસ્થાન (ક્ષેત્ર)	૧૦૭
પુરુષાર્થ	૧૪૯
પૂર્ણાગિરિ	૫૫
પૂર્ણાનંદ	૩૭, ૭૧
પૃથ્વીરાજ	૧૦૯
પૃથ્વી	૧૩૩
પ્રેમપંચક (બૌદ્ધ)	૧૬૫, ૧૬૬
પ્રેમાનંદ	૧૪૪
બ	
બગલા	૭૭
બહિર્ચોગ	૮૩, ૮૪

બહુરૂપાબ્દક (તંત્ર)	૨૮
બહુવ્રત	૧૮, ૧૯, ૪૭
બાણ	૩૫
બાદરાયણ	૨૩, ૩૯
બાલચંદ્રસૂરિ (જૈન)	૧૭૦
બાલા	૧૪૯
બાલાજી	૧૪૪
બાલાશંકર (કવિ)	૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૫૪
બિંદુ (પર)	૧૪, ૧૫, ૬૦, ૭૪
બિંદુ (અપર)	૧૪, ૧૫, ૨૨, ૬૮ ૭૪, ૭૫
બીજ	૧૫, ૨૨, ૭૫
બીજમાર્ગો	૭૧
બુદ્ધ	૬૬
બુદ્ધધોષ	૧૫૮
બુદ્ધદારણ્યક	૧૨
બોધિચિત્ત	૧૬૧
બૌદ્ધદેવતા	૧૬૨
બૌદ્ધ ધર્મ	૧૫૬, ૧૫૮
બૌદ્ધસંપ્રદાય	૧, ૭૧
બૌદ્ધસાહિત્ય	૧૫૭, ૧૫૯
બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની વેદાન્ત	
ઉપર અસર	૧૫૭
બ્રહ્મ ૧૨, ૧૭, ૪૦, ૪૫, ૫૧	
બ્રહ્મનંદી	૪૪, ૪૫
બ્રહ્મનાદી	૬૩
બ્રહ્મચામલ	૨૪

અહરંધ	૬૩
અહલોક	૧૭
અહવાદ	૪૫
અહસૂત્ર	૫૮
અહ્યાણ્ડપુરાણ	૪૦, ૯૮
આહ્યાણ (ગ્રંથ)	૧૧

ભ

ભકિતરસ	૧૩૦
ભર્ગ	૧૧
ભર્તૃસ્તોત્ર	૧૫૧
ભર્તૃહરિ	૨૧
ભાવના (ઉ.)	૧૮, ૨૦, ૪૭, ૮૨, ૧૭૯
ભાસ્કરરાય	૧૯, ૨૦, ૩૪, ૩૮, ૪૦, ૪૭
ભુવન	૧૪, ૧૬
ભુવનેશ્વરી	૭૭, ૮૦
ભૂમિકા (ભેદ)	૭૨
ભૈરવાષ્ટક (તંત્ર)	૨૮
ભૈરવી	૭૭
ભોળાનાથ	૧૪૪

મ

મધુસૂદન સરસ્વતી	૧૭૪
મનુ	૬૬
મરીચિ (તંત્ર)	૩૬
મહલોક (મહેન્દ્રલોક)	૧૭
મહાકાલસંહિતા	૬૫

મહાર્થમંજરી	૩૬, ૯૭, ૧૭૩
મહામાયા (તંત્ર)	૨૮
મહાસુખ પ્રકાશ	૧૫૬
મહાયાન	૧૫૯, ૧૬૦
મહાસારસ્વત (તંત્ર)	૨૮
મહાપ્રત	૬૫
મહાસંમોહન (તંત્ર)	૩૦
મહાનિર્વાણ (તંત્ર)	૬૬, ૧૫૨
મહાસૂક્ષ્મ (તંત્ર)	૩૦
મહાનયપ્રકાશ	૭૨
મહિષમર્દિની	૧૦૭
મહિષાસુર	૧૦૮
મણિમેખલા (ખૌદ્દેવ)	૧૬૫
મહોચ્છય (તંત્ર)	૩૦
મંડનમિશ્ર	૫૪, ૫૫
મંત્રશાસ્ત્ર	૧૪
મંત્રોદ્ધાર	૭૯, ૮૧
માતૃભેદ (તંત્ર)	૩૧
માતૃકાચક્રવિવેક	૧૭૯
માતંગી	૭૭
માધ્યમિક મત	૧૫૯
માય!	૧૩, ૩૮, ૫૧, ૬૦
માયાવાદ	૪૧, ૪૮, ૧૫૭
માયોત્તર (તંત્ર)	૨૮
માર્કંડેય પુરાણ	૩૫
માલિનીવિજય	૩૬
માંડૂક્ય (ઉ.)	૫૫
મિશ્ર	૩૨, ૫૭

મીઠું	૧૨૦, ૧૨૭, ૧૩૮ ૧૩૯, ૧૪૦
મીમાંસક	૭૪
મૃગેન્દ્ર	૬૧
મૈત્રેય	૧૫૯
મોહિનીશ (તંત્ર)	૩૧, ૩૨

ચ

ચબુર્વેદ (કૃષ્ણ)	૪૫
ચબુર્વેદ (શુક્લ)	૯
ચમ્પ	૨
ચંત્ર	૬૩, ૭૪, ૮૨, ૮૫
ચાનભેદ	૧૫૮, ૧૬૦
ચામલ	૨૭
ચામલાષ્ટક (તંત્ર)	૨૮
યોગદર્શન	૬૨, ૭૪
યોગશાસ્ત્ર (જૈન)	૧૬૬, ૧૬૮, ૧૬૯
યોગસાર	૩૭
યોગાચાર (બૌદ્ધ)	૧૫૯
યોગિનીઓ (શ્રી ચક્રની)	૧૭૯, ૧૮૨ (પરિશિષ્ટ)
યોગિનીજાલ (તંત્ર)	૨૮
યોગીનીતંત્ર	૩૬, ૬૮
યોગિનીહૃદય (તંત્ર)	૩૪
યોનિ	૫૦

૨

રણુછોડણ	૧૪૩
રથકાન્ત	૨૭
રસભેદો	૧૭૫, ૧૭૫

રસિકમોહન	૨૬
રાજશેખર	૧૪૦
રાધાતંત્ર	૨૭
રામાનંદ	૧૯
રામેશ્વર	૨૨
રૌદ્રી	૭૫

લ

લઘુપંચસ્તવી	૩૫
લતાસાધન	૮૭
લલિતા	૧૯, ૧૦૭
લલિતાસહસ્રનામ	૨૩, ૩૪, ૩૫, ૪૦, ૧૭૯
લલિતાત્રિશતી	૩૫, ૫૬, ૧૭૯
લક્ષ્મી	૯
લક્ષ્મી (તંત્ર)	૩૬
લક્ષ્મીધર	૩૨, ૩૩, ૭૧
લક્ષ્મીમૂકત	૮, ૪૭
લોપામુદ્રા	૫૭

વ

વજ્રયાન	૭૧, ૧૬૧, ૧૬૩.
વનરાજ	૧૦૮
વરિવસ્યારહસ્ય	૩૪, ૧૭૯
વદ્વલ ઘોળા	૧૦૨, ૧૧૫, ૧૧૯
વદ્વલની રાજ્ય	૯૮, ૯૯
વસુખંધુ	૧૫૭, ૧૫૯
વાઈ (સૂકત)	૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧
વાત્સાયન	૬૯

वापुस (तंत्र)	३०	वीणुतंत्र	३०
वामजुष्ट (तंत्र)	२८	वीर	६४
वामदेव	२८	वीरावली (तंत्र)	३२
वाममार्ग	२०, ५७, १७०	वेद (मंत्र-ब्राह्मण)	१
वामकेश्वर (तंत्र)	१७४	वेदांत	७३
वामा	७५	वैष्णवागम	२०
वाराही (तंत्र)	३६, १६४	वैदिक	६५
वापुसोत्तर (तंत्र)	३०	वैभाषिक	१५६
वासिष्ठपुर	१०७	वैयाकरण	७४
वासुकि (तंत्र)	३०	वैयाकरणसिद्धान्तमंजूषा	१५, २१
वाहन (तंत्र)	३०	वैशेषिक (तंत्र)	३२
वाहनोत्तर (तंत्र)	३१		
वाक्यपदीय	१५, २१	श	
व्याकरणगम	२०	शक्ति (तेना भेदे) ३, ४, ५,	
विकुण्ठेश्वर (तंत्र)	३१	६, ७, १२, १३, १४, २२,	
विद्या	५४, ७३, ७५, १७१	३६, ४१, ४५, ४६, ५०, ५१,	
विद्यारण्य	४७	७४, ७५, ७६, ८१, ८६, १०१,	
विमला	५५, १७३	१४६, १४७, १५८, १७२, १७३	
विमलानंद	२६, ६६	शक्तिना आविर्भावो	६७, ६८
विमर्श	१२, १४, ६४, ७३	शक्तिगीता	३५
विमर्शशा	१६६, १६७	शक्तिभक्ति	१११
विराटपर्व	२७	शक्तिरहस्य	१३१
विवर्त	१७२	शक्तिभूत	२३
विशुद्धेश्वर (तंत्र)	३२	शक्तिसंगम	१३४
विश्वात्मक (तंत्र)	३२	शक्तिस्तोत्र	३५
विश्वाभित्र	२६	शक्तितत्त्वविमर्शिणी	३६
विष्णुकान्त	२७	शक्तिवाह २, ११, २१, २७, ३४,	
विज्ञानवाह	१५६	३५, ३६, ३८, ४१, ४४, ४५,	
		४८, ५५, ५६, ५८, ५९	

શકિતપૂજન	૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૭
	૮૮, ૯૯, ૧૦૦
શકિતસંગમ (તંત્ર)	૩૬, ૬૪
શબ્દબ્રહ્મ	૪૧, ૭૪
શરીર (ભેદ)	૫૮
શંકરવિજય	૫૩
શંકરસ્વામી (નૈયાયિક)	૧૫૮
શંકરાચાર્ય	૨૩, ૩૫, ૪૧, ૪૨,
	૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૫૦,
	૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૬૪, ૧૪૦,
	૧૫૮
શંકરારણ્ય	૩૫, ૪૭
શંકરાચાર્યચરિત	૫૩
શંખર (તંત્ર)	૨૮
શાકત (પ્રયોગપદ્ધતિ)	૩૬
શાકતઆચાર: જુઓ આચારભેદ	
શાકત આગમ	૫૭
શાકતક્રમ	૩૭
શાકતપીઠો	૬૨, ૬૬, ૬૭, ૬૮,
	૧૧૦
શાકતમત	૫૭, ૫૮
શાકતભાવો	૧૪૫, ૧૫૫
શાકતમત	૬૭
શાકત (શૈવ) વિવાહ	૧૫૨
શાકત સિદ્ધાંત	૩૮, ૪૩, ૫૨
શાકતસંપ્રદાય	૧, ૫૮, ૧૦૨
શાકતસંહિતા	૧૯
શારદા	૫૫

શાસ્તાદેવી (હાસનાદેવી)	૧૮૬
શાંતિદેવી	૧૫૯
શાંકરસિદ્ધાન્ત	૪૧, ૪૮, ૫૯
શિવ	૧૫, ૪૧, ૬૦
શિવરહસ્ય	૧૩૧
શિવશક્તિ સામરસ્ય	૧૭૨
શીરોહી	૧૦૭
શુભાગમ	૩૨, ૩૩, ૫૭
શૂન્ય	૭૫, ૧૬૨, ૧૬૫
શૂન્યવાદ	૧૫૯, ૧૬૧
શૈવ પરિભાષા	૬૦
શૈવ સિદ્ધાન્ત	૫૯
શૈવ સંપ્રદાય	૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫,
	૧૦૬, ૧૦૭
શૈવાગમ	૩૮
શ્યામા	૭૭
શ્યામારહસ્ય	૩૭, ૭૮, ૧૩૧
શ્રદ્ધા	૧૪
શ્રીકંઠાચાર્ય	૪૬
શ્રીચક્ર	૮૨, ૧૩૭, ૧૭૯
	(પરિશિષ્ટ)
શ્રીચક્ર સંભાર (તંત્ર)	૧૬૪
શ્રીતત્ત્વચિંતામણિ	૩૭
શ્રીમાલ	૧૦૭
શ્રીલહરી	૧૩૮
શ્રીવિદ્યા	૧૬, ૧૭, ૩૩, ૩૫,
	૫૮, ૭૭, ૮૧, ૧૦૭,
	૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪,
	૧૩૫, ૧૪૦, ૧૫૩,
	૧૬૫, ૧૭૯, ૧૮૦

શ્રીવિદ્યાસૂત્ર	૩૫, ૫૬, ૭૮, ૧૭૯
શ્રીવિદ્યાતારક (ઉ)	૧૮, ૨૦
શ્રીસૂક્ત	૩૪
શ્રીહર્ષ	૧૦૦, ૧૦૭
શ્વેતાશ્વતર	૯, ૧૩, ૪૬
શ્વેતાંબર	૧૭૧
શ્રૃંગારરસ	૧૩૦

૫

ષટ્ચક્રવેધ	૧૩૪
ષોડશી	૭૭

સ

સત્	૯
સતી	૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૭
સદાનન્દ	૩૪
સમયાચાર	૭૨
સરસ્વતી	૧૧, ૧૭૦, ૧૭૧
સરસ્વતીહૃદય (ઉ.)	૧૮, ૨૦, ૪૭
સહજનન્દ નાથ	૧૪૧
સહસ્રાર	૬૮
સર્વિંદુ ત્રિકોણ	૧૬
સપ્તશતી	૩૪, ૩૫, ૧૫૪
સર્વાસ્તિવાદી (બૌદ્ધ)	૧૫૯
સંઘભાષા	૧૭૮
સંવિત્સિદ્ધિ	૩૬
સંવિત્સિદ્ધાન્ત	૩૬
સાત્વત તંત્ર	૨૫

સાધક	} (ભેદ)	૬૪, ૬૫
સાધિકા		
સામવેદ		૮, ૪૫
સામાયિક મત		૩૨, ૫૭, ૫૮
સામ્ય		૭૧
સામાનાધિકરણ્ય		૩૮
સાવિત્રી		૧૧
સાયણાચાર્ય		૩૪
સાંખ્ય		૭૩
સીતા (ઉ.)		૧૮, ૨૦
સુભગા		૧૬, ૪૦, ૭૯
સુભગોદય		૩૩, ૪૫, ૧૪૦
સુમેધા		૨૨
સુષુમ્ણા		૬૩
સુંદરી		૧૬, ૭૭, ૧૪૯
સૂક્તિમુક્તાવલિ		૧૪૦
સૂતસંહિતા		૩૪, ૩૫
સૂર્યા		૮
સૃષ્ટિ		૪૧
સેતુબંધ		૩૪
સૌત્રાન્તિક		૧૫૯
સૌન્દર્યલહરી		૨૦, ૩૫, ૫૨, ૫૬, ૧૦૦, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૭૯
સૌન્દર્યલહરી ટીકાઓ		૧૩૬
સૌભાગ્યકાણ્ડ		૧૯
સૌભાગ્યભાસ્કર		૩૪, ૪૦, ૧૫૪

સૌભાગ્ય લક્ષ્મી (ઉ) ૧૮, ૨૦, ૪૭		હ	
સ્કંધ (ઐાહ)	૧૬૩	હર્ભેદ (તંત્ર)	૩૦
સ્પંદકારિકા	૩૬	હરગૌરી (તંત્ર)	૩૬
સ્પંદસંદોહ	૩૬	હાદિ મત	૧૯, ૩૬
સ્ત્રી (પ્રતિષ્ઠા)	૭૩, ૧૪૭	હાશીઝ	૧૩૧
સ્ત્રી(શરીર)માં શક્તિ-		હિન્દતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ	૫૯
ભાવના ૯૯, ૧૪૫, ૧૪૮		હીનયાન	૧૫૯
સ્ત્રીસ્તોત્ર	૧૫૧	હેમચંદ્ર	૧૬૬, ૧૬૮, ૧૬૯
		જ્ઞ	
		જ્ઞાનાર્ણવ (તંત્ર)	૩૨

પ્રકરણ પહેલું

વૈદિક ધર્મમાં વ્યાપેલા શક્તિવાદ

શક્તિવાદનું મંત્રસંહિતામાં બીજ

પ્રણોદેવી સરસ્વતી વાજેભિર્વાજિનોવતી । ધીનામવિષ્ણુસ્તુ ॥

(ઋ. ૧૦. ૬૧. ૪.)

હાલના હિન્દુ ધર્મના ઉંડા અને વ્યાપક અભ્યાસ વિનાના મનુષ્યો એવું માને છે કે શક્તિસંપ્રદાય આપણામાં અનાયોના સંબંધથી પેઢેલો કોઈ અપધર્મ છે. યૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસના અને દર્શનના વ્યાપક અભ્યાસ વિના બ્રાહ્મણોએ એવું ઠસાવી દીધું છે કે યૌદ્ધ ધર્મ નાસ્તિક છે, અને વેદધર્મનાં સનાતન સત્યોથી વિરોધી છે. વેદને પ્રમાણભૂત નહીં માનનાર યૌદ્ધ સંપ્રદાય પ્રતિનો વેદાભિમાની મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કદાચ આપણે ક્ષાંતવ્ય ગણીએ, પરંતુ વેદને પ્રમાણભૂત માનનાર શક્તિસંપ્રદાય પ્રતિ નાક મરડનાર વેદાભિમાનીની ધૃષ્ટતા કોઈરીતે ક્ષાંતવ્ય નથી. વેદધર્મના સર્વ આચાર-વિચારો શુભ જ છે એવું માનવું એ ધર્માધતા છે, તેમ વેદધર્મ વિનાના સર્વ ધર્મોમાં કંઈ સત્ય જ નથી એવું માનવું તે પણ મોટી ધૃષ્ટતા છે. કોઈપણ ધર્મના મત-મતાંતર અથવા સંપ્રદાયોમાં સમાયેલા આચારવિચારોમાં સનાતન સત્યો શાં છે, અને આગંતુક સત્યો કયાં છે તેની પરીક્ષા કરી, દેશ, કાળ અને વસ્તુસ્થિતિને અનુસાર ધર્માધર્મનો વિવેક કરવાનો છે. આવી વિવેકદષ્ટિ ઉંડા અને તે સાથે વ્યાપક અભ્યાસ વિના કદી ઉઘડતી નથી. શક્તિસંપ્રદાયમાં સમાયેલાં સનાતન સત્યોનો પ્રકાશ કરવા આ નિબંધમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

હિન્દુ ધર્મનું મૂલ પ્રભવસ્થાન વેદ છે. વેદ શબ્દ વડે મંત્ર-બ્રાહ્મણ-અથેનો સમૂહ એવું સમજવામાં આવે છે. ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રસમૂહ

એટલો બધો બહોળો છે કે યાવજીવન અભ્યાસ કરનારને તે તૃપ્તિ આપે તેમ નથી, પરંતુ તેના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ વડે તેમાં સમાયેલાં સનાતન સત્યો પ્રતિભામાં સ્ફુટ થઈ શકે છે. સમગ્ર વેદાર્થનો સાર યજ્ઞ અને બ્રહ્મ-એ એ શબ્દોમાં સમાઈ જાય છે. તેમાં દેવતાને ઉદ્દેશીને પ્રિય પદાર્થોનું વિતરણ કરવું તે યજ્ઞ અને તે વડે ચિત્ત-શુદ્ધિ દ્વારા જે તત્ત્વને આત્મરૂપે ઓળખવું તે બ્રહ્મ. યજ્ઞ કેવલ વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, પણ અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા રાખે છે; બ્રહ્મ કેવલ કર્મ વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો પદાર્થ નથી, પણ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનરૂપ વિચારશ્રેણીની અપેક્ષા રાખે છે.

સર્વ નદીઓનો આશ્રય જેમ સમુદ્ર છે, તેમ સર્વ દેવોનો આશ્રય નારાયણ અથવા પરમેશ્વર છે. તેથી યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ. યજ્ઞ ખરી રીતે વ્યાપક પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષરૂપ છે. આ યજ્ઞના અનેક પ્રકારો વેદમાં વર્ણવ્યા છે, અને તે તે કામનાની સિદ્ધિને અર્થે તે તે યજ્ઞોનાં અનુષ્ઠાનો છે. વેદમાં નાના મોટા યજ્ઞો વર્ણવ્યા છે, માટે તે બધાએ આપણે કરવા એ વેદનું તાત્પર્ય નથી. વેદમાં આવેલા પશુમેધાદિ યજ્ઞો આ જમાનામાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે તેવા છે. પરંતુ જીવો કેવી કેવી સાંસારિક કામનાને વશવર્તી કર્મો કરવા પ્રેરાય છે તેનું ઐતિહાસિક સત્ય ચિત્ર તેમાં છે. રાગ-દ્વેષથી હણાયેલા જીવોએ નિયમવિધિને વશવર્તી અહિંસા ક્રમપૂર્વક શી રીતે સાધવી તેની વ્યવસ્થા વેદવાદી વિચારકોએ કરી છે, અને તેમણે પશુયજ્ઞ કરતાં હવિર્યજ્ઞ ચઢાવ્યાતો છે, અને હવિર્યજ્ઞ કરતાં જપયજ્ઞ ચઢાવ્યાતો છે, અને દ્રવ્યથી થતા યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ચઢાવ્યાતો છે, એવું ન્યાયપુરઃસર પ્રતિપાદન કર્યું છે.

યજ્ઞનીય પરમેશ્વર સાથે ક્રિયાયોગ વડે સંબંધ કરાવનારી કર્મ અને જ્ઞાનના સાકળના કડીને વેદક વિચારકા ઉપાસના કહે છે. આ ઉપાસનાકાંડ સાથે શક્તિવાદનો મૂલ સંબંધ છે શ્રીત, સ્માર્ત અથવા લોકિક ક્રિયા કર્યા પછી યજ્ઞનીય પરમેશ્વરના નામ,

૩૫, ગુણ અને પરાક્રમનું ભાન કરાવવા ઉપાસનાનો પ્રયોગ હોય છે. ઉપાસ્ય પરમેશ્વર અને ઉપાસક સાધક જીવને પરસ્પર સંયોજન કરાવનારા દૈવી સામર્થ્યને શક્તિ કહે છે.

શક્તિ શબ્દ શક્ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. ૪૪ કાર્ય સધાવી શકે તેવા સામર્થ્યને અથવા બળને 'શક્તિ' કહે છે. સામાન્ય સમજણથી આપણને જણાય છે કે કાર્ય કરવાનું બલ સત્ એટલે ભાવ પદાર્થમાં જ હોય છે, અસત્ એટલે અભાવ પદાર્થમાં હોતું નથી. તેથી અસત્ પદાર્થ કદી શક્તિવાળો હોતો જ નથી. વંધ્યા પુત્ર, શશવિષાણુ વિગેરે પદાર્થો શક્તિ વિનાના હોય છે, અને માત્ર વિકલ્પવૃત્તિરૂપ જ હોય છે. પરંતુ પ્રત્યેક સત્ પદાર્થમાં નિયત શક્તિ હોય છે. તલમાંથી તેલ નીકળે છે, માટે તલમાં તેલની નિયત શક્તિ છે, રેતીમાં તેવી શક્તિ નથી. પરંતુ રેતીમાં જે તે ચૂનામાં બળે તો અન્ય પદાર્થોને દઢ કરવાની શક્તિ છે, અને તે તેની નિયતશક્તિ છે, પણ તે નિયત શક્તિ તલમાં નથી. આ પ્રમાણે સર્વ ભૂત-લૌતિક પદાર્થોમાં નિયત શક્તિઓ હોય છે. આ સર્વ શક્તિઓના વ્યૂહને અધિભૂત શક્તિ એવું નામ આપવામાં આવે છે.

અધિભૂત શક્તિને અર્વાચીન વિજ્ઞાનમાં પ્રકૃતિશક્તિ અથવા કુદરતનું નિયમબલ કહેવામાં આવે છે. આપણા વિચારકોનું એમ માનવું છે કે જડ પદાર્થોમાં તે તે નિયત શક્તિ હોય છે તે વાત ખરી છે, પરંતુ તેની યોજના કરવાનું સામર્થ્ય ભૂત-લૌતિક પદાર્થોમાં હોતું નથી. યોજના કરવાનું સામર્થ્ય સચેતન પદાર્થમાં હોય છે, અને તેવા સચેતન પદાર્થો એટલે વનસ્પતિ, પશુ, પંખી વિગેરે અનેક પ્રાણીઓમાં પણ તે યોજના કરવાનું સામર્થ્ય તારતમ્યવાળું હોય છે, એટલે ચઢતા ઉતરતા ક્રમનું હોય છે. આ સચેતન પ્રાણીઓનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનું અને અધિભૂત પદાર્થોની પ્રાકૃતિક શક્તિનો

૧ પૂર્વમિમાંસકો શક્તિને સ્વતંત્ર પદાર્થ માને છે. જુઓ

તંત્રરહસ્ય પૃ. ૨૦-૨૩.

ઉદ્ય કરી તે પ્રયોજનમાં ઉપકારક બનાવવાનું સામર્થ્ય મનુષ્ય પ્રાણીમાં ધણું ઉંચા પ્રકારનું છે. આ યોજના કરવાનું મનુષ્ય પ્રાણીનું સામર્થ્ય પ્રકૃતિના નિયામક દેવોના ઉપકાર ઉપર આધાર રાખનાર છે, અને તે ઉપકાર મનુષ્યપ્રાણીની ઇન્દ્રિયો ઉપર થાય છે. આ ઉપકારક સામર્થ્યને અધિદેવશક્તિ કહે છે, કારણ કે પિંડના દેવો એટલે ઇન્દ્રિયોને, અહ્માંડના દેવોના એટલે પૃથિવ્યાદિ તત્વોના નિયામક અભિમાનીઓના પરસ્પર સંવાદ વડે, તે સામર્થ્ય પ્રકટ થાય છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય રૂપગ્રહણ કરવા સમર્થ છે, પરંતુ પ્રકાશના અધ્યક્ષ સૂર્યાદિનો ઉપકાર અથવા મદદ મળે તો તે રૂપ-ગ્રહણ થાય છે, તેવી જ રીતે આપણી સર્વ ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યને અહ્માંડના અધિકારી દેવોના સાહાય્યની અપેક્ષા રહે છે. પરસ્પર ઉપકાર્યઉપકારકભાવથી મનુષ્ય-પ્રજા દેવપ્રજા સાથે જોડાયેલી છે. આવી દેવપ્રજાનો સદ્ભાવ સર્વધર્મોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો જણાય છે. આપણે તે દેવવર્ગનાં પ્રાણીને મનુષ્યપ્રજાનાં પ્રાણી પેઠે જોઈ જાણી શકતા નથી, તેથી તે નથી એવું અનુમાન કરવું તે સાહસ કહેવાય. પરંતુ તે સાથે એમ પણ સમજવાનું નથી કે દેવો પણ નિરંકુશ સ્વાતંત્ર્યવાળા છે. તેઓ પણ આપણા જેવા અભિમાની જીવો છે. તેમનો શક્તિ પણ મર્યાદિત હોય છે, જે કે આપણી શક્તિ કરતાં તે વધારે બહોળી હોય છે. આ અભિમાની દેવોના મુખ્ય ત્રણ વૈદિક વ્યૂહો હોય છે: (૧) ભૂલોકનો અગ્નિવ્યૂહ (૨) અંતરિક્ષ અથવા ભુવલોકનો વાયુવ્યૂહ, અને (૩) દુલોકનો અથવા સ્વલોકનો આદિત્યવ્યૂહ. આ લોકત્રયીની દેવત્રયીમાં ખીજા અનેક દેવોની મર્યાદિત શક્તિઓ તથા ભોગ્યસ્થાનો હોય છે. પરંતુ આ ત્રણ દેવના વ્યૂહમાં સમાયેલી શક્તિને અધિદેવશક્તિ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ શક્તિ કેવલ અધિભૂતશક્તિ જેવી જડાગ્રિત નથી, પરંતુ જડાજડ વર્ગની છે. અધિભૂત સાથે સંબંધ ધરાવતી હોવાથી તે જડવર્ગની છે, પરંતુ તેના ઉપરની આત્મભૂમિકાના આભાસ:

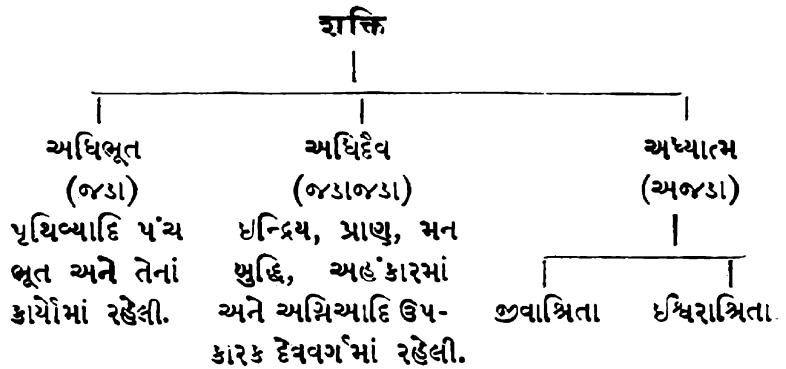
અથવા છાયાને ધારણ કરનાર હોવાથી તેમાં ચેતન્ય જેવી સ્ફુરતા હોય છે, તેથી અજડ વર્ગની પણ છે. આ જડાજડવ્યૂહમાં બ્રહ્માંડસ્થ દેવવર્ગ આવે છે એટલું જ નહિ, પણ આપણા સૂક્ષ્મ શરીરનો સંધળો ધન્દ્રિયોનો વ્યૂહ તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર પણ આવી જાય છે.

અધિદેવશક્તિથી ચઢીઆતી શક્તિને અધ્યાત્મશક્તિ કહે છે, અને તે ચેતનવર્ગની છે, તેથી તેને અજડશક્તિ પણ કહે છે. અધિભૂત પદાર્થો ખીલકુલ અંતઃસામર્થ્યના મૂલને જાણતા નથી, પરંતુ તે શક્તિના માત્ર વાહક યંત્રરૂપ હોય છે; અધિદેવવર્ગના અભિમાનીઓ પોતાના અંતઃસામર્થ્યને થોડું ઘણું જાણે છે, પરંતુ તેના ઉપર પરદેવતાનું નિયંત્રણ છે તે ભાગ્યે જ જાણે છે; તેથી તેઓ બદ્ધશાના જીવો જેવા હોય છે. તેઓ પૈકી જેઓ અંતર્યામીને જાણે છે તેઓ મુક્તવર્ગના હોય છે. પરંતુ કર્મજન્ય દેવો ઘણે ભાગે બદ્ધશાના હોય છે.

જ્યારે અભિમાની-પક્ષી તે મનુષ્યવર્ગનો હોય કે દેવવર્ગનો હોય-પોતાના આત્મસ્વરૂપને અને તેના વિભવને સ્પર્શ કરી શકે છે ત્યારે તે બ્રહ્મવિદ્ ગણાય છે. આ બ્રહ્માત્માનો અનુભવ કરવાની શક્તિને અધ્યાત્મશક્તિ નામ આપવામાં આવે છે. આ અધ્યાત્મશક્તિ પણ જીવ અથવા અણુઆત્માને આશ્રિત રહેનારી અને પરમેશ્વર અથવા વિશુ આત્માને આશ્રિત રહેનારી એમ બે પ્રકારની હોય છે. જીવાશ્રિત અધ્યાત્મશક્તિ આવરણવાળી હોય છે, ઈશ્વરાશ્રિત અધ્યાત્મશક્તિ નિરાવરણ હોય છે. જીવની અધ્યાત્મશક્તિનાં આવરણો બે પ્રકારનાં હોય છે: (૧) જ્ઞાનનાં ઢાંકણરૂપ, અને (૨) કલેશના પ્રતિબંધરૂપ. પહેલાં જ્ઞાનાવરણ કહે છે, ખીન્નને કલેશાવરણ કહે છે. પહેલાં આવરણ વડે ક્રેટલીક વસ્તુઓનું જ્ઞાન જ જીવને થતું નથી, ખીન્ન આવરણ વડે રાગદ્વેષાદિ દોષથી કલુષિત

દર્શન જીવને થાય છે. વસ્તુ જે પ્રકારની છે તે પ્રકારની નિરાવરણ અનુભવમાં આવવા સાર અજ્ઞાનનું અંધારું અને કલેશનાં પડળો દૂર થવાં જોઈએ. જીવની આદ્ય ઉપાધિ જ્યાંસુધી મલિન સત્ત્વની હોય છે ત્યાંસુધી અજ્ઞાનનું અને કલેશનું આવરણ સર્વોંશ દૂર થઈ શકતું નથી. જ્યારે તે ઉપાધિ પલટાઈ શુદ્ધ સત્ત્વની બને છે ત્યારે ઈશ્વર જેવું વિમલ પ્રત્યક્ષ જીવ કરી શકે છે, પરંતુ આવા પ્રત્યક્ષમાં તેને યુગ્મનયોગી થવું પડે છે, એટલે સમાહિત થવાનો પ્રયત્ન તેને કરવો પડે છે, જ્યારે ઈશ્વરચેતનને તેવો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, એટલે તે યુગ્મનયોગી ગણાય છે.

આ પ્રમાણે શક્તિ એટલે ઇષ્ટકાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય. તેનું સામાન્ય વર્ગીકરણ નીચે મુજબ થાય છે:—

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાશાસ્ત્રમાં પોતાની અપરા પ્રકૃતિ, અને પરા પ્રકૃતિ એવા બે વિભાગ પાડી અપરાને પંચભૂત અને મન, શુદ્ધિ, અહંકાર—એ ત્રણ મળી આઠ વ્યૂહમાં અંતર્ગત કરી છે, અને પરાને જીવભૂતાં એટલે જીવચેતનરૂપ સનાતન પ્રકૃતિ એવું નામ આપ્યું છે. પ્રકૃષ્ટ એટલે ઉચ્ચ પ્રકારની “કૃતિ,” એટલે કાર્ય

કરવાનું સામર્થ્ય તેમાં રહેલું હોવાથી તે શક્તિને મૂલ પ્રકૃતિ કહે છે. પરંતુ આ અધ્યાત્મવર્ગની, મૂલપ્રકૃતિશક્તિ કરતાં ચઢી-આતી પુરુષોત્તમની અથવા પરમેશ્વર અથવા શિવચેતનની, સ્વાભાવિકી શક્તિ છે; તેને વેદશાસ્ત્રમાં ચિચ્છક્તિ કહે છે, અને તે નિત્યસિદ્ધ હોય છે, જ્યારે પુરુષાશ્રિત અધ્યાત્મશક્તિ અપરા પ્રકૃતિ કરતાં ચઢીઆતી છે, અને નિરાવરણ દશામાં વિશુદ્ધ દર્શન કરાવી શકે છે, પરંતુ પારકા કલેશોને દબાવી તિરોધાન કરવાનું તથા અન્ય જીવોને અનુગ્રહથી પાશ વિનાના કરવાનું સામર્થ્ય પુરુષાશ્રિત એટલે જીવાશ્રિત અધ્યાત્મશક્તિમાં હોતું નથી. તે જીવાશ્રિત અધ્યાત્મશક્તિ બહુ થાય તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરવાનું સામર્થ્ય દર્શાવી શકે છે, અને તેનો પરમ વૈભવ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રની ત્રણ ગુણમૂર્તિઓમાં હોઈ શકે છે. ગુણાતીત ભૂમિકાનું, પુરુષોત્તમનું અથવા પરમેશ્વરપદનું તિરોધાન અને અનુગ્રહ કરવાનું, બલ નથી મુક્તજીવોમાં, કે નથી બ્રહ્માદિ ગુણમૂર્તિઓમાં. આ બે શક્તિઓનું કેન્દ્ર જે પદમાં વાસ કરે છે તે પદ શાક્તસંપ્રદાયના અધ્યાત્મ ચિંતકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે શુદ્ધ અધ્વાનાં *પાંચતત્ત્વોમાં સમાયેલું છે. સ્વયંપ્રકાશ શિવતત્ત્વની આ પોતાના સ્વરૂપને પૂર્ણભાવે ઝાળખવાની અથવા પરામર્શ કરવાની સ્વયંભૂ શક્તિને ચિચ્છક્તિ કહે છે, અને તે જ્યારે જ્યારે આત્મપરામર્શ થાય ત્યારે ત્યારે પૂર્ણ આનંદને અલિવ્યક્ત કરે છે, અને તેથી તેને આનંદમયી પણ કહે છે. પોતાથી ભિન્ન પદાર્થના સ્પર્શ વડે થતો આનંદ તે વિષયાનંદ છે, અને પોતાના સ્વરૂપના સ્પર્શ વડે રકુટ થતો આનંદ તે બ્રહ્માનંદ છે. આ મૌલિક બ્રહ્માનંદની છાંટ અથવા કણ વડે જીવોનો આનંદમય કોશ ઝળકે છે. જેમ ધૂળધોયાને મણુ કચરામાંથી

* શુદ્ધ વિદ્યા, ઈશ્વર, સદાશિવ, શક્તિ અને શિવ એ પાંચતત્ત્વો.

જુઓ મ. ગી. અધ્યાય ૭. ૪-૫ શ્લો.

એક રતી સોનું મળે અને તેને મોટા મનનો ઉદાર ચોકશી લઈ જવા દે, તેમ પરમેશ્વરની “આનંદમયી ચિચ્છકિતિ”ની હિરણ્યમયી રજકણુ આ સંસારના અસાર વિષયોમાંથી મહાકલેશથી વિષયભોગની સમાપ્તિએ જીવને મળી આવે અને પરમેશ્વર તેને લીલા વડે લઈ જવા દે-આવું રહસ્ય જીવના આનંદમયકોશની પરીક્ષામાંથી આપણા વિચારકોને મળ્યું છે.

પરમેશ્વરની “આનંદમયી ચિચ્છકિતિ”ના સ્વરૂપના બોધક મંત્રો વેદમાં ધણા મળી આવે છે. આ અખંડ આનંદ અને ચૈતન્યને સ્ફુરાવનારી શક્તિનું રહસ્યનામ અદિતિ આપવામાં આવે છે. તેને “દેવતામયી” કહેવામાં આવે છે. અદિતિને ગંધર્વ, મનુષ્ય, પિતરો, અસુરો, અને સર્વભૂતોની માતા કહી વર્ણવી છે. તેને મહી અથવા પૃથ્વી, સાવિત્રી, ગાયત્રી, સરસ્વતી એવાં નામોથી વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. તેના પ્રકાશવાળા પુત્રોને આદિત્ય કહે છે. તેની વિરોધી મલિન સત્વા, અવિદ્યાશક્તિને દિતિ કહે છે, અને તેના પુત્રોને દૈત્યો કહે છે. દિતિ વિરુદ્ધ અદિતિ; દૈત્યો વિરુદ્ધ આદિત્ય; અસુરો વિરુદ્ધ દેવો-વિગરે અનેક રૂપો દ્વારા શક્તિનાં પાશમાં નાંખનારાં અને પાશ છોડાવનારાં ધણાં પરાક્રમો વર્ણવ્યાં છે. દુંકામાં અદિતિ*માં શક્તિનો સર્વોંશ માતૃભાવ ગુંથ્યો છે.

ઉષાદેવીનાં અત્યંત ચમત્કૃતિવાળાં સૂક્તોમાં શક્તિનો કુમારીભાવ ચિતર્યો છે. સૂર્યદેવીનાં સૂક્તોમાં શક્તિનો પત્નીભાવ વર્ણવ્યો છે. અંભૃણુમુનિની પુત્રીએ રચેલું વાક્સૂક્ત* પણ શક્તિવાદનું સ્થાપક છે. ઋગ્વેદના પરિશિષ્ટમાં લક્ષ્મીસૂક્ત આવે છે.

* જુઓ અદિતિનાં સૂક્તો; ઋ. ૧-૯૨; ૧-૧૧૩; જુઓ ક્રાઠક ૪-૭; જુઓ નારાયણ ડ. ૨૮. x જુઓ ઋ. ૧૦-૨૬.

યજુર્વેદના અગ્નિરહસ્યકાંડના યજુર્વેદીની ઇંટોના ગોઠવવાના મંત્રોમાં એક મંત્રમાં શ્રુતિ કહે છે કે—

“ હું આ જગતની પ્રસૂતિ કરાવનાર સવિતાની પ્રાર્થનીય અને વિચિત્ર ચિચ્છકિતને વિશ્વજન્યા સુમતિરૂપે બોલાવું છું. આ ચિચ્છકિતરૂપ ગાયને કણ્વ મુનિએ સારી રીતે દોહી હતી, અને તેની સહસ્રધારા વડે પૃથ્વીરૂપી ગાય બલવાળી હૃષ્ટપુષ્ટ થઈ છે ^૧જે આઘા શક્તિ એકરૂપા હતી તે બહુરૂપા થઈ. તે ચાર આંચળવાળી ગાય થઈ. સૂર્યપત્ની બની નવવધૂ થઈ નવનવા જડ જગતને તેણે ઉત્પન્ન કર્યું, અને તે સાથે ચરજીવોને પણ તેણે પ્રકટ કર્યા.” ^૨

શ્વેતાશ્વતરશાખાના મંત્રોપનિષદમાં કહે છે કે:—

“ જ્યારે સર્વત્ર અજ્ઞાનનું અંધારું હતું, અને જ્યારે અહોરાત્રના બેદ નહતા; જ્યારે જગતકારણ સત્ (એટલે વ્યક્ત) ન હતું, તેમ અસત્ (એટલે અવ્યક્ત) પણ ન હતું; જ્યારે કેવલ અહા શાન્ત એટલે શિવરૂપે શમેલું હતું, ત્યારે જગતનો પ્રસવ કરનાર સવિતાનું પ્રાર્થનીય અક્ષરતેજ ઉન્મુખ થયું, અને તેમાંથી પ્રાચીન કદપની પુરાણી-પ્રજ્ઞા અથવા સ્ફુરણા ^૩ પ્રકટ થઈ.”

સામવેદના તાંડિશાખામાં આવેલા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં જગતકારણને સત્-એવી સંજ્ઞા આપી છે, અને જીવના લયનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે:—“ જ્યારે જીવની વાણી મનમાં શમે છે, મન પ્રાણમાં શમે છે, પ્રાણ અધ્યક્ષ ચેતનમાં શમે છે, અને અધ્યક્ષ ક્ષેત્રજ પરા દેવતામાં શમે છે, ત્યારે હે શ્વેતકેતુ ! જે આ

૧ જુઓ શુક્લયજુર્વેદ અ. ૧૭ મંત્ર ૭૪; ૨ જુઓ
 વધૂર્જજ્ઞાન.....એ દેવીસૂક્ત. ૩ જુઓ શ્વે. શ્વ. ૩.
 ૪-૧૮

સૂક્ષ્મતાનો અવધિ આવે છે, તે સૂક્ષ્મતમ વસ્તુ વડે આ સર્વ દશ્ય જગત્ આત્મભાવથી ભરેલું રહે છે. તે સૂક્ષ્મતમ વસ્તુ જ ખરો આત્મા છે, અને તે સૂક્ષ્મતમ વસ્તુ તું પોતે જ^૧ છું.”

કાઠકશાખાના ઉપનિષદમાં કહે છે કે:—“ જો ન બેદાય તેવી અદિતિ નામની શક્તિ દેવતામયી છે તે પ્રાણુ વડે પ્રકટ થાય છે, અને ચિદંબરની વિજ્ઞાનમયની ગુહામાં પેડેલી અનેક ભૂત એટલે પ્રાણીના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે. આ ખરેખર સત્ય નિર્ણય છે.”^૨

૧ જીઓ. છાન્દોગ્ય ડ. ૬-૮-૬. ૨ કાઠક. ડ. ૨. ૪.૭

પ્રકરણ બીજું

બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકમાં વ્યક્ત થતો શક્તિવાદ

શક્તિવાદનું બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક ગ્રંથોમાં સાહિત્ય

અષ્ટચક્રા નવદ્વારા, દેવાનાં પૂરયોધ્યા

તસ્યાં હિરણ્મયઃ કોશઃ સ્વર્ગો લોકો જ્યોતિષાવૃતઃ ॥

(તૈત્તિરીય આ. પ્ર. ૧ અ. ૨૮)

સંહિતાકાળમાં એક સત્ બ્રહ્મની વ્યાપક દેવતામયી શક્તિનું સ્પષ્ટ ઉપાસ્યરૂપ બ્રાહ્મણોમાં અને આરણ્યકગ્રંથોમાં પ્રકટ થયું છે. તેમાં વેદત્રયીનાં બ્રાહ્મણ તથા આરણ્યકમાં બ્રહ્મચૈતન્યની શુદ્ધશક્તિને ગાયત્રી, સાવિત્રી, સરસ્વતી ઇત્યાદિ નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. તેમાં સદ્બ્રહ્મના સ્વરૂપને ગાયત્રીમંત્રના ગાન વડે ત્રણ એટલે રક્ષણ કરનારી શક્તિનું નામ ગાયત્રી આપવામાં આવ્યું છે. તેના અધ્યાત્મતેજને ભર્ગ સંસા આપવામાં આવી છે. તે તેજ આ વિશ્વને ભરે છે, વિશ્વમાં તે રમે છે, અને વિશ્વનો તેમાં છેવટે લય અથવા ગતિ થાય છે, તેથી ગાયત્રી દેવી ભરણ, રમણ અને ગમન કરનાર હોવાથી ભર્ગમયી, તેજોમયી, જ્યોતિર્મયી ઇત્યાદિ નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. તેમાંથી વિશ્વનો પ્રસવ થાય છે તેથી તેનું નામ સાવિત્રી કહેવાય છે. તેમાંથી બ્રહ્મવસ્તુનો આનંદરૂપ પ્રવાહ-સરઃ-વહે છે; તેથી તેનું નામ સરસ્વતી આપવામાં આવે છે. બ્રહ્મશક્તિ પ્રાણમયી, જીવનમયી, આનંદમયી હોવાથી બ્રહ્મના સ્વભાવધર્મોને પ્રકટ કરનારી હોવાથી સચ્ચિદાનંદમયી ગણાય છે, અને તે સ્વભાવધર્મોને વ્યક્ત અથવા પ્રકટ કરવાનું અંતર્બલ જે ધર્મીમાં રહ્યું છે તે પરબ્રહ્મ ઇત્યાદિ નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે.

આ ગાયત્રી નામની અહ્મશક્તિ ત્રિલોકીને ધરે છે, અને ત્રિલોકીથી પર પણ રહે છે. વળી તે વેદત્રયીના સારરૂપ છે, માટે વેદત્રયીના રહસ્યને જણવનારી છે. આ ચોવીસ અક્ષર વડે ધડાયેલી, ત્રણપાદમાં રચાયેલી, ત્રણ વ્યાહતિમાં ખીજલાવે રહેલી અને ત્રણવની ત્રણ માત્રામાંથી પ્રસૂતિબલ મેળવનારી શક્તિ દ્વિજેતુ પરમદૈવત છે. x

આ આદ્યા શક્તિને માયારૂપા એટલે મિથ્યા માની નથી. જે અગ્નિનો દાહ પ્રકાશધર્મ મિથ્યા માનીએ તો અગ્નિનું સ્વરૂપ જ બંધાતું જેમ નથી, તેમ સદ્ વસ્તુના સ્વયંસ્કુરણ પામવાના સામર્થ્યને (ચિત્તિ), અને સ્વયંતૃપ્તિ દર્શાવવાના વેગને (આનન્દ) આપણે જે મિથ્યા માનીએ તો અહ્મવસ્તુનું સ્વરૂપ જ ધડાતું નથી. અહ્મવસ્તુના સ્વભાવધર્મો અને ઔપાધિક ધર્મો જૂદા છે. જે સ્વભાવધર્મો છે તે અહ્મની શક્તિરૂપ છે; જે ઔપાધિક ધર્મો છે તે અહ્મના ગુણો છે. જેમ મહાસમુદ્રમાં અંતઃસ્પંદ થવાથી તરંગવાળી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ નિસ્તરંગ સ્થિતિ થાય છે, તેમાં સમુદ્રનું સમુદ્રત્વ બંને અવસ્થામાં જેમ કાયમ રહે છે, તેમ અહ્મચૈતન્યની સ્પંદવાળી એટલે સ્વયં સ્વરૂપને ઓળખનારી સ્થિતિ (જેને ચિમર્શ નામ આપવામાં આવે છે), અને પુનઃ અંતર્મુખ થવાની સ્થિતિ અહ્મના અહ્મત્વનો બાધ કરનારી નથી. એક વસ્તુ અનેકાકાર ભાસે તેમાં જે વસ્તુ ભાસે છે તે મિથ્યા નથી, પરંતુ સત્ય છે; પરંતુ તેના આકારોમાં સત્યત્વબુદ્ધિ થવી, એ ભ્રમ છે. આ કારણથી શક્તિવાદમાં અહ્મનું વિશ્વમય ભાસવું તે ખોટું નથી, પરંતુ જે ભેદો ભાસે છે તે સ્વતંત્ર ખરા છે, આ બુદ્ધિ ભ્રમરૂપા છે. વિશ્વ-

x ગાયત્રીના રહસ્ય વિવરણ સાં. જી. ગોપથબ્રાહ્મણ ૧-૩૦-૩૮; ગાયત્રીઉપનિષદ્, છાન્દોગ્ય ૩-૧૨; શ્રુ. આ. ૭-૧૪ મૈત્રાયણી-પ્રપાઠક ૫.

રૂપે ભાસવાનું અહમસામર્થ્ય તે શક્તિ અહમપક્ષપાતિની છે; તે આભાસોમાં સત્યત્વશુદ્ધિ તે મિથ્યા માયા છે. ટુંકામાં જે વસ્તુ અને-કાકાર ભાસે છે તે સ્વયં સાચી છે, તે આકારોમાં ખરાપણની શુદ્ધિ તે મિથ્યા છે. આ કારણથી શક્તિ અદ્વૈતમાં આ વિશ્વ અહમરૂપ હોવાથી અહમમયીનો વિલાસ છે, એટલે અધિકરણની ચમત્કૃતિ છે. એટલે વિશ્વનો અનુભવ અહમરૂપ હોવાથી સાચો છે, એટલે વિશ્વ સાચું છે. પરંતુ વિશ્વના આભાસો અહમવસ્તુથી પૃથક્ સાચા પદાર્થો છે એવી શુદ્ધિ તે બ્રાન્તિ છે, અને તેથી સંસાર તે માયામય છે. શક્તિ અદ્વૈતીઓ આ પ્રમાણે અનુભવમાં આવતા વિશ્વને એટલે જગતને સત્ય માને છે, અને આભાસમાં સત્યત્વશુદ્ધિ એટલે સંસરણને મિથ્યા માને છે. લૌકિક ભ્રમમાં પણ છીપમાં રૂપાની પ્રતીતિ થવામાં દર્શન તો ખરી છીપનું જ થાય છે, એટલે અધિકરણ સત્ય છે, પરંતુ તેમાં જે રૂપાનો આભાસ થાય છે એટલે જે અધ્યસ્ત-રૂપે અધિકરણને ડાબી તરતું રહે છે તે ખરું છે એ બ્રાન્તિ છે. અહમવસ્તુનું આ અધિકરણ રૂપે રહેવાનું અને અન્યથા વિશ્વરૂપે ભાસવાનું સામર્થ્ય કંઈ બહારનું માગી આણેલું નથી, તેથી ષ્કોડ હું બહુ: સ્યામ્-એ અનેકાકાર થવાનો આત્મસ્વભાવ તે આત્માની સ્વયંભૂ શક્તિ છે, અને ઔપાધિકી નથી. પોતે પોતાના શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ સ્વભાવનું આવરણ કરી, અનેકરૂપે વિક્ષિપ્ત થાય છે, તેથી પોતાને ઢાંકવાનું અને અન્યથા દેખાવાનું બધા અહમવસ્તુનું સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી આ શક્તિને આત્માની સ્વયંભૂ દિવ્યશક્તિ (દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણૈર્નિગૂઢાં) કહે છે, અને તે સ્વાભાવિકી (સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ) જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયારૂપમાં વિભક્ત થતી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં વર્ણવી છે.

અહમની આદ્યા શક્તિના ત્રણ વિભાગને પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં અનેક નામથી વ્યવહારે છે. ઋગ્વેદની ઐતરેય શાખાના અહમણના ઉપનિષદમાં સ પેક્ષત-“ તે પરમાત્માએ સંકલ્પ કર્યો અથવા દૃષ્ટિ

ઉધારી.” ભીતરની ઇચ્છાશક્તિનો આ કેન્દ્રીભાવ કહેવાય છે, અને તેને પાછળના તંત્રશાસ્ત્રમાં પરચિન્દુ કહે છે, કારણ કે તે સ્થિતિમાં અહ્યૈતન્ય એક કેન્દ્રમાં ધનીભૂત થઈ પ્રથમ સંકલ્પ કરે છે. ત્યાર પછી તે પરમાત્મા અથવા અહો કામનો વેગ આપ્યો, અને ઘણું જાંડું નિરીક્ષણ કર્યું (સોડકામયત । તપોડકુરુત). આ આદ્ય ઇચ્છા થયા પછીના જ્ઞાનરૂપ વેગ વડે અહ્ય તપસા અર્ચીયત એટલે તપ વડે એકીકરણ પામી ધનરૂપ બન્યું, અને તેમાંથી પ્રાણ તત્ત્વની કુટ થઈ. અહ્યવસ્તુની પરચિન્દુ અવસ્થામાંથી જે આદ્ય ક્ષોભ થઈ પ્રાણતત્ત્વનો ઉદય થયો તેને તંત્રશાસ્ત્રમાં અપરચિન્દુ કહે છે, અને વ્યાકરણાગમમાં અને મંત્રશાસ્ત્રમાં તેને શબ્દબ્રહ્મ કહે છે. આ પ્રાણતત્ત્વના ભેદ પછી પંદર * કલામાં સૃષ્ટિના રંગ રચવામાં રોકાયેલી અહ્યવસ્તુની ત્રીજી શક્તિને ક્રિયાશક્તિ કહે છે, અને તે સૃષ્ટિ પદાર્થોના નિયમોમાં આસ્તિક્યબુદ્ધિ (અદ્વા) ઉત્પન્ન કરે છે, પૃથિવ્યાદિ પાંચ તત્ત્વોમાંની ભોગ્ય જગતને અને તેને ભોગવવાનાં કરણો એટલે ઇન્દ્રિયવર્ગને પ્રકટ કરે છે, આંતર મનને બાહ્ય વેગ આપે છે, બાહ્ય ક્રિયાઓ કરાવે છે, અને તેનાં સુખદુઃખાદિ વિવિધ ફલોને પ્રકટ કરે છે. પૃથિવ્યાદિ પાંચભૂતમાત્રાઓ, ઇન્દ્રિયોના સમૂહ, મન મળી સાત કલા વડે કાર્યકરણસંઘાત^{૧-૮} એટલે દેહરૂપ સાધન ધરાય છે; “અદ્વા વડે તે શરીરમાં ગુંચાએણું ચેતન કર્મ કરે છે; તે કર્મ વડે નવાં નવાં ^{૧૦}નામ ધારણ કરી ભોગ્ય પદાર્થોને (અદ્વા^{૧૧}) ને ભોગવે છે; ભોગ વડે પુનઃ પુનઃ નવું નવું કરવાનું ^{૧૨}વીર્ય મેળવે છે, અને અનુભવવડે (તપ^{૧૩}) જ્ઞાનદીપ્તિ કરે છે. ^{૧૪}મંત્રાદિ દિવ્ય સાધનો મેળવે છે, અને પૃથિવ્યાદિ અનેક ^{૧૫}લોકમાં જન્મ-જન્માંતર પામે છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાશક્તિ પંદર કલા વડે ભુવનોને રચી, ભોગ્ય, ભોગસાધન, ભોગભૂમિ વગેરે અહ્યવસ્તુના આદ્ય સંકલ્પને સૃષ્ટિમાં રચી બનાવે છે અહ્યવસ્તુની આ ક્રિયાશક્તિને તંત્ર-

* જુઓ પ્રશ્નોપનિષદ્ ૬. ૪.

શાસ્ત્રમાં નાદ કહે છે. અને જે દ્રવ્યમાં તે નાદની લહરી જાગે છે તેને બીજ કહે છે. ઔપનિષદસિદ્ધાંતનાં આ મૂલ ઈક્ષણ, તપ, અને સર્જન નામનાં સૂત્રોમાંથી ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિનાં પારિભાષિક નામો વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રકટ થયાં છે, અને બિંદુ, બીજ, નાદ-એ તંત્રશાસ્ત્રનાં અથવા શક્તિવાદનાં પારિભાષિક નામો પ્રકટ થયાં છે. આ સઘળા વિચારોનાં બીજકો આપણને આરણ્યકના ઉપાસનાપ્રકરણોમાંથી મળી આવે છે. અને વ્યાકરણાગમનો* શબ્દ-અક્ષવાદ તે શક્તિવાદનું પ્રાથમિક રૂપ છે. અક્ષવસ્તુ સહર ભરાઈ વિશ્વાકાર થવાને એક કેન્દ્રમાં આવે તેનું નામ પરબિન્દુ અને તેમાંથી અક્ષનો પ્રકાશ આંતર સ્વરૂપનો પરામર્શ કરનારો વિમર્શ રૂપે (વિશેષેણ મૃષ્યતે અનુભૂયતે-સારી રીતે પોતાને ઓળખે એવી ચૈતન્યની સ્થિતિ-Self Consciousness) જાગે છે. તેમાંથી દ્રવ્ય-ક્ષોભ થવાથી જે અવ્યક્ત બિંદુ જાગે છે તેનું નામ અપરબિન્દુ અથવા શબ્દઅક્ષચૈતન્ય. તે અપરબિન્દુનો ભેદ થતાં જડ અંશ-માંથી બીજ, અજડ અંશમાંથી બિન્દુ અથવા અણુ, અને જડા-જડ અંશમાંથી નાદ જાગે છે. આ ત્રણ ભૂમિકાને શક્તિવાદમાં ઇચ્છા, જ્ઞાન, ક્રિયા નામની અધ્યાત્મશક્તિ પરબ્રહ્મ અથવા પર-શિવની સ્વાભાવિકી ગણવામાં આવે છે. શક્તિના સ્ફુરણવાળા અક્ષ-ચૈતન્યનું નામ શિવ આપવામાં આવે છે, અને તે શક્તિમાનુ કહેવાય છે. અક્ષવસ્તુના પરબિંદુ-અપરબિંદુ, તેના ત્રણ વિભાગ,- બિંદુ, બીજ, નાદ-ની ટુંકામાં સમજણ આપવા સારૂ વેદવાદીઓએ એક પ્રતીક રચ્યું છે, તેને ત્રૈપુરધામ કહે છે. જેમ શિવનું પ્રતીક અથવા પૂજ્ય આકૃતિ લિંગાત્મક છે; જેમ વિષ્ણુનું પ્રતીક અથવા પૂજ્ય ચિહ્ન શાલિગ્રામની શિલા છે; તેમ શક્તિનું પ્રતીક અથવા

* જુઓ વાક્યપદીયનો બ્રહ્મકાણ્ડ અને તેના ઉપર પુણ્ય-રાજની ટીકા; જુઓ વૈયાકરણસિદ્ધાન્તમઝ્જુષા પા. ૧૭૧.

પૂજ્ય આકૃતિ \triangle સખિંદુ ત્રિકોણx છે. તેમાં મધ્યખિંદુ એ પર-
ખિંદુનું સૂચક છે, અને ત્રણ કોણનાં ટપકાં તે અપરખિંદુના ખિંદુ
(ચિદંશ), ખીજ (અચિદંશ), અને નાદ (ચિદચિદંશ)નાં
સૂચક છે. આ સમગ્ર આકૃતિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાને અથવા દેવીને
ત્રિપુરા નામ આપવામાં આવે છે. આ મૂલ પ્રતીકનું સર્વોંશ વિવ-
રણ અથવા પ્રસ્તાર તે શ્રીચક્ર, અને તેની સમજણ આપનારી વિદ્યા
તે ઓચિંચા.

આ ત્રિપુરધામની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને ત્રિપુરા નામ ઉપરાંત
ખીજું નામ સુમગા, સુંદરી, અમ્બિકા વિગેરે આરણ્યક ગ્રંથોમાં
આપવામાં આવે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ-એ ત્રણ પુરુષાર્થને સધાવે છે
માટે, તથા ૧ ઐશ્વર્ય, ૨ ધર્મ, ૩ યશ, ૪ શ્રી, ૫ જ્ઞાન, ૬ વૈરાગ્ય-એ
છ લગ અથવા દિવ્ય ગુણોને આપે છે માટે તે સુમગા કહેવાય છે.
તેની ઉપાસનાનું વર્ણન કરનાર વેદકાંડને સૌભાગ્યકાંડ કહે છે, અને
તે અથર્વવેદનો ભાગ મનાય છે. તે કાંડના મંત્રો છૂટક રૂપમાં
કેટલાંક ઉપનિષદોમાં સંગ્રહ પામ્યા જણાય છે; અને કેટલાક મંત્રો
આરણ્યકમાં યજુર્વેદમાં ગુંચાચેલા હજુ પડેલા છે. તે મંત્રોના
મૌલિક અર્થ યજુર્વેદને લગતા છતાં તેના અધ્યાત્મ અર્થો દેવીની
ઉપાસનાને લગતા છે. તે મંત્રોને લગતાં પરશુરામાદિનાં કલ્પસૂત્રો
છે; અને તેની અનુષ્ઠાનપદ્ધતિના અનેક ગ્રંથો આગમોમાં, યામ-
લોમાં, અને તંત્ર ગ્રંથોમાં દાખલ થયા છે. આ શક્તિવાદના રહસ્યનું
સાહિત્ય ઉપનિષદોમાં છે, અને તેમાં પણ શક્તિઉપનિષદો સર્વોંશ
પ્રસિદ્ધ થયાં નથી.

જગત્ની ઉત્પત્તિ કરવાની ઇચ્છાશક્તિને “ત્રિપુરા” નામ આપ-
વામાં આવે છે. તેમાં નીચેનાં ત્રણ ભુવન (ભૂ, ભુવર અને સ્વર

x જુઓ તિસ્ત્ર: પુર: —એ ત્રિપુરામહોપનિષદનો પ્રથમ
મંત્ર.

અને તેના લોકતુભોગ્ય પદાર્થો જેમાં સમાય છે એ ત્રિલોકીની ભાવના જગવનારી લોકપ્રસિદ્ધ ત્રિપદા ગાયત્રી સાંખ્ય શાસ્ત્રના ચોવીસ અક્ષરો વડે ચોવીશ તત્ત્વોને સ્પષ્ટ કરનારી (શાંખાયન-સગોત્રા ગાયત્રી). તે ત્રિપદા ઉપરાંતની (ત્રિપાદ ઉર્ધ્વ નારાયણ સ્વરૂપને જણવનારી) ગાયત્રી * સંસારના રાગ અને લૌતિક રજ-સથી પર વસ્તુનો પ્રબોધ કરનારી “ ત્રિપુરા ” છે. તેનું બીજું નામ શ્રોત્રિયા કહે છે. અપરા ત્રિપુરાને બ્રહ્મવાદીઓ અપરબ્રહ્મ કહે છે; અને પરા ત્રિપુરાને બ્રહ્મવાદીઓ પરબ્રહ્મ કહે છે. અપરા ત્રિપુરાની ઉપાસના સરજોબ્રહ્મલોક એટલે મૈથુની સૃષ્ટિના લોકમાં અથવા પિતૃયાનમાં ગતિ કરાવે છે અને તે લોક પુનરાવૃત્તિવાળો છે; પરા ત્રિપુરાની ઉપાસના વિરજોબ્રહ્મલોક એટલે દિવ્ય સૃષ્ટિના લોકમાં અથવા દેવયાનમાં ગતિ કરાવે છે, અને તે પુનરાવૃત્તિ વિનાનો છે. મધ્યમયાન સૂર્યલોકનો એટલે મહેન્દ્રલોક (મહદ્) નો છે.†

* પરોરરસેઽસાવદોમ્ જેને ગાયત્રીનો શુભ ચતુર્થપાદ કહે છે.

† સરજોબ્રહ્મલોક અને વિરજોબ્રહ્મલોકના ભેદ સાર જુઓ પ્રશ્નોપનિષદ્ ૧-૧૫-૧૬.

પ્રકરણ ત્રીજું

(૩) શક્તિવાદનું ઉપનિષદ સાહિત્ય-વેદાંગ સાહિત્ય

કાસિ ત્વં મહાદેવિ । સાબ્રવીદહં બ્રહ્મસ્વરૂપિણી

(દેવીઉપનિષદ્)

અહ્યેતન્યના સ્વભાવધર્મ અથવા શક્તિનાં બોધક ઉપનિષદો નીચે પ્રમાણે તારવી શકાયાં છે:—

૧ ત્રિપુરા	} આ ત્રણ ૧૦૮ ઉપનિષદોના સમૂહમાં નંબર ૮૩, ૮૪, ૮૫ માં આંકે આવે છે.
૨ ત્રિપુરાતાપિની	
૩ દેવી	

૪ બહ્વૃચા—સમુચ્ચયમાં ૧૧૧મા આંકે છે.

૫ ભાવના—સમુચ્ચયમાં ૮૭મા આંકે છે.

૬ સરસ્વતીહૃદય—સમુચ્ચયમાં ૧૧૦મા આંકે છે.

૭ સોતા—૧૦૮ ઉપનિષદોના સમૂહમાં ૪૭મા આંકે આવે છે.

૮ સૌભાગ્યલક્ષ્મી—ઉપનિષદોના સમૂહમાં ૪૯મા આંકે છે.

૯ કાલો—Tantrik Texts વો. ૧૧ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૧૦ તારા— ”

૧૧ અદ્વૈતભાવ— ”

૧૨ અરુણા— ”

૧૩ કૌલ— ”

૧૪ શ્રોત્રિચાતારક—અપ્રસિદ્ધ છે. ગાયકવાડ લાયબ્રેરીની સૂચીમાં ૧૮૩૭ માં આંકે છે.

આ તરવાયેલાં ઉપનિષદોમાં કાલી, કૌલ અને શ્રોત્રિચાતારક નામનાં ઉપનિષદો વેદની શાખાસાહિત્યમાં પડકારતાં નથી,

તેથી તંત્રશાસ્ત્રના ઉદય પછીનાં ગણવા જેવાં છે. પરંતુ બીજાં ઉપ-
નિષદો મંત્ર અથવા બ્રાહ્મણ સમૂહમાં ધણાં ખરાં પકડાય છે
તેથી મૂલના વેદસાહિત્યનાં ચોક્કસ છે. ત્રિપુરાનું બીજું નામ
ત્રિપુરા મહોપનિષદ છે. તેના સોળ મંત્રો છે. તે ઋચ્યાઓ છે.
શાકલસંહિતા અને કૌષીતકી બ્રાહ્મણ સાથે સંબંધ ધરાવતા આર-
ણ્યકમાં બહુવચ બ્રાહ્મણોના પાઠમાં આ મંત્રો આવે છે. તે સાથે
શાંખાયન કલ્પસૂત્ર સાથે^૧ આ મંત્રોનો વિનિયોગ સમન્વય છે તેથી
ચોક્કસ શ્રીત સાહિત્યના તે મંત્રો છે. આ ઉપનિષદ ઉપર અધ્યય-
દીક્ષિત, ભાસ્કરરાય તથા રામાનંદનાં ભાષ્યો છે.

ત્રિપુરાતાપિનીમાં મૂળ શ્રીવિદ્યાની પંચદશાક્ષરીનો ઉદ્ધાર
છે. તેમાં દેવીની રથૂલ પૂજનપદ્ધતિ તથા સૂક્ષ્મ પદ્ધતિ આવે છે;
ત્રણ દેવીમંત્રોનો તેમાં ઉદ્ધાર છે. ગાયત્રીમંત્રનું શક્તિવાદમાં
તાત્પર્ય દર્શાવવામાં આવે છે; અને છેવટે નિર્ગુણ બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ
પ્રતિપાદન છે. તેના ઉપર અધ્યયદીક્ષિત તથા ભાસ્કરરાય વિગેરેનાં
ભાષ્યો છે. લગલગ નૃસિંહતાપિની જેવી તેની રચના છે. બ્યારે
નૃસિંહતાપિની અનુષ્ટુપ ઉપર રચાયેલી વિદ્યા છે, ત્યારે ત્રિપુરા-
તાપિની ત્રિપદા ગાયત્રી ઉપર ઘડાયેલી છે.

દેવી ઉપનિષદમાં વાક્સૂક્તના તથા શ્રીસૂક્તના મંત્રો
છે, અને તે ઉપરાંત શ્રીવિદ્યાની પંચદશી પણ તેમાં છે. આ ઉપનિ-
ષદ અથર્વવેદના સૌભાગ્યકાંડનું સ્પષ્ટ સમન્વય છે.

બહુવૃચ ઉપનિષદમાં શક્તિસંપ્રદાયની કાદિ અને હાદિવિદ્યા-
ના ઉદ્ધાર છે, અને લલિતા રૂપે પરબ્રહ્મનું ચિંતન છે. શક્તિની
મૂળ પંચદશાક્ષરી મંત્રમાં જે મતમાં કવર્ણુ આરંભમાં આવે છે
તેને કાદિમત કહે છે, અને જેમાં હવર્ણુ આદિમાં આવે છે, તેને
હાદિમત કહે છે.

૧ બુઓ આ ત્રિપુરા ઉપનિષદ ઉપરનું ભાસ્કરરાયનું ભાષ્ય.

ભાવના ઉપનિષદ્ દેવીના પરસ્વરૂપનું ભાન કરાવનારું છે; તેમાં શ્રીવિદ્યાની અધ્યાત્મપ્રતિષ્ઠા છે. તેના ઉપર અપ્પત્યદીક્ષિત અને ભારકરાચાર્યનાં ભાષ્યો છે. શાકત અદ્વૈતવાદનો પાયો આ ઉપનિષદ્ ઉપર છે.

સરસ્વતીહૃદયમાં ઋગ્વેદસંહિતામાં આવતા સરસ્વતીને લગતા સારભૂત મંત્રો છે, અને તેનો તાંત્રિક વિનિયોગ છે. મંત્રો સંહિતામાં હોવાથી પ્રાચીન જ છે, એમાં શંકા નથી.

સીતા ઉપનિષદ્ વૈષ્ણવાગમ પછીનું છે, અને રામભક્તિના વ્યાપકપણા પછીનું છે. સંહિતા-બ્રાહ્મણમાં તેનું સ્થાન પકડાતું નથી, તેથી તે શ્રૌત વર્ગનું ગણવા લાયક નથી.

સૌભાગ્યલક્ષ્મીમાં શ્રોત્રુક્ત જે ઋગ્વેદના ચોથા અષ્ટકના ચોથા અધ્યાયના ૩૪ મા વર્ગમાં આવે છે, અને જે સ્થિત અથવા પરિશિષ્ટ સૂકતોમાં આવે છે, તેનો તાંત્રિક વિનિયોગ છે; અને નવ-ચક્રમાં દેવીની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી તેની સમજણ છે.

કાલી, તારા, અદ્વૈતભાવ, કૌલ અને શ્રો વિદ્યાતારક પ્રાચીન નથી, અને વામમાર્ગના પ્રચાર પછીનાં છે. તેમાં તારા તો ખ્રીસ્તોની દેવી છે.

અરુણા ઉપનિષદ્ તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં અંતર્ગત છે. તે ઉપનિષદ્ ૧૦૮ ઉપનિષદોના સમુચ્ચયમાં આવતા આરુણિકોપનિષદ્ કરતાં જૂદું છે. તે અરુણા નામના શાકત ઉપનિષદ્ ઉપરની ટીકા લક્ષ્મીધરની જે ટીકા સૌન્દર્યલહરી ઉપરની છે તેમાં અંતર્ગત થયેલી છે.

વેદનાં છ અંગોમાં વ્યાકરણાગમ મુખ્યરૂપ ગણાય છે. વ્યાકરણ-આગમમાં શાકતે ચૈતન્યની શક્તિરૂપે સ્વીકારી છે; અને તેનો આધાર ઋગ્વેદની શ્રુતિઓમાં રહેલો ગણાવે છે. ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં (અ. ૨. ૩. ૨૨. ૫) કહ્યું છે કે “વાગદેવીના ચાર પાદ છે. તેને

બ્રહ્મણો બુદ્ધિવાળા જાણે છે. તેના ત્રણ પાદ ગુહામાં ગુપ્ત છે, અને તેના ચોથા પાદને જ માત્ર મનુષ્ય પ્રાણી જાણે છે.” આ મંત્રનાં અનેક વિવરણો થયાં છે. મંત્રશાસ્ત્રાનુસાર બ્રહ્મતત્ત્વની વાક્ય શક્તિ છે. તેનાં પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈષ્ણરી એવાં ચાર રૂપો તે ચાર પાદ છે. તેમાં પરા, પશ્યન્તી, અને મધ્યમા એ ત્રણ બુદ્ધિ, મન અને પ્રાણની ગુહામાં ગુપ્ત રહેલા પાદો છે; અને પ્રત્યક્ષ વૈષ્ણરી વાણી તે માત્ર મનુષ્ય પ્રાણીને સમજાણવાળો પાદ છે. વૈયાકરણો જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને યદ્યદ્વા (એટલે ગુજરાતીમાં વિશેષ નામ કહીએ છીએ તે) એવા શબ્દના ચાર પાદ માને છે. નિરુક્તકારો નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, અને નિપાત એવા ચાર પાદ માને છે. પરંતુ મૂલ શ્રુતિનું તાત્પર્ય પુણ્યરાજનું ભર્તૃહરિના વાક્યપદીય ઉપરના વિવરણ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે ચૈતન્યનો બહિર્ગામી વેગ તે વાક્ય છે. પુણ્યરાજના શબ્દોમાં કહીએ તો:-પ્રત્યગાત્મા જે અંતર્નિષ્ઠ છે તેનો અન્ય પ્રાણીને પ્રબોધ આપવાનો અથવા સમજાવવાનો પ્રયત્ન તેનું નામ શક્તિ છે, અને તે આત્મવસ્તુમાંથી સ્ત્રવે છે. અર્થથી છૂટી પડ્યા વિનાની આ શક્તિ તે સૂક્ષ્મવાક્ય દેવી છે. ભર્તૃહરિના બ્રહ્મ-કાણ્ડમાં આ આત્મચૈતન્યની શક્તિને સર્વ શબ્દ અને અર્થની પ્રકૃતિ કહી છે (વા. પ. ૧. ૧૦.) “ તે દેવીવાક્ય આ પ્રપંચમાં વિખરાયેલી દેખાય છે ” (વા. પ. ૧. ૧૫૬). ટુંકામાં વ્યાકરણાગમ પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્મ, અથવા વાક્ય તે મૂલ પરબ્રહ્મનું અપર રૂપ છે, અને તે અપર બ્રહ્મને જાણનાર પરબ્રહ્મને અનુભવી શકે છે. આ શબ્દબ્રહ્મ અથવા અપરબ્રહ્મ શક્તિનો પર્યાય છે. શબ્દ કૂટસ્થ સ્ફોટરૂપ છે કે વર્ણાત્મક છે એ વિવાદનો વિષય છે, પરંતુ સ્ફોટાત્મક અથવા વર્ણાત્મક શબ્દ મૂલબ્રહ્મની શક્તિ છે, એ સંબંધમાં વિવાદનો વિષય નથી. વૈયાકરણસિદ્ધાંતમંજૂષામાં શક્તિવાદનો આશ્રય લઈ એવો સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો છે કે:-પરમેશ્વરની સર્જન કરવાની ઇચ્છાવડે માયાવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે. તેમાંથી અવ્યક્ત બિન્દુ ત્રણ ગુણવાળું

પ્રકટ થાય છે. આ ધ્વનિરૂપ અવ્યક્ત તે જ શક્તિત્વ સમજવું. તે ધ્વનિનો જડ અંશ તે બીજ, ચૈતન્ય અંશ તે (અપર) ધ્વનિ, અને મિશ્રઅંશ તે નાદ. ”

પ્રકરણ ચોથું

શક્તિવાદનું સૂત્રસાહિત્ય

અથાતઃ શક્તિજિજ્ઞાસા ॥ (અગસ્ટ્યસૂત્ર ૧)

વેદના કર્મ ઉપર શ્રૌત, ગૃહ્ય અને ધર્મ-એ ત્રણ શાખા ઉપરનાં સૂત્રોને કલ્પસૂત્ર કહે છે. તેવી જ રીતે શક્તિને લગતા સૌ-ભાગ્યકાણ્ડ ઉપર પણ સૂત્રસાહિત્ય વિપુલ છે. પરશુરામનું દશખંડી કલ્પસૂત્ર છે. ગ્રંથ ઘણો ટુંકો છે. તેના ઉપર શાકતોના આચાર-વિચાર ઘડાયેલા છે. તેમાં (૧) દીક્ષાખંડ, (૨) ગણેશપદ્ધતિ, (૩) લલિતાક્રમ, (૪) પંદર નિયાનું તથા પ્રધાન દેવતાનું લયાંગ પૂજન, (૫) શ્રીચક્રપૂજનપદ્ધતિ, (૬) કામ્યપ્રયોગો, (૭) નિષ્કામ પ્રયોગ, (૮) સર્વ મંત્રોની સામાન્ય પદ્ધતિ, (૯) સમયાચાર સંગ્રહ, (૧૦) કૌલાચારસંગ્રહ—એટલા વિષયો આવે છે. શાકતમતના અનુભવી વિદ્વાનોનું એમ કહેવું છે કે મૂલ દત્તસહિતામાં ૧૮,૦૦૦ શ્લોકો હતા. તેનો પરશુરામે ૬૦૦૦ સૂત્રમાં સંક્ષેપ કર્યો, અને તેમાં ૫૦ કાણ્ડ હતા. હારિતગોત્રના સુમેધાએ તેનો પણ સંક્ષેપ કર્યો, અને તે હાલ દશખંડી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ભાસ્કરરાય(ઈ. સ. ૧૬૬૮—૧૭૬૪) ના શિષ્ય ઉમાનંદનાથે નિત્યોત્પલ્લવ નામનો સૂત્ર ઉપર નિ-ખંધ લખ્યો છે; તથા તેમની શિષ્યપરંપરામાં રામેશ્વરે (ઈ. સ. ૧૮૩૧) સૂત્ર ઉપર વૃત્તિ લખી છે. પરશુરામકલ્પસૂત્ર ગાયેકવાડ સંસ્કૃત ગ્રંથાવલિમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

વળી જેમ વેદના જ્ઞાનકાણ্ড ઉપર જૈમિનિનું પ્રાતિશાખ્ય અલ્પ-
સૂત્ર છે, અને શાખા ઉપર અંધાયલા અલ્પવાદનું બાદરાયણનું અલ્પ-
સૂત્ર છે, તેમ શાકંત સિદ્ધાન્તને સ્થાપનારાં અગસ્ત્યમુનિનાં શક્તિસૂત્રો
છે. તે ઉપરાંત ભારદ્વાજનાં પણ શક્તિધર્મનાં સૂત્રો છે. આ સૂત્રો
પ્રસિદ્ધ થયાં જાણવામાં નથી, પરંતુ મૂલગ્રંથો મેં મેળવી વાંચી જોયા છે.

આ ઉપરાંત નાગાનન્દનાં પણ શક્તિસૂત્રો છે, એમ ભાસ્કર-
રાયની સપ્તશતી ઉપરની ટીકા તથા લલિતાસહસ્રનામની ટીકા
ઉપરથી સમજાય છે.

ત્રિકદર્શન જે કાશ્મીરમાં પ્રકટ થયું છે તેની પરંપરામાં
પ્રત્યભિજ્ઞામતનાં શક્તિસૂત્રો છે, અને તેના ક્ષેમરાજ કર્તા છે. તે
કાશ્મીર ગ્રંથાવલિમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

મહર્ષિ અંગિરાનાં દેવીમીમાંસાદર્શનનાં સૂત્રો છે. તેના પહેલા
પાદનું નામ રસપાદ છે, અને પરમેશ્વરનું રસાત્મક સ્વરૂપ તેમાં
પ્રતિપાદન કર્યું છે. બીજા પાદનું નામ ઉત્પત્તિપાદ છે, તેમાં
શાકંતઅદ્વૈતને અનુસરતી શક્તિવાદની પ્રક્રિયા છે, અને અલ્પ અને
શક્તિનો અભેદ તેમાં પ્રતિપાદન કર્યો છે.

શ્રી શંકરાચાર્યના પરમ ગુરુ શ્રીગૌડપાદાચાર્યનાં ઓવિચારત્ત-
ન્મૂત્ર પણ છે, તે પ્રીન્સેસ ઓફ વેલ્સ સરસ્વતીભવન ગ્રંથાવલિમાં
થોડાં વર્ષ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેના ઉપર શંકરારણ્યની ટીકા છે.

આ તારવણી ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વેદવાદનાં સૂત્રો
જેવું શાકંતવાદનું પણ વિપુલ સૂત્રસાહિત્ય છે, અને તેની શોધ થવાની
અગત્ય છે.

પ્રકરણ પાંચમું

શક્તિવાદનું આગમ સાહિત્ય અથવા તંત્રસાહિત્ય

તન્ત્રકૃત્તન્ત્રસંપૂજ્યા તન્ત્રેશી તન્ત્રસંમતા ।

તન્ત્રેશા તન્ત્રવિત્તન્ત્રસાધ્યા તન્ત્રસ્વરૂપિણી ॥ (બ્રહ્મયામલ)

શ્રીતદાળ પૂરો થયા પછી તેના અનુસંધાનમાં આગમગ્રંથોનો આવિર્ભાવ થયો છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પંચામૃત વિદ્યાનું વર્ણન છે. તેમાં સૂર્યના બિંબને દેવમધુ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, અને તેનાં પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ એવાં ચાર દિશાનાં કિરણો વડે તે મધુરસ બ્રહ્માંડમાં પ્રસરાવે છે. પૂર્વદિશાનાં કિરણો ઋગ્વેદશ્પી પુષ્પના રસને ખેંચે છે અને તેમાંથી જે મધુ ઉત્પન્ન થાય છે તે વડે વસુદેવતાઓ અગ્નિદ્વારા તૃપ્ત થઈ રહે છે; દક્ષિણ દિશાનાં કિરણો યજુર્વેદના પુષ્પરસને ચૂસે છે, અને તે વડે ઉત્પન્ન થતા અમૃત વડે રુદ્રદેવતાઓ ઇન્દ્રદ્વારા પોષાય છે; પશ્ચિમ દિશાનાં કિરણો સામવેદના પુષ્પોના રસને ખેંચી તેના અમૃત વડે આદિત્યદેવતાઓ વરુણના દ્વારા તૃપ્ત થાય છે, અને ઉત્તર દિશાનાં કિરણો અથર્વવેદનાં પુષ્પોના સારને ખેંચી તેના અમૃત વડે મરુદ્દેવતાઓ સોમદ્વારા પોષાય છે. વિદ્યાશ્પી અમૃત અથવા મધુનાં આધાર પુષ્પો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદમાં રહેલાં છે, અને તેના સારને ભગવાન સૂર્ય પોતાના બિંબમાં ખેંચી તે વડે વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, અને મરુદ્-એ દેવતાના ગણો અનુક્રમે અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, અને સોમ-એ ચાર અધ્યક્ષ દ્વારા મધુરસ ભોગવી તૃપ્ત થાય છે. આ ચાર મુખના રૂપકવાળા બ્રહ્મદેવ પાછળથી ચાર વેદના પ્રવર્તક મનાયા છે. પરંતુ તેજ ઉપનિષદમાં સૂર્યના ઉર્ધ્વમુખનું વર્ણન છે. તેનાં કિરણો પરોરજા કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં રજસ્મનો એટલે રન્નેગુણ અથવા રાગનો સ્પર્શ નથી, તેનાં કિરણો “ શુદ્ધ આદેશ ”ને ખેંચે છે, અને તે બ્રહ્મતત્ત્વના પુષ્પમાંથી ખેંચે છે, અને તેનું જે મધુ થાય છે તે પ્રણવદ્વારા સાધ્ય દેવતાઓ એટલે સિદ્ધજનો ભોગવે છે. આ શુદ્ધ

આદેશને આગમ કહે છે; અને પ્રકટ આદેશ જે ચાર વેદમાં છે તેને નિગમ કહે છે. આ ઉર્ધ્વમુખને આગમવાદીઓ પરમેશ્વરનું અથવા શિવનું પાંચમું મુખ કહે છે અને તે ઉર્ધ્વસ્તોતસૂ વડે બ્રહ્મવિદ્યા ચાર વેદમાં જ સમાપ્ત થતી નથી, પરંતુ દેશ, કાળ, અને નિમિત્તોના ફેરફાર થતાં યુગાનુસાર સિદ્ધજનોદ્વારા તે પ્રકટ થાય છે. માંડૂક્ય ઉપનિષદને આ કારણથી આગમ પ્રકરણ જ કહે છે. આગમનું લક્ષણ વાચસ્પતિ-મિશ્ર એવું આપે છે કે જેમાંથી ભોગ અને મોક્ષ ઉભયનું સ્વરૂપ સમજાય છે તે આગમ. જૂનું વેદસાહિત્ય કર્મકાણ્ડદ્વારા માત્ર સ્વર્ગાદિ ભોગનાં સાધનોનું સ્વરૂપ સમજાવે છે, અથવા જ્ઞાનકાણ્ડદ્વારા કેવલ મોક્ષનું સ્વરૂપ અને સાધન દર્શાવે છે. પરંતુ પાંચમું આગમસાહિત્ય ભોગ અને મોક્ષની એકવાક્યતા કરી ક્રમપૂર્વક વ્યવહારમુખ અને પરમાર્થ-મુખ આપી શકે છે.

આ આગમ સાહિત્યનો આવિર્ભાવ શુદ્ધનિર્વાણ પછી ધણાં સૈકાં સુધી થયો જણાય છે. અને પ્રત્યેક દેવતાવાદને લગતું આગમ સાહિત્ય હોય છે. શૈવોને લગતું શૈવાગમ સાહિત્ય, વૈષ્ણવોને લગતું સાત્વત-તંત્રનું અથવા પાંચરાત્ર સાહિત્ય, સૌરોને લગતું સૌર સાહિત્ય; ગાણ-પત્યોને લગતું ગાણપત્ય આગમ સાહિત્ય. જૈનો અને બૌદ્ધો પણ આવા પોતપોતાના આગમ સાહિત્યને માને છે. આ સર્વ સાહિત્યમાં શક્તિવાદ રૂપાન્તરે પેઢેલો જણાય છે, અને તેની વિચારની અને ક્રિયાની પદ્ધતિ જેમાં સવિસ્તર વર્ણવી હોય તેવા ગ્રંથોને તન્ત્ર એવું નામ આપવામાં આવે છે. તે તે દેવતાના સ્વરૂપ, ગુણ, કર્મ વિગેરેનું ચિંતન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય, તેને લગતા મંત્રોનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હોય, તે તે મંત્રોને કેવા પ્રકારના યંત્રમાં ગોઠવી દેવતાનું ધ્યાન કરવું, એ દર્શાવવામાં આવ્યું હોય, તે તે દેવતાની ઉપાસનાનાં પાંચ અંગો પટલ, પદ્ધતિ, કવચ, નામસહસ્ર, અને સ્તોત્ર વ્યવસ્થિત રૂપે દર્શાવાયાં હોય તેવા ગ્રંથોને તન્ત્ર કહે છે. આ તંત્રોનું વિપુલ સાહિત્ય હતું, અને તેના ખંડ માત્ર હાલ ઉપલબ્ધ રહ્યા જણાય છે. નાલંદાની બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં તંત્રોનું અધ્યાપન થતું હતું. મુસલમાન

રાન્યના આક્રમણના પ્રસંગે ધણા ઐદોના અને હિંદુઓના તંત્ર-
ત્રથો નાશ પામ્યા છે. રસિકમોહન ચટ્ટોપાધ્યાયે આ હોળાની
આગમાં પડેલા તંત્રત્રથો પૈકી કેટલાકનું રક્ષણ કર્યું છે; અને આર્થર
અંવલેન જે જરટિસ પુરોહિતનું ગુપ્ત નામ છે તેમણે ધણાં તંત્રોનો
ઉદ્ધાર કર્યો છે. આ તંત્રસાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસકોનાં સાંપ્રદાયિક
મંતવ્ય એવું છે કે ગુલ્લ આદેશો સૃષ્ટિના આરંભથી તે આજ સુધી
યોગ્ય ગુરુ-શિષ્યની પ્રણાલિકામાં ઉતરી આવ્યા છે, તેનો આલંતિક
નાશ કદી થયો નથી, અને થવો સંભવનો નથી. યુગધર્મ તરીકે તે
તે આદેશો દિવ્યગુરુ, સિદ્ધગુરુ અથવા મનુષ્યગુરુ દ્વારા પ્રકટ થાય છે,
અને તેનો સંપ્રદાય પ્રજાના અમુક વિભાગમાં સચવાયેલો રહે છે.
જેમ માતાના જન્મને જાણનાર પુત્ર તે ગુપ્ત વાત કોઈને પ્રકટ કરતો
નથી, તેમ તાંત્રિકો યોગ્ય અધિકાર વિના કોઈને કશું કહેતા નથી.
અને યોગ્ય અધિકારની ખાત્રી થયા પછી ગુલ્લ આદેશને તે તે શિષ્ય-
ના ઉપયોગ પૂરતો જ પ્રકટ કરે છે, પછી તે શિષ્ય પોતાની સાધન-
સિદ્ધિના ક્રમે સિદ્ધપદે પહોંચે છે, અને છેવટે પૂર્ણાભિષિક્ત થાય છે.

વિમલાનંદ સ્વામી જેઓ અનુભવી તાંત્રિક જણાય છે તેમનું
એવું કહેવું છે કે બ્રહ્મવિદ્યા ઉપાસનાદ્વારા ચારે યુગમાં આગમ અથવા
તંત્રદ્વારા પ્રગટ થયેલી છે. સત્યયુગમાં ન્યારે તે તે દેવતાનાં સકામ-
કર્મો બહુ થતાં હતાં ત્યારે આ બ્રહ્મવિદ્યા ઉમા હૈમવતીદ્વારા ઇન્દ્રાદિ
દેવતાઓને પ્રકાશિત થઈ હતી; અંબુણુમુનિની પુત્રીને વાક્સૂક્તમાં
પ્રકટ થઈ હતી. ત્રેતાયુગમાં ન્યારે પશુચરનો અતિશય થયો હતો,
ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યા વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જનક, પરશુરામ વગેરે બ્રહ્મર્ષિ,
અને રાજર્ષિઓ દ્વારા પ્રકટ થઈ હતી. વસિષ્ઠ મુનિએ ચીનાચારદ્વારા
તંત્રપ્રકાશ કર્યો જણાય છે; વિશ્વામિત્રની તંત્રવિદ્યા ગંધર્વતંત્રના
પ્રથમ પટલમાં છે, અને પ્રસિદ્ધ ગાયત્રીની સઘળી રહસ્યપદ્ધતિ
વિશ્વામિત્રે રચી જણાય છે. આની સાક્ષી વિશ્વામિત્રનો ગાયત્રીસ્તવ-
રાજ અઘાપિ પૂરે છે. વિદેહરાજ જનકના ધણા તાંત્રિક જીવનના
પ્રસંગો ગાર્ગી-સુલભા વિગેરેનાં આખ્યાનોમાં આવે છે. કાલિકુલસર્વ-

સ્વમાં પરશુરામનું તાંત્રિકત્વ વર્ણવ્યું છે, અને તેમનું કલ્પસૂત્ર દશખંડી અઘાપિ વિદ્યમાન છે. દ્વાપરયુગમાં જ્યારે હવિર્વિજ્ઞાનો અતિશય થયો ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્થાપન શ્રીકૃષ્ણે આગમદ્વારા કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણનો ભગવદ્ગીતાનો પ્રસિદ્ધ આદેશ છે, અને ગુહ્ય આદેશ રાધાતંત્રમાં, દેવીભાગવતમાં, મહાભારતના અનુશાસનપર્વ(અધ્યાય ૧૪) માં, સમાયેલો જણાય છે. વિરાટપર્વના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સમગ્રાય છે કે પાંડવો, રાજર્ષિ ભીષ્મ, વેદવ્યાસ, શુકદેવ, અસિત, દેવલ, દુર્વાસા વિગેરે શક્તિવાદના રહસ્યને જાણનારા હતા. છેવટના વર્તમાન કલ્પ-યુગમાં દુર્ગાપૂજામાંતથા અનેક વ્રત વિગેરેમાં તંત્રમાર્ગ ગુંથાઈ ગયેલો જણાય છે. સાધન કરનારા પોતાના સાધનના તંત્રાનુસારી મર્મેને સમજતા નથી, એ પ્રશ્ન જૂદો છે. પરંતુ તાંત્રિક કર્મ અને ઉપાસના વૈદિક કર્મ અને ઉપાસના સાથે આડાઅવળા ગુંથાયેલાં છે. આ આગમશાસ્ત્ર શક્તિને લગતું ત્રણ વ્યૂહમાં વહેંચાયેલું છે. સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના આધારે આ ત્રણ વ્યૂહને તંત્ર, યામલ અને ડામર-એવાં નામ આપવામાં આવે છે. દરેકમાં ૬૪ ગ્રંથોનો સમાસ કરી, સંપૂર્ણ સાહિત્ય ૧૯૨ ગ્રંથોમાં ગ્રંથિત થયેલું કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણ સાહિત્યના વ્યૂહને પૃથ્વીના ત્રણ વિભાગ કલ્પી ત્રણ ખંડમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. પહેલા ખંડને અશ્વકાન્ત, બીજાને રથકાન્ત, અને ત્રીજાને વિષ્ણુકાન્ત કહે છે. આ પ્રત્યેક ભૂમંડળના વિભાગમાં કયા કયા પ્રદેશો આવે છે તે નક્કી કરવાનું સાધન મને અઘાપિ મળ્યું નથી. પરંતુ આ વ્યૂહ ઘણે ભાગે સમગ્ર જંબુદ્વીપને એટલે એશીયા ખંડને લાગુ પડે છે. અને તેમાં ચીન, જાપાન વિગેરે પ્રદેશોના તાંત્રિક આચારો અથવા દેવતાવાદોનો સમાસ થયો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે દશમહાવિદ્યા પૈકીની તારાદેવી બૌદ્ધોની મુખ્ય દેવતા છે, અને તેની ઉપાસના મુખ્યત્વે કરીને બૌદ્ધ દેશોમાં થાય છે, અને ભારતવર્ષમાં તેનો ગૌણ પ્રચાર છે. જ્યેષ્ઠા નામની દેવીની મૂર્તિઓ બોદિકામમાંથી નીકળી છે, અને તેથી તે દેવીની પૂજાપદ્ધતિ સારી રીતે પ્રવર્તતી હશે, એવું અનુમાન જાય છે.

મુખ્ય ૬૪ તંત્રગ્રંથોની સંપૂર્ણ માહિતી હબ્બુ મળી શકી નથી. તોપણ મુખ્ય તંત્રોના અંબ્યાસથી નીચે પ્રમાણે તે ગ્રંથો હોય એમ જણાય છે. નીચેના કોષ્ટકમાં જ્યાં નામ લેદ છે ત્યાં જૂદાં નામ આપ્યાં છે. તે શિવાયનાં નામો પહેલા ખાના પ્રમાણે સમજવાં:—

વામકેશ્વર તંત્રાનુસાર અને(ઇ. સ. ૧૭૨૪)
ભારકરરાયના મત પ્રમાણે.

- ૧ મહામાયા
- ૨ શંબર
- ૩ યોગિની જાલશંબર
- ૪ તત્ત્વ શંબર
- ૫-૧૨ ભૈરવાષ્ટક
- અસિતાંગ
- ચરુ
- ચળડ
- ક્રોધ
- ઉન્મત્ત
- કપાલિ
- મોષળ
- સંહાર

કુલચૂડમણિ તંત્ર
અનુસાર.

૧ માયોત્તર
૨ મહાસારસ્વત નં. ૨, ૩, ૪-એક તંત્ર. શંબર
વામજુષ્ટ અને
વામદેવ જૂદાં તંત્ર ગણે છે.

નોટ

આ તંત્રોમાં મુખ્ય શા વિષયો આવે છે તે જાણત જુઓ મોરો હિંદતત્ત્વજ્ઞાનો પ્રતિષ્ઠાસ વિભાગ ૨. પૃ. ૬૩-૬૫

१३-२० बहुरूपाष्टक

ब्रह्मी

माहेश्वरी

कौमारी

वैष्णवी

वाराही

माहेन्द्री

चामुण्डा

शिवदूती

२१-२८ यामलाष्टक

ब्रह्मयामल

विष्णुयामल

रुद्रयामल

लक्ष्मीयामल

उमायामल

स्कन्दयामल

गणेशयामल

ग्रहयामल

૨૯ મહોષ્ઠ્ય	૨૯ તંત્રજ્ઞાન	૨૯ ચંદ્રજ્ઞાન નિત્યાષોક્ષીનું
૩૦ વાતુલ	૩૦ વાસુકિ	૩૦ માલિની (સમુદ્રયાનવિદ્યા)
૩૧ વાતુલોત્તર	૩૧ મહાસંમોહન	૩૧ મહાસંમોહન વામભાગનું
૩૨ હૃદમેદ (કાપાલિક મતનું)	૩૨ મહાસૂક્ષ્મ	
૩૩ તંત્રમેદ } અભિચાર સામે		
૩૪ ગુહ્યતંત્ર } પ્રયોગનું		
૩૫ કામિક		
૩૬ કલાવાદ કામશાસ્ત્રનું	૩૬ કલાપક અથવા કલાપદ	
૩૭ કલાસાર વર્ણના ઉત્કર્ષની વિદ્યા	૩૯ વાહન	
૩૮ કુબ્જકામત આયુર્વેદને લગતું		
૩૯ તંત્રોત્તર		
૪૦ વીણાતંત્ર યક્ષીપ્રયોગનું		
૪૧ ત્રોડલ } ધુટિકા, અંજન, અને પાદુકાસિદ્ધિના પ્રયો- ગોનું છે.		
૪૨ ત્રોડલોત્તર		

૪૩ પંચામૃત પંચભૂતનાં દેહસ્થ પુટા
શી રીતે અજરામર રહે
તેને લગવું.

૪૪ સ્વર્ગભેદ }
૪૫ ભૂતોદ્ધામર } મારણાદિ પ્રયોગોનું
છે.

૪૬ કુલસાર

૪૭ કુલોદ્ધીશ

૪૮ કુલ ચૂડામણિ

૫૦ મહાકાલીમત

૫૧ મહાલક્ષ્મીમત

૫૨ સિદ્ધયોગેશ્વરીમત

૫૩ કુરૂપિકામત

૫૪ દેવરૂપિકામત

૫૫ સર્વવીરમત

૫૬ વિમલામત

૫૭ આમ્નાય

પૂર્વામ્નાય

પશ્ચિમામ્નાય

દક્ષિણામ્નાય

ઉત્તરામ્નાય

૪૮ વાહનોત્તર

૫૦ માતૃભેદ

૫૧ અરુણેશ

૫૨ મોહિનીશ

૫૩ ચિકુંઢેશ્વર

૫૪ દેવીમત

પહેલા પાંડના
અને ત્રીજા પાંડ-
ના ગ્રંથો એક જ
છે, કે બિન્ન તે
કળા શકાય તેમ
નથી.

૫૮ નિઃસર

૫૯ વૈદ્યોષિક

૬૦ જ્ઞાનાર્ણવ

૬૧ ચીરાવલિ (જનતંત્ર ?)

૬૨ અરુણેશ

૬૩ મોહિનીશ

૬૪ ચિત્રુદ્દેશ્વર

૬૧ વિશ્વાત્મક

આ ચોસઠે તંત્રોમાં અનેક વ્યાવહારિક વિદ્યાઓ અને પરમાર્થ વિદ્યાઓનો સમાસ થએલો જણાય છે. તેમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, બ્રહ્મવિદ્યા અને શક્તિતત્ત્વ, જગતની સૃષ્ટિ અને સંહાર-ક્રમનું વર્ણન, તત્ત્વવિભાગ-એટલા વિષયો પરમાર્થને લગતા છે અને યાદીના વિષયો વ્યવહારના ધર્મ, આર્થ અને કામને સાધનારા છે. આ તંત્રસાહિત્યના વિચારકોના આચારબેદ સાત પ્રકારના હોય છે: (૧) વૈદિક આચારવાળા, (૨) વૈષ્ણવાચારવાળા, (૩) શૈવાચારવાળા, (૪) દક્ષિણાચારવાળા, (૫) વામાચારવાળા, (૬) સિદ્ધાંતાચારવાળા અને (૭) કૌલ મતના કુલાચારવાળા. આ સર્વનો તાત્વિક સિદ્ધાન્ત શાકત અદ્વૈતવાદનો છે. લક્ષ્મીધર તાંત્રિકોના સામયિક, કૌલ, અને મિશ્ર એવા ત્રણ બેદ પાડે છે.

સામયિક મતનું સાહિત્ય પાંચ શુભાગમોમાં વહેંચાયેલું છે, એમ લક્ષ્મીધર જણાવે છે; અને તેની પાંચ સંહિતાઓ છે, અને તેના કર્તા વસિષ્ઠ, સનક, શુક, સનંદન અને સનત્કુમાર એ

પાંચ ગણાય છે. આ પાંચ શુભાગમના આધારે શંકરાચાર્યે સૌન્દર્ય-લહરી નામના ગ્રંથમાં શ્રીવિષ્ણુનો સમુદ્ધાર કર્યો જણાય છે, અને તેમના પરમગુરુ ગૌડપાદાચાર્યે સુભગોદય ગ્રંથ આ સામયિક સિદ્ધાન્તને અનુસરતો લખ્યો છે. પાંચ શુભાગમો મને ઉપલબ્ધ થઈ શક્યા નથી.

સામયિકના સિદ્ધાન્તીઓ લક્ષ્મીધર વિગેરે સમયમાર્ગનાં તંત્રોને શુદ્ધ માને છે, અને આચારમાં ક્રમપૂર્વક ૧ વૈદિક, ૨ વૈષ્ણવ, ૩ શૈવ, ૪ દક્ષિણ, ૫ વામ, ૬ સિદ્ધાન્ત અને ૭ કૌલ ચઢતા ઉતરતા માને છે. એટલે વૈદિકોનો આચાર શુદ્ધ, તેનાથી ઉતરતો વૈષ્ણવોનો વિગેરે. કૌલોનું મંતવ્ય એવું છે કે કૌલાચાર શ્રેષ્ઠ, અને સિદ્ધાન્ત, વામ, દક્ષિણ, શૈવ, વૈષ્ણવ અને વૈદિક ક્રમપૂર્વક ઉતરતા.

કૌલોના આચારો પાંચ મકારને લગતા સ્થૂલભૂમિકાના હોવાથી અને તેમાં પશુબુદ્ધિનાં મનુષ્યો નિયમવિધિને સમજ્યા વિના અધઃપતન કરાવનારા હોવાથી સામયિકોની નિંદાના પાત્ર બન્યા છે; જ્યારે કૌલાચાર્યો સામયિકોને પ્રચ્છન્ન તાંત્રિકો કહી નિંદે છે. એટલું તો તટસ્થ વિચારકને સમજાય એમ છે કે વૈદિકોના પ્રાચીન વેદાનુયાયી આચારમાં પણ સોમપાન, માંસભક્ષણ (યજ્ઞશેષ), મહાવ્રતમાં મૈથુન વિગેરેની છૂટ હતી, અને તેઓને તાંત્રિકોનાં મઘ, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા, મૈથુન ઉપર કટાક્ષ કરવાનો હક્ક નથી. વસ્તુસ્થિતિ વિચારનાં સમજાય છે કે વૈદિકો અને તાંત્રિકો-બંનેને દેવતાને નિમિત્ત કરી, પાંચ તત્ત્વોનો ઉપયોગ-પછી તે મુખ્ય દ્રવ્યરૂપે અથવા પ્રતિનિધિ તત્ત્વરૂપે-સ્વીકૃત જણાય છે. આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા આગળ ઉપર તાંત્રિકોના અધિકારભેદનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે થશે.

પ્રકરણ છઠું

શક્તિવાદનું નિબંધ અથવા વિવરણરૂપ

સાહિત્ય તથા પૌરાણિક સાહિત્ય.

વાગુદ્ભૂતા પરાશક્તિર્યા ચિદ્રૂપા પરાભિધા
વન્દે તામનિર્ણ મક્તયા શ્રીકંઠાર્ધશરીરિણીમ્
(સૂતસંહિતા)

ઉપર કહેલ શ્રોત, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ, સૂત્ર, અને આગમ અથવા તંત્ર નામના શક્તિવાદના સાહિત્ય ઉપર લાખ્ય, વૃત્તિ, ટીકા, નિબંધ, વિવરણ સ્તોત્રો-ઇત્યાદિ રૂપનું વિપુલ સાહિત્ય તાંત્રિકાએ રચ્યું છે.

શ્રોત, બ્રાહ્મણ આરણ્યક અને ઉપનિષદ સાહિત્યમાં સમાયેલા શક્તિવાદના મૂલવાડુ-ગમ્ય ઉપર સાયણાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૩૦૦), ઉપનિષદબ્રહ્મ (ઇ. સ. ૧૭૫૦), અપ્પય્ય દીક્ષિત (ઇ. સ. ૧૫૨૦-૧૫૬૬), ભાસ્કરરાય (ઇ. સ. ૧૭૨૪) અને કૌલાચાર્ય સદાનંદનાં લાખ્યો ઉપલબ્ધ છે. તેમાં પણ પ્રથમના બે શાંકરમતના વેદાંતીઓ છે, અપ્પય્ય દીક્ષિત શિવાદ્વૈતી છે, ભાસ્કરરાય શાક્ત અદ્વૈતી છે, અને સદાનંદ કૌલ અદ્વૈતી છે. અપ્પય્ય દીક્ષિતની આનંદલહરી અને તેના ઉપરની ટીકા શાક્તવાદના ઉડા મર્મને પ્રકાશ કરનારી છે; અને ભાસ્કરરાયનાં શ્રીસૂત્ર ઉપર, કૌલઉપનિષદ ઉપર, ત્રૈપુર મહોપનિષદ ઉપર, લલિતા-સહસ્ર નામ ઉપર (સૌભાગ્યભાસ્કર), સપ્તશતી ઉપર ગુપ્તવતી વિગેરે લાખ્યો, તથા યોગિનીહૃદય તંત્ર (વામકેશ્વરતંત્રનો ભાગ છે) ઉપરની સેતુબંધ ટીકા વિગેરે ગ્રંથો અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળા, અને ઘણાં ગુપ્ત રહસ્યોને સમજાવનારા છે. તેમનો ઘરિવસ્યારહસ્ય નામનો પ્રકરણ ગ્રંથ મંત્રશાસ્ત્રનો અને ઉપાસનાનો રસીદ કરનારો અપૂર્વ વિદ્વાતભરેલો છે.

ભારકરરાયની શિષ્યપરંપરામાં ઉમાનંદનાથે શ્રીવિદ્યા સંબંધી નિત્યોત્સવ નામનો નિબંધ લખ્યો છે. તેની પરંપરામાં રામેશ્વરે (ઇ. સ. ૧૮૩૧) પરશુરામના કલ્પસૂત્ર ઉપર વૃત્તિ લખી છે. ગૌડપાદનાં શ્રીવિદ્યાસૂત્ર ઉપર શંકરાચાર્યની ટીકા છે.

રહસ્યસ્તોત્રોમાં લઘુપંચસ્તવી જેમાંનાં એક એ સ્તોત્રો પ્રસિદ્ધ કવિ કાલિદાસનાં રચેલાં મનાય છે; ગૌડપાદનું સુભગોદય, શંકરાચાર્યની સૌન્દર્યલહરી, આનંદલહરી; અખ્યય દીક્ષિતની આનંદલહરી; દુર્વાસાનું ત્રિપુરામહિમ્નસ્તોત્ર, લલિતાત્રિશતી (જેના ઉપર શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય છે), આર્યાપંચાશદ્ વિગેરે ખાસ અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે.

પૌરાણિક સાહિત્યમાં દેવીભાગવત, અને નીલકંઠની ટીકા, અહ્લાંડપુરાણના બીજા વિભાગમાં સમાયેલું લલિતાસહસ્ર નામનું ૩૨૦ શ્લોકનું પ્રકરણ, માર્કંડેય પુરાણમાં સમાયેલું દેવીમાહાત્મ્ય અથવા સપ્તશતી; સૂતસંહિતાના યજુર્વેલવ ખંડમાં ૪૭ મા અધ્યાયમાં સમાયેલું શક્તિસ્તોત્ર વિગેરે શક્તિવાદનું સ્વરૂપ સમજાવનારાં છે. દેવીગીતા નામનું પ્રકરણ દેવી ભાગવતમાંનું છે. શક્તિગીતા ગ્રંથ આધુનિક જણાય છે. x

કૂર્મપુરાણમાં શિવમાં પરબ્રહ્મનું રૂપ વધારે સ્ફુટ છે એવું પ્રતિપાદન કરી, શક્તિની પૂજનો મહિમા ગાયો છે. અર્ધનારીશ્વર દેવતા પુરુષ અને સ્ત્રીરૂપમાં વિભક્ત થાય છે; અને પરમેશ્વરીનાં ૮,૦૦૦ નામ વડે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. અર્ધનારીશ્વરના પુરુષ-અંશ-માંથી રુદ્રો થયા છે, અને સ્ત્રી-અંશમાંથી શક્તિઓ પ્રકટ થયાનું વર્ણન છે.

x દેવીમાહાત્મ્યનો એક શ્લોક ઇ. સ. ૬૦૮ માં કેતરાયેલા એક લેખમાં આવે છે. (D. R. Bhandarker J. B. R. A. S. 23 1909 P. 73 F.) બાણ કવિનું અંદીશતક આ માહાત્મ્ય ઉપર ધડાયું છે.

કાલિકા પુરાણ શક્તિવાદનું સ્વતંત્ર પુરાણ છે. શાકતોની પ્રયોગપદ્ધતિઓ યોગિનીતંત્ર, ચારાહીતંત્ર, કાત્યાયનીતંત્ર, મરીચિતંત્ર, ડામરતંત્ર, હરગૌરીતંત્ર, શક્તિસંગમતંત્ર, લક્ષ્મી-તંત્ર વિગેરે ગ્રંથોમાં છે. પુરાણોના ટીકાકાર નીલકંઠનો શક્તિતત્ત્વ-વિમર્શિની નામનો નિબંધ વિચારથી ભરપૂર છે.

આ ઉપરાંત કાશ્મીરકોના ઉત્તરામ્નાયને લગતા નીચેના ગ્રંથો શક્તિવાદને બહુ સ્પષ્ટ કરનારા છે:—

^૧સંવિત્તિસિદ્ધિ, ^૨અજડપ્રમાતૃસિદ્ધિ, ^૩તંત્રાલોક, ^૪તંત્ર-સાર, ^૫તંત્રસુધા, ^૬તંત્રવટધાનિકા, ^૭પરાત્રિશિકા, ^૮પ્રત્ય-ભિજ્ઞાસૂત્ર, (વૃત્તિ તથા વિમર્શિની તથા હૃદય સાથે) ^૯મહાર્ચ-મંજરી, ^{૧૦}માલિનીવિજય, ^{૧૧}કામકલાવિલાસ, (આ ગ્રંથને કામશાસ્ત્ર સાથે કંઈજ સંબંધ નથી, પરંતુ મંત્ર બીજનો હૃદય શી રીતે થાય છે તેનું વર્ણન હાદિમત પ્રમાણે છે) ^{૧૨}સ્પંદકારિકા અને ^{૧૩}સ્પંદસંદોહ.

આ પ્રત્યભિજ્ઞાવાદ અથવા સંવિત્તિસિદ્ધાન્ત શક્તિવાદ ઉપર રચાયેલો છે, અને તેનો કાશ્મીરક શૈવોના ત્રિકદર્શન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. તે વાદના મુખ્ય પ્રવર્તક અભિનવગુપ્ત (ઇ. સ. ૯૯૩), ક્ષેમરાજ વિગેરે થયા જણાય છે.

૧ Kashmere S. S. No. 36; ૨. K. S. S. No. 34; ૩. K. S. S. No. 28-33; ૪. K. S. S. No. 20; ૫. Trivandram S. S. No. 44; ૬ અભિનવગુપ્તનો તંત્રાલોકનો સંક્ષેપ; ૭. K. S. S. 21. ૮. K. S. S. No. 26, 27, 3; ૯ Trivnadram S. S. No. 66; ૧૦ K. S. S. N. 38. ૧૧. K. S. S. No. 13; ૧૨-૧૩ K. S. S. No. 15, 19.

કૌલમતના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રવિચારક પૂર્ણાનંદ અથવા જગદાનંદ
ગૌડાચાર્ય ઇ. સ. ૧૪૪૮-૧૫૨૬ માં થયા છે, અને તેમનો શ્રોતસ્થ-
ચિન્તામણિ નામનો મોટો ગ્રંથ હજી અપ્રસિદ્ધ છે. તેનું છઠું પ્રકરણ
ષટ્ચક્રનિરૂપણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. પૂર્ણાનંદ સ્વામીના જ્યામા-
રહસ્ય, શાક્તક્રમ, તત્ત્વાનન્દતરંગિણી, યોગસાર, કાલિકા-
કારકૂટ ગ્રંથો તારવી શકાયા છે.

રહસ્ય ગ્રંથોમાં જ્યામારહસ્ય ઉપરાંત તારારહસ્ય અને
ત્રિપુરારહસ્ય વિચારવા યોગ્ય છે.

પ્રકરણ સાતમું

શાક્તસિદ્ધાન્ત વિચાર

चितिः स्वतंत्रा विश्वसिद्धिहेतुः ॥ (प्रत्यभिज्ञासूत्र)

પ્રત્યેક ધર્મસંપ્રદાયની પીઠમાં તત્ત્વવિચાર હોય છે. તત્ત્વપીઠ વિનાનો દેવતાવાદ વિચારકોની પરીક્ષામાં ટકતો નથી. શાક્ત સંપ્રદાયની પીઠમાં પણ સિદ્ધાન્ત સમાયેલો છે. શાક્તસિદ્ધાન્ત પાયામાં અદ્વૈત મતનો છે; અને શાંકરમત સાથે ગાઢ સંબંધવાળો છે. તે સાથે શૈવાગમ સાથે પણ સમવાય સંબંધથી જોડાયેલો છે.

શાંકર અદ્વૈતવાદ ન્યારે માયાવાદ ઉપર ઘડાયો છે, ત્યારે શાક્ત અદ્વૈતવાદ શક્તિવાદ* ઉપર ઘડાયેલો છે. ભાસ્કરરાય નિત્યા-ષોડશિકાર્ણવિના ભાષ્યમાં આ બાબત નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપે છે:—

“ ઔપનિષદ મતના અનુસરનારા અદ્વૈતીઓનો પક્ષ એવો છે કે ચિદ્રૂપ પરમાત્માની શક્તિનું નામ માયા છે. તે પોતે જડ છે. તે માયાશક્તિ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. પરબ્રહ્મ વિવર્તોપાદાન થાય છે. આથી જગત્ માયાનો પરિણામ હોવાથી જડ છે, અને મિથ્યા છે. અદ્વૈતને જણાવનારી શ્રુતિઓ પારમાર્થિક વસ્તુ એક જ છે, એવું પ્રતિપાદન કરે છે. આ સર્વ બ્રહ્મ છે એ મતલબની, જગતનું અને બ્રહ્મનું સામાનાધિકરણ જણાવનારી શ્રુતિ જગતનું મિથ્યાત્વ બાતલ કરતાં સર્વશિષ્ટ બ્રહ્મ છે, એ પ્રકારે બાધ સામાનાધિકરણ વડે બંધ બેસે તેવી છે.

* सर्व मायेति यज्ज्ञानमज्ञानं परिकीर्त्यतो सर्वं
शिव इति ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानविदो विदुः

(त्रिपुरारहस्य).

તાંત્રિકોનો પક્ષ એવો છે કે ચિચ્છક્તિ જે ઔપનિષદોને પણ ધષ્ટ છે, તે જ અનંતરૂપ ધારણ કરનારી માયા છે. તે પરમેશ્વરની પરા શક્તિ વિવિધ ભાવવાળી છે; માયા અને અવિદ્યારૂપે પોતે જ થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ આ રહસ્યને જણાવે છે. તે મૂલ શક્તિનો જ પરિણામ તે પ્રપંચ અથવા જગત્ છે. તેથી જગત્ ચિદ્રૂપ છે. આ પ્રપંચ ચિદ્વિલાસ છે—એ યોગવાસિષ્ઠનું વાક્ય આ પ્રકારે બંધ બેસે છે. આથી આ વિશ્વ સત્ય હોવાથી—‘આ સર્વ બ્રહ્મ છે.’ —એ શ્રુતિ મુખ્ય સામાનાધિકરણથી બંધ બેસે છે. આમ થવાથી અદ્વૈત શ્રુતિને બાધ આવતો નથી; કારણ કે વિરોધને ઉત્પન્ન કરનાર ભેદને જ અમે મિથ્યા માનીએ છીએ. (ભેદને પ્રકટ કરનાર શક્તિ તો ચિન્મયીજ છે). બાદરાયણનાં સૂત્રો—“આ જગતનું બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ છે, કારણ કે પ્રતિગાવાક્ય અને દષ્ટાન્તનાં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનાં વાક્યો આ રીતે બંધ બેસે છે” “આ જગત્ આત્મકૃતિનું પરિણામ છે.” “આ જગત્ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, કારણ કે કાર્યરૂપે તેમાંથી તે આરંભ પામેલું છે, વિગેરે વેદવાક્યો તે ભાવમાં બંધ બેસે છે”:- આ પ્રકારના અદ્વૈતમાં સરલતાથી તાત્પર્ય બોધક થાય છે.

આ પ્રકારે બંને પક્ષમાં પ્રપંચના કારણ રૂપે શક્તિનો સ્વીકાર હોવાથી, પરશિવને અથવા પરબ્રહ્મને વચમાં સાકરના કડકા જેવો ઔપનિષદોને માનવાની જરૂર નથી. ઘટના સંબંધમાં પરિણામી ઉપાદાન કારણ મૃત્તિકા વિના બીજું કોઈ જગતનું વિવર્ત કારણ અમે જોઈ શકતા નથી. આથી એક જાણ્યાથી સર્વ જણાય છે એ પ્રકારની શ્રુતિમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા—હે પુત્ર સ્વેતકેતુ! જેવી રીતે માટીના પિંડથી સર્વ ઘટનું સ્વરૂપ સમજાય છે તેમ સત્બ્રહ્મ જાણ્યાથી જગતનું સ્વરૂપ સમજાય છે, એ દષ્ટાન્ત છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનું બંધ બેસે છે.”

વળી તે જ સમર્થ તાંત્રિક વિચારક ભાસ્કરરાય લલિતાસહસ્રાં નામના ભાષ્યમાં લખે છે કે:—

“અહતત્ત્વ બે પ્રકારનું છે: (૧) સકલ અને (૨) નિષ્કલ. બંને પ્રકારનું અહત જાણવાયોગ્ય છે. એક પર અને બીજું અપર. તે પણ પુનઃ બે પ્રકારનું છે: (૧) જગન્નિયામક, (૨) જગદાત્મક. (આ વિભાગના ટેકામાં તે શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં પ્રમાણવાક્યો આવે છે). જગદાત્મક અહત ચર અને અચર એમ બે પ્રકારનું છે. તે બે પ્રકારનું પણ અહત હિરણ્યગર્ભથી માંડી તે ધણા ચર જીવો વડે અને આકાશાદિ તત્ત્વોના ભેદ વડે અનેક પ્રકારનું છે. જગન્નિયાત્મક અહત વસ્તુતઃ એક છતાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, નાશ, તિરોધાન, અને અનુગ્રહ વિગેરે નિયમનના ભેદો વડે અહતા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇશાન, સદાશિવ વિગેરે નામવાળું અનેક પ્રકારનું થાય છે.

નિષ્કલ અહત સદા સર્વદા એક જ પ્રકારનું છે.....આ પ્રમાણે સગુણ અહતમાં શબ્દશક્તિનો પ્રવેશ હોવાથી તેનાં સ્વરૂપનાં બોધક નામો સાર્થક છે. કારણ કે શબ્દપ્રવૃત્તિનાં નિમિત્તો (ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, રૂઢિ) તેવા સગુણ અહતમાં લાગુ પડે છે. નિર્ગુણ અહતમાં શબ્દની વાચક શક્તિ પ્રવર્તતી નથી, તો પણ લક્ષણા વૃત્તિ

‡ આ મૂલ ગ્રંથ અહતાંડપુરાણના બીજા વિભાગમાં ત્રણ અધ્યાયમાં ગ્રંથિત થયેલો છે. તેમાં ૩૨૦ શ્લોકો છે. તેના બાર વિભાગ (કલા) છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં પહેલી કલા. ભગવતીનાં સો સો નામના દશ ખંડી (હજાર નામ)નો બીજો અધ્યાય છે; અને રૂલસ્તુતિ તે ત્રીજો અધ્યાય છે. એકંદર બાર કળામાં વહેંચાયેલા ગ્રંથની ટીકાનું નામ સૌભાગ્યભાસ્કર પાડવામાં આવ્યું છે. તેનો એક અર્થ સુભાગા એટલે ભગવતીના સ્વરૂપનો પ્રકાશ એવો થાય છે, અને બીજો અર્થ સુભાગાના અનુગ્રહવાળા ભાસ્કરરાયનો રચેલો એવો પણ થાય છે.

પ્રવેશે છે. આ પ્રમાણે નામ અથવા શબ્દ વડે સકલ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે.

સકલ બ્રહ્મનું વિમર્શરૂપ એટલે સ્વાનુભવ કરવાનું સામર્થ્ય તેને દેવી અથવા શક્તિ કહે છે. તે ચૈતન્ય શક્તિનાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને પર એવાં ત્રણ રૂપો હોય છે. કરચરણાદિ અવયવવાળું રૂપ તે સ્થૂલ; મંત્રમય શરીર તે સૂક્ષ્મ; અને ઉપાસકની બુદ્ધિની વાસનાથી ધડાયેલું રૂપ તે પર. સૂક્ષ્મરૂપ પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, અને સૂક્ષ્મતમ એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. પહેલું તે પંચદશાક્ષરી મંત્રથી ધડાયેલું; બીજું *કામકલાક્ષરવાળું; અને ત્રીજું પિંડમાં રહેલી કુંડલિનીશક્તિવાળું. આ સર્વ પ્રકારનાં રૂપો નામાદિ વડે ઉકેલી તેનું ભક્તિપુરઃસર ચિંતન કરવાથી શક્તિસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પરમ શિવની શક્તિથી પ્રકટ થનારી સૃષ્ટિના ચાર પ્રકારો શાસ્ત્રો વર્ણવે છે: (૧) ભાવસૃષ્ટિ, (૨) ભૂતસૃષ્ટિ, (૩) શબ્દસૃષ્ટિ, અને (૪) અર્થસૃષ્ટિ. ભારકરરાય પ્રથમ બેનાં નામ ચક્રમયી સૃષ્ટિ, અને દેહમયી સૃષ્ટિ કહે છે. આ ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિમાં શક્તિતત્ત્વની ચિન્મયી અને આનંદમયી કળા ઓળખવાની છે.”

ભારકરરાયની આ વિવેચકપદ્ધતિનો આશ્રય લઈ મેં પુનઃ શંકરાચાર્યના પ્રસ્થાનત્રયીના ગ્રંથો વાંચી જોયા, અને પ્રકરણગ્રંથો પણ પુનઃ અવલોક્યા. તે ઉપરથી મને એવું લાગે છે કે કેવળ વેદાન્તીઓ માયાવાદ દ્વારા શાંકર સિદ્ધાંતને સમજે છે, તે ઉપરાંત શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિ વડે શાંકર સિદ્ધાંત શક્તિવાદદ્વારા પણ સમજવાની જરૂર છે. મારા તા. ૪-૧૦-૨૭ ના એક વ્યાખ્યાનમાં શાંકર અદ્વૈત

* શબ્દબ્રહ્મનું કામ અથવા ઇચ્છા શક્તિનું સંબિંદુ એટલે કેન્દ્રગામી ગુંછળાવાળું (કુંડલિની) રૂપ છે, તેના વાયક એકાક્ષર (૬) ને કામકળા-એવું રહસ્ય નામ આપવામાં આવે છે. “કામકળા” એટલે Manifestation (કલા) of Creative Will.

દર્શનમાં શાક્તિવાદ કેવી રીતે પેડેલો છે તેનું મેં વર્ણન કર્યું છે, અને તેનો ઉતારો અત્ર વસ્તુવિચારમાં ઉપયોગી થશે એમ ગણી આપું છું:—

આપણાં સર્વ દર્શનોમાં શિરોમણિ તરીકે ગણાતું શાંકર અદ્વૈત દર્શન છે. તે અદ્વૈત દર્શનનું અત્યન્ત સુંદર રૂપ શ્રી શંકરાચાર્યે ધડયું છે, તેથી તેને આપણે “ શાંકર અદ્વૈત ” કહીએ છીએ. ખરી રીતે તે અદ્વૈત દર્શનની મૂલ પીઠ તો વેદશાસ્ત્રનાં ઉપનિષદોમાં છે. પરંતુ વેદત્રયીમાં સમાયેલી ત્રણ વિદ્યા-ધર્મને લગતી, ઉપાસનાને લગતી, અને બ્રહ્મજ્ઞાનને લગતી-સર્વાંશ ન સમજવાથી એકદેશી ઝઘડા આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમાં પેદા છે: શ્રી શંકરાચાર્યને સામાન્ય કેળવણી પામેલા મનુષ્યો એક તત્ત્વજ્ઞાની રૂપે સમજે છે, પરંતુ એકલા તત્ત્વજ્ઞાનના બલ વડે શ્રી શંકરાચાર્યની પ્રતિષ્ઠા ભૂ-મંડળ ઉપર પ્રસરેલી નથી. એકલું તત્ત્વજ્ઞાન તો માત્ર વિચારકો અથવા પરીક્ષકોને આકર્ષી શકે. કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન વડે જનતાના ચિત્તનું આકર્ષણ કદી થઈ શકે જ નહિ. સમાજના ચિત્તનું આ-કર્ષણ મહાત્માઓ તેમના તત્ત્વજ્ઞાન વડે કરી શકતા નથી, પરંતુ તેમના ધાર્મિક જીવનબલ વડે જ કરી શકે છે. શંકરાચાર્યનું, સમયમાં માત્ર બત્રીસ વર્ષનું લઘુ, પરંતુ પ્રજાના ઉદ્ધરણના કાર્યમાં સતત દીર્ઘ વેગવાળું જીવન, જેઓ સારી રીતે સમજી જાણતા નથી, તેમને શંકરાચાર્યના શ્રમની કિંમત ભાગ્યે જ અનુભવમાં આવવી સંભવે છે. આ મહાત્માના જીવનના પ્રસંગોમાંથી અને તેમની કૃતિઓની તારવણી ઉપરથી હું એમ સાબિત કરવા માગું છું કે તેઓ માત્ર શુષ્કજ્ઞાની નહોતા, પરંતુ ભાવિક “ પરદેવતાના ” ઉપાસક પણ હતા. તેઓએ હિન્દુ ધર્મની જે સુધારણા કરી છે, તેમાં તે સમયના સર્વ પ્રચલિત સંપ્રદાયોના દોષો દૂર કરી, પ્રત્યેકને બ્રહ્મવસ્તુના કેન્દ્રમાં ખેંચી આણવા પ્રયત્ન થયો છે. બ્રહ્મતત્ત્વના પરમ સત્ય સ્વરૂપ સાથે તેના દિવ્ય ભાવને તેમણે સારી રીતે સાધી

જાણ્યો છે; એટલે તત્ત્વરૂપે જે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા તે જ ઉપાસ્યરૂપે “ પરદેવતા ” અથવા “ પરમેશ્વર ” અથવા “ ભગવાન ” તેઓ સમજે છે. સચ્ચિદાનંદ વૈભવવાળી એક જ વસ્તુ પોતાના નિષ્કલ, નિવિંકલ, નિરાકાર, અને નિર્ગુણ સ્વરૂપે વિદ્યમાન છતાં, તે સકલ, સવિકલ્પ, સાકાર, અને સગુણ રૂપમાં આ દશ્ય જગતમાં ભાસે છે, એ સિદ્ધાન્તમાં શ્રી શંકરાચાર્યે શક્તિવાદનો આશ્રય લીધો છે. એમના સિદ્ધાન્તને આપણે “ અદ્વૈત દર્શન ” કહીએ છીએ. અદ્વૈત એટલે એક નહિ, પરંતુ એ ભિન્ન સત્તાવાળા પદાર્થો નહિ એવો ભાવ અદ્વૈત શબ્દમાં રહ્યો છે. બ્રહ્મતત્ત્વમાં આ દિવ્ય ભાવના અથવા શક્તિસંપન્નતાની ભાવના તેમણે પોતાનાં પ્રસ્થાનત્રયીનાં ભાષ્યોમાં વર્ણવી છે, તેના કરતાં તેમણે પ્રકરણગ્રંથોમાં વધારે સારી વર્ણવી છે. પ્રસ્થાનત્રયીનાં ભાષ્યોમાં એમણે વેદના જ્ઞાનકાણડાના સિદ્ધાન્તોને તરતા રાખ્યા છે. પરંતુ પ્રકરણગ્રંથોમાં તેમણે ઉપાસના કાણડાના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા સ્પષ્ટ રીતે કરી છે. સામાન્ય રીતે આપણું દુદ્દૈવ છે કે વેદના ઉપાસનાકાણડાની અથવા મધ્યમકાણડાની મીમાંસાના ગ્રંથો લગભગ લોપ પામ્યા છે. તેનાં સૂત્રો અને ભાષ્યો હાલ ઉપલબ્ધ થતાં નથી. તો પણ તે કાણડાને લગતા મન્ત્રશાસ્ત્રમાં તથા આગમ અને શાકત તન્ત્રોમાં અદ્વૈતદર્શનની શક્તિવાદની પ્રક્રિયા થોડે ઘણે અંશે જળવાઈ રહી છે. શાંકર દર્શનમાં મૂલ “બ્રહ્મ” એ શબ્દ સાથે પર અને અપર એવાં વિશેષણો લગાડવામાં આવે છે, અને જે બ્રહ્મતત્ત્વ જોય તે પર, અને જે બ્રહ્મતત્ત્વ ઉપાસ્ય તે અપર, એવો વિવેક કરવામાં આવે છે. આથી અપર એટલે ખોટું અને પર એટલે સાચું એવો ભાવ સમજવાનો નથી. ગમે તે દેવના સ્વરૂપ સાથે શંકરાચાર્ય પર શબ્દનો પ્રયોગ કરી, તે દેવના તાત્ત્વિક ભાવ પ્રતિ આપણી બુદ્ધિને ખેંચે છે. પરવિષ્ણુ અથવા પરવાસુ-દેવ, પરશિવ, પરાશક્તિ વગેરે શબ્દો વડે તે તે દેવના આભિમાનિક રૂપની પીઠમાં સાચું અન્તર્યામી સચ્ચિદાનંદ કલાવાળું દિવ્ય રૂપ છે, એમ સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

શંકરાચાર્ય જે કેરલ ભૂમિમાં જન્મ્યા હતા ત્યાં છાંદોગ્ય ઉપનિષદની પરા દેવતાની ઉપાસના પ્રચલિત હતી. તેમની પહેલાં થઈ ગયેલા અદ્વૈતવાદી દ્રવિડાચાર્યે તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના છાંદોગ્ય પ્રપાઠક ઉપર શાકતવાદ ઉભો કર્યો હતો. બ્રહ્મનંદી નામના એક દ્રવિડાચાર્યે જગતના કારણ રૂપે લેવાતા તત્ત્વ એટલે પરમેશ્વરના વાચક શબ્દના અર્થમાં પરદેવતાને * લીધી હતી.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના શંકરાચાર્યની પૂર્વે થઈ ગયેલા વાક્યકાર બ્રહ્મનંદીએ અને ભાષ્યકાર દ્રવિડાચાર્યે જગત્ કારણમાં સત્ત્વ સંશ્લ-વાળા બ્રહ્મમાં પરાદેવતાનો ભાવ સ્પષ્ટ કર્યો હતો. આ સદ્બ્રહ્મ અથવા પરાદેવતાની ભાવના દ્રાવિડ વેદાન્તમાં અને શૈવ સિદ્ધાન્તમાં શક્તિવાદના રૂપમાં પ્રવેશ પામેલી સારી રીતે ઓળખી શકાય તેમ છે. શંકરાચાર્યના શિષ્યના શિષ્ય સર્વજ્ઞ મુનિ સંક્ષેપ શારીરકમાં આ પૂર્વાચાર્યના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ જણાવે છે:—

અન્તર્ગુણા ભગવતી પરદેવતેતિ

પ્રત્યગ્ગુણેતિ ભગવાનપિ ભાષ્યકારઃ ।

આદ્યન્તયત્તદિદ્ નિર્ગુણવસ્તુવાદે

સંગચ્છતે ન તુ પુનઃ સગુણપ્રવાદે ॥

*પૃથ્વી, જલ, અને તેજની અધિષ્ઠાત્રી ત્રણ દેવતાઓ સામાન્ય પુરુષ એટલે જીવના શરીરમાં પ્રવેશ પામેલી છે, તે પુરુષ મરે છે ત્યારે તેની વાકશક્તિ મનની શક્તિમાં લય પામે છે, મન શક્તિ પ્રાણમાં લય પામે છે, પ્રાણશક્તિ તેજની શક્તિમાં લય પામે છે, અને આ પિંગ્વતા, તેજોમયી શક્તિ પરાદેવતામાં એટલે ચિચ્છ-કિતમાં લય પામે છે. આ “પરાદેવતા” તે સ ય ષ્વ અણિમા તે હે શ્વેતકેતુ ! આપણી શોધનું છેવટનું ઝીણામાં ઝીણું રૂપ છે. એ ઝીણી પરદેવતાના આત્મા વડે આ સર્વ જગત્ આત્માવાળું એટલે સચેતન છે. તે સત્ય છે. “તે આત્મા તું છું.”

(છાંદોગ્ય ૬—૪.)

ભગવતી પરદેવતા “અન્તર્ગુણા” એટલે ગુણોને બીતર શમાવનારી છે, અને તે “પ્રત્યગ્ગુણા” એટલે આત્મા રૂપે ઉપસી આવનારી પણ છે; એમ ભગવાન ભાષ્યકાર એટલે દ્રવિડાચાર્ય આવણને સમજાવે છે. તે ઉપરથી એટલું તો સાબીત થાય છે કે (શાંકર) નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદ સાથે આ પ્રક્રિયા બંધ બેસે છે, કંઈ સગુણ બ્રહ્મવાદ સાથે બંધ બેસતી નથી. સારાંશ પરદેવતા “અન્તર્ગુણા” હોય ત્યારે નિર્ગુણ અને “પ્રત્યગ્ગુણા” હોય ત્યારે સગુણ બ્રહ્મ કહેવાય. પરંતુ બ્રહ્મ વસ્તુમાં કેવલ સગુણ જ ભાવ હોય તો “અન્તર્ગુણા” એ વિશેષણને અવકાશ જ રહેતો નથી, એમ કહી સર્વાં મુનિ શાંકર દર્શનના નિર્ગુણવાદમાં સગુણ અને નિર્ગુણ બંને પ્રકારના બ્રહ્મને એટલે ઉપાસ્ય અને જોયને સ્થાન છે, પરંતુ કેવલ સગુણવાદમાં “અન્તર્ગુણા” પર દેવતાની પદ્ધતિને સ્થાન નથી, એમ સાબીત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ અવતરણ એટલું બતાવી શકે છે કે જગત્ કારણ સદ્બ્રહ્મમાં પરાદેવતા અથવા શક્તિનો ભાવ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ધણો જૂનો હતો, અને બ્રહ્મનાંદિ અને દ્રવિડાચાર્યે તે ઉપર શંકરાચાર્યની પહેલાં ભાર મૂક્યો હતો.

બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્વાભાવિકી જગદ્દૈવિચિત્ર પ્રકટ કરનારી શક્તિ રહેલી, એ સિદ્ધાન્ત શંકરાચાર્યનો પૂર્વભાવિ હતો. તેનાં મૂળ બીજકો ધણાં ઉપનિષદોમાં મળી આવે છે. ઋગ્વેદમાં—**इयमेव साक्षा प्रथमा व्यौच्छत् अन्तरस्य चरति प्रतिष्ठा** આ જ ચિત્શક્તિ આઘા કહેવાય છે, અને તે સ્વચ્છ અથવા નિર્મળ ભાવે વિલસે છે. તે શક્તિ સર્વ પ્રાણીપદાર્થમાં અંતર્ગત રહી ચમત્કૃતિ કરે છે. સામવેદની શાખાના છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં તેને પરાદેવતા નામથી જ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખી છે, અને તેના ઉપર શંકરાચાર્યના પૂર્વભાવી દ્રવિડાચાર્યે સગુણ બ્રહ્મવાદની સ્થાપના કરી હતી. કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય

શાખાના ઉપનિષદમાં * આ ચિદ્શક્તિને જ પરમે વ્યોમન^૧ એ નામથી ઓળખવામાં આવી છે. યજુર્વેદની એક શાખાના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તે સ્પષ્ટ જ શક્તિવાદનો ઉલ્લેખ છે. ઉપનિષદના આરંભમાં પ્રશ્ન છે કે:—“અહ્નવાદીઓ પૂછે છે: ૧. કારણ અહ્ન શું છે? ૨. ક્યાંથી આપણે જન્મ્યા છીએ? ૩. કોના બળ વડે જીવીએ છીએ? ૪. શાથી આપણે પ્રતિષ્ઠિત થએલાં છીએ? ૫. કોના અધ્યક્ષપણા નીચે આપણે સુખ દુઃખ ભોગવીએ છીએ, અને ૬. અહ્નવિદ્યાની વ્યવસ્થા કેવી છે?”

આ પ્રશ્નાવલિના પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અનેક પૂર્વપક્ષો ખતાવી સિદ્ધાન્તમાં ઉપનિષદ કહે છે કે:—

“ધ્યાનયોગના બળ વડે તે અહ્નવિદોએ જોયું છે કે પોતાના ગુણોથી ઢંકાયેલી દેવની આત્મભૂતા શક્તિ જગતનું કારણ છે, ને

* ब्रह्मविदामोति परम् । तदेवाऽभ्युक्ता । सत्यज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।
सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

તૈ. ડ. ૨-૧ ॥

૧. અહ્નને જાણનાર પરમ લાભ મેળવે છે. આ સૂત્રના ટેકામાં ઉપરનો ઋગ્ મંત્ર છે. સત્ય, જ્ઞાન, અને અનંત-એ અહ્ન વસ્તુ છે, તે હૃદ્ ગુહાના ચઢીઆતા આકાશમાં (ચિદંબરમાં) સ્થપાયેલું જે ઉપાસી જાણે છે, તે કાર્ય અહ્ન એટલે અહ્નદેવ સાથે સા-યુજ્ય લાવથી સર્વ કામના પૂર્ણ કરી શકે છે. (આ ઉપનિષદ ઉપરના આકંઠાચાર્યના વિવરણમાં અધ્યયદીક્ષિતના આનંદલહરી નામના પ્રકરણમાં તાત્પર્ય નિર્ણય વડે પરમવ્યોમ વડે આનંદમયી ચિદાકાશ સંજ્ઞાવાળી શક્તિનો અર્થ તારવ્યો છે. આ આનંદલહરી અને શંકરાચાર્યની આનંદલહરી બે જૂદા ગ્રંથો છે તે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.)

અનેક કારણોની પરંપરાને તે એક સશક્ત દેવ કાલાદિથી યુક્ત નિ-
યંત્રિત કરે છે. ”

આગળ ઉપર તે જ ઉપનિષદમાં કહે છે:

“ તે પરમેશ્વરને દેહ (કાર્ય) નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, તેના સમાન
કોઈ નથી, તેનાથી અધિક કોઈ જણાતો નથી. તે દેવની પરા શક્તિ
સ્વાભાવિકી (એટલે માયિક અથવા કલ્પિત નહિ) વિવિધ રૂપવાળી
છે, અને તેના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ-જ્ઞાનશક્તિ, બલશક્તિ (સંકલ્પ
અથવા ઇચ્છાશક્તિ) અને ક્રિયાશક્તિ-પડે છે. ”

પરબ્રહ્મની આ સ્વાભાવિકી પરા શક્તિને લગતાં સ્વતંત્ર અદ્વૈત
દર્શનને ટેકા આપનારાં નીચેનાં શાકત સંપ્રદાયનાં ઉપનિષદો છે:—

૧. બહ્વૃચ્, ૨. અરુણા, ૩. આરુણકેતુક, ૪. લક્ષ્મી-
સૂક્ત, ૫. દેવી, ૬. સૌભાગ્યંલક્ષ્મી, ૭. સરસ્વતીહૃદય, ૮.
ત્રિપુરાતાપિની, ૯. ત્રિપુરા, ૧૦. ભાવના, ૧૧. ત્રિપુરા-
મહસ્, ૧૨. અદ્વૈતભાવ, ૧૩. કાલી, ૧૪. તારા.

આ શાકત ઉપનિષદોમાં પ્રથમનાં સાત તો શંકરાચાર્યના
સમયનાં પ્રસિદ્ધિમાં હતાં એમ તારવી શકાય છે. ત્યાર પછીનાં
ઉપનિષદો તેમની અવલોકનમર્યાદામાં આવ્યાં હશે કે કેમ તે ખા-
ત્રીથી કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ભાવના ઉપનિષદ જેમાં શ્રી-
વિદ્યાની ઉપાસના છે તે ઘણે ભાગે શંકરાચાર્યના પૂર્વકાળનું
માનવાને બળવાન કારણ છે. કારણ કે શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી જેઓ
દક્ષિણાપથના શ્રંગેરી પીઠના શાંકર મતના શંકરાચાર્ય થયા છે
તેમણે તથા તેમનાં પ્રત્યક્ષ શિષ્ય શંકરારણ્યે પોતાના ઉપાસનાકાણ্ডનાં
પ્રકરણોમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ શાકત સંપ્રદાયના અદ્વૈત-
દર્શનને અનુસરતાં ઉપનિષદો ઉપર શ્રી અર્યપથ દીક્ષિત નીલકંઠ
દીક્ષિત, ભાસ્કરરાય વગેરે અનેક શાસ્ત્રના વિશારદ વિદ્વાનોએ ટીકાઓ
લખી છે, અને તે સર્વ વિચારકો શ્રી શંકરાચાર્યના અદ્વૈતદર્શનને

સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકારનારા છે, અને ઉપાસનામાં શિવશક્તિના અનુયાયીઓ છે.

અદ્વૈતદર્શનનાં ઉપર જણાવેલાં શાકત ઉપનિષદો તથા સુબ્ર-
સિદ્ધ સામાન્ય વેદાન્તનાં ઉપનિષદો પરબ્રહ્મની જગત્કારણતા કેવલ
કલ્પનામય અથવા માયામય માનતા નથી, પરંતુ તેની સ્વાભાવિકી
શક્તિરૂપે માને છે. શાંકરમતના અનુયાયીઓએ, પરમેશ્વરની માયા
તે કાંઈ અદ્ભુત જાદુગરની હાથચાલાકી જીવેને છેતરવાને જાણે
ઉભી કરી હોય એવું માન્યું છે, અથવા મનાવ્યું છે, તેવું શંકરા-
ચાર્યના પોતાના ગ્રંથોમાંથી નીકળી આવતું જણાતું નથી. જ્યાં જ્યાં
જગત્કારણના ચિંતનનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ત્યાં શંકરાચાર્યના
શબ્દો શક્તિવાદના સમર્થનમાં જાય છે; કહેવાતા માયાવાદના સમ-
ર્થનમાં ઢળતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે:—

(૧) બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના ચોથા પાદના આનુમાનિક
અધિકરણના એક સૂત્રના વિવરણમાં શંકરાચાર્ય દ્વૈતભાવની
સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રકૃતિ કરતાં જૂદા પ્રકારની અદ્વૈતવાદની આઠશક્તિનો
ઉપન્યાસ કરે છે. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

“અમે (વેદાંતીઓ) જે જગતના ઉદય પહેલાંની અવસ્થાવાળા
રૂપને સ્વતંત્ર માની જગતના કારણ રૂપે માનતા હોઈએ તો તો
અમારા સિદ્ધાન્તમાં પ્રધાનકારણવાદ અથવા પ્રકૃતિકારણવાદ આવે.
પરંતુ અમે કાર્યાકાર જગતની કારણ અવસ્થાને પરમેશ્વરને અધીન
માનીએ છીએ, અને તેને પરમેશ્વરથી પૃથક્ રહી સ્વતંત્ર કાર્ય કર-
વાને સમર્થ માનતા નથી. જગતની આ કારણાવસ્થા અવશ્ય સ્વીકાર-
વાની છે. તે સ્વીકાર હેતુપુરઃસર છે, એટલે અર્થવાળો છે. તે
કારણ અવસ્થા વિના પરમેશ્વરનું જગતનું સ્રષ્ટાપણું સાબીત થઈ
શકે તેમ નથી. શક્તિ રહિત પરમેશ્વરની પ્રવૃત્તિ બની શકે
તેમ નથી.” (શક્તિરહિતસ્ય તસ્યાનુપપત્તેઃ) મુક્તોની પુન-
રુત્પત્તિ નથી, કારણ કે વિદ્યા વડે આ બીજશક્તિનો દાહ થાય છે.

અવિદ્યા રૂપા આ બીજી શક્તિ અવ્યક્ત શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. તે પરમેશ્વરને આશ્રયે રહેનારી, માયામયી સુષુપ્તિ છે; જેમાં પોતાનાં સ્વરૂપના બોધ વિના સંસારી જીવો ઉઘે છે. આ અવ્યક્તને કેટલાંક ઉપનિષદોમાં આકાશ નામથી વર્ણવવામાં આવે છે. “હે ગાર્ગી! આ અક્ષરબ્રહ્મમાં આકાશ આડાઅવળી ગુંથાએલું છે.” પ્રસંગે તેને અક્ષર શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, જેમકે “કારણ અક્ષરથી પર તે પુરુષ છે.” પ્રસંગે તેને માયા શબ્દ વડે વ્યવહરવામાં આવે છે. જેમકે “માયા તે પ્રકૃતિ છે, માયાવી તે મહેશ્વર છે.” એવી શ્વેતાશ્વતર શ્રુતિ કહે છે.

(૨) તે જ અધ્યાયના ચોથા પાદમાં ચમસાધિકરણ (બ્ર. સૂ. ૧. ૪. ૯) સૂત્રોના વિવરણમાં શંકરાચાર્ય કહે છે કે:—

“બ્રહ્મનાદીઓ ખૂંચે છે, કારણ બ્રહ્મ કેવું છે? એ પ્રશ્નનો ઉપક્રમ કરી તે ધ્યાનયોગ વડે પોતાના ગુણથી ઢંકાયેલી દેવની આત્મશક્તિને કારણરૂપે જોઈ શક્યા”. એવા વાક્યના ઉપક્રમથી સઘળા જગતને રચનારી, પરમેશ્વરની શક્તિ(પારમેશ્વર્યા: શક્તિ)ને સમજાવી છે. વળી તે જ ઉપનિષદમાં વાક્યશેષ-વડે કહ્યું છે કે “માયાને પ્રકૃતિ જાણવી અને માયાને મહેશ્વર સમજવા” એમ કહી વેદ સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન જગતનું કારણ નથી અને તેથી અજ્ઞા શબ્દ વડે તેવી પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાનનો અર્થ સમજવાનો નથી. પ્રકરણ બ્રહ્મથી સમજાય છે કે “તે જ દૈવી શક્તિ જેનાં નામરૂપ વિકાસ પામ્યાં નથી, અને જે બાવિ વિકાસ પામનારાં નામરૂપની પૂર્વાવસ્થા અથવા બીજાવસ્થા છે તે જ શક્તિનો અજ્ઞા શબ્દથી અર્થ મન્ત્ર વડે સમજવાનો છે. તે અગ્નિશક્તિ પોતાના ત્રણ વિકારો વડે ત્રણ રૂપવાળી માય છે.”

(૩) વળી બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ચોથા પાદના પ્રકૃત્યધિકરણના વિવરણમાં (બ્ર. સૂ. ૧. ૪. ૨૩. ૨૭) શંકરાચાર્ય બ્રહ્મતત્ત્વ જગતનું કેવલ નિમિત્ત કારણ નથી, પરંતુ ઉપાદાન

કારણુ પણ છે, એમ વેદવાક્યોથી સાબીત કરી, તે શક્તિને યોગી શબ્દથી વ્યવહરવામાં આવે છે, અને તે ભાવરૂપા બીજવસ્થા છે. પરમેશ્વરમાં જ પ્રકૃતિભાવ અથવા ઉપાદાનકારણતા રહેલી છે, એમ-વર્ણવી અહતત્ત્વ શક્તિસંપન્ન પદાર્થ છે, એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૪) પુનઃ બીજા અધ્યાયના પહેલા પાદના ઉપસંહારદર્શના-ધિકરણમાં (બ્ર. સૂ. ૨. ૧. ૨૪. ૨૫) શંકરાચાર્ય કહે છે કે “અહપરિપૂર્ણ શક્તિવાળું છે. તેને બીજા કોઈ સાધનની પૂર્ણતા લાવવામાં જરૂર પડતી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે તે પરમેશ્વરને દેહરૂપી કાર્ય જોઈતું નથી, ઇન્દ્રિયોરૂપી કારણની જરૂર નથી. તેના સમાન અન્ય કોઈ નથી. તેનાથી અધિક કોઈ નથી. તેની પરા શક્તિ સ્વાભાવિકી જ્ઞાન, ઇચ્છા, (બલ) અને ક્રિયાવાળી સાંભળવામાં પરં-પરાથી આવી છે.” તેથી એક જ અહની વિચિત્ર શક્તિના યોગ વડે દુધમાંથી દહીંનો જેમ વિચિત્ર પરિણામ થાય છે, તેમ જગત રૂપ વિચિત્ર પરિણામ સંભવી શકે છે.

(૫) વળી બીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદના સર્વાપેતાધિકરણ-માં (બ્ર. સૂ. ૨. ૧. ૩૦. ૩૧) શંકરાચાર્ય કહે છે કે—“એક જ અહની વિચિત્ર શક્તિ યોગ વડે વિચિત્ર પ્રપંચ થાય છે, એમ કહ્યું. શા ઉપરથી કહો છો કે વિચિત્ર શક્તિયુક્ત પરઅહ છે? ઉત્તર—તે દેવતા સર્વશક્તિવાળી છે, એમ વેદવાક્ય કહે છે. તેથી સર્વ-શક્તિયુક્ત પરાદેવતા છે એમ સ્વીકારવાની અગત્ય છે. વેદ કહે છે કે ‘તે પરમેશ્વર સર્વ કામ-કર્મ કરનાર, સર્વ કામને સિદ્ધ કરનાર, સર્વ ગન્ધવાળો, સર્વ રસવાળો, આ દસ્ય જગતમાં સર્વભાવે પેડેલો, વાણીથી ન સમજાય એવો, અને લગાર પણ ક્ષોભ નહિ પામનારો છે.”

આ પ્રમાણે શંકરાચાર્યનાં અહસૂત્રભાષ્યો ઉપરથી, અને તે ગ્રંથ પોતાની જ કૃતિ છે એવું સર્વમાન્ય હોવાથી તેના આધારે, આપણે સમજી શકીએ એમ છીએ કે શંકરાચાર્યના પોતાના

અભિપ્રાયમાં દૃશ્યના કારણરૂપે અનાત્મ નામરૂપને માયા અથવા અવ્યક્ત નામ વડે ઢાંકનારી જે બીજી-શક્તિ છે તેને અંકુરભાવ આપનારી, આત્મદેવની આત્મભૂતા ચિત્તશક્તિ છે. જેટલા અંશમાં તે અનાત્મરૂપે દેખાય છે તેટલા અંશમાં તે માયા શક્તિ છે, અને જેટલા અંશમાં તે અનાત્મરૂપે વ્યક્ત કરે છે તેટલા અંશમાં તે દૈવી ચિત્તશક્તિ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મતત્ત્વની મૂળ પૂર્ણભાવવાળી પ્રેરક દૈવી શક્તિને ઉપનિષદમાં પરા દેવતા અથવા દેવાત્મશક્તિ અથવા ચિત્તશક્તિ કહે છે, અને ઉપાદાન કારણરૂપા શક્તિને માયાપ્રકૃતિ કહે છે. એક શક્તિમાં કર્તૃત્વ અથવા પ્રેરકબલ છે અને તે ઉપનિષદના શબ્દોમાં સ્વાભાવિકી પરા શક્તિ છે, અને બીજી શક્તિમાં ભિન્ન નામરૂપને પરિણામમાં લાવનાર બલ છે, અને તેથી તે અપરા માયાશક્તિ કહેવાય છે. કર્તૃત્વ અથવા નિમિત્તબલ ચિત્તશક્તિમાં છે, કાર્યકાર પામવાનું બલ માયાશક્તિમાં છે, પરંતુ આ પરા અને અપરા શક્તિ જેને શક્તિસંપ્રદાયમાં ચિત્તશક્તિ અને માયાશક્તિ રૂપે વર્ણવી છે, તે બન્ને મૂલ બ્રહ્મવસ્તુને આશ્રિત છે અને પૃથક્ સત્તાવાળી નથી, અને તેટલા મુદ્દામાં સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રકૃતિ, પ્રધાન, અવ્યક્ત, નામવાળી જડ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિથી વિવિક્ત કરવા યોગ્ય છે.

અદૃતદર્શનમાં બ્રહ્મવસ્તુને ધર્મી કહે છે, અને તેની શક્તિને ધર્મ કહે છે. દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો સ્વભાવગુણ જેમ છૂટો પાડી શકાતો નથી, તેમ બ્રહ્મતત્ત્વ અને તેની સ્વાભાવિકી પરા શક્તિ એ કદી છૂટાં પાડી શકાય તેવા પદાર્થો નથી. જેમ અગ્નિ અને ઉષ્ણતા, જલ અને તેની શીતલતા અવિભક્ત છે, જેમ હાલના વિજ્ઞાન પ્રમાણે પરમાણુ-રૂપ દ્રવ્ય (matter) અને તેનો નિર્વાહ કરનાર (Ether) માં ક્ષેત્ર કરનારા વિદ્યુતકણો (Electrons) એક જ અધિકરણના અવસ્થા-ભેદો છે; તેમ બ્રહ્મતત્ત્વ અને તેની સ્વાભાવિકી પરા શક્તિના અન્તઃ-ક્ષેત્ર વડે આ વિચિત્ર જગત્ ભાસે છે. આ જગત્ તે શક્તિસંક્ષેત્ર-

વડે ઉત્પન્ન થતો અક્ષતત્ત્વનો આભાસ છે, એવું શાંકરવેદાન્તી માને છે. તે અક્ષતત્ત્વનો આ અનુભવાતો પ્રપંચ સાચો પ્રતિબિંબ સાથેનો પરિણામ છે એવું શાકત અદ્વૈતીઓ માને છે. વેદાન્તી અને શાકત બન્ને સિદ્ધાન્તમાં અદ્વૈતી છે, અને સાંખ્યની પેઠે દ્વૈતી નથી, એટલા મુદ્દામાં ઔપનિષદો અને શાકતમતવાળા એક પક્ષમાં છે, અને સાંખ્યયોગવાળા દ્વૈતવાદી હોવાથી બીજા પક્ષમાં છે.

શ્રી શંકરાચાર્યનું ભૌતિક જીવન તપાસતાં પ્રશ્ન આપણને સમજાય છે કે તેમના ચિત્તમાં શક્તિવાદની ઉંડી ભાવના પ્રવેશ પામી હતી. નીચેના જીવનના પ્રસંગો આ અનુમાનને ટેકા આપનારા છે:-

(૧) કેટલા ભૂમિમાં હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રથી વિલક્ષણ માતૃવંશમાં વારસો ઉતરવાની રીઠી ધણી કાળથી પ્રચલિત છે. શંકરાચાર્યના પિતા શિવગુરુ તેમની અત્યંત બાલ્યાવસ્થામાં કેલાસવાસી થયા હતા. અને તેમના વિદ્યાભ્યાસમાં અને કશોર અવસ્થામાં તેમનાં માતૃશ્રીએ ઘણો જ શ્રમ લીધો હતો. દેવીને નૈવેદ્ય દૂધનું ધરાવવાની પોતાનાં માતૃશ્રીની પદ્ધતિ નિત્ય લક્ષમાં રાખનાર આ કુશળ બાળકે માતાથી નૈવેદ્ય ન ધરાવવાનો પ્રસંગ ઉભો થતાં પોતે ધરાવવા ગયા, અને દૂધ જેવું ને તેવું પાત્રમાં રહ્યું તેથી દેવી આરોગતાં નથી એમ સમજી ભાવનાપૂર્વક સ્તુતિ કરી તેના કલરૂપે વાગ્દેવતા પ્રસન્ન થયાં અને દ્વિવિહારિણીએ ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યાં એવી લોકવાયકા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સૌન્દર્યલહરી નામના પ્રકરણ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ પણ છે. આ પ્રસંગમાં અલૌકિક બાબત બાદ કરીએ તો એટલું તો સમજાય છે કે દેવીની ભક્તિ શંકરાચાર્યની બાલક અવસ્થામાં પ્રવેશ બામેલી હતી.

(૨) પોતાનાં માતૃશ્રી પ્રતિ શંકરાચાર્યમાં અદ્ભુત ભક્તિભાવ હતો. પોતાની સંન્યાસદીક્ષામાં સંમાન, મગર તેમનો નદીમા પગ પકડ્યો તે વખતે, તેમનાં માતાએ, “જો બાળક છૂટે તો તેને

સંન્યાસ લેવા દઈશ” એવી પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી શંકરાચાર્ય મરણના પંજમાંથી બચ્યા એ ઉપકાર વડે દબાએલી વૃત્તિએ સંન્યાસ લીધા પછી પણ “તું જ્યારે સ્મરણ કરીશ ત્યારે આવી ઉભો થઈશ,” એવું વચન આપી પરિત્રાજક થઈ ચાલ્યા ગયા. પિત્રાધ્યઓએ માને દુઃખ દીધું. તેઓ મરણશય્યા ઉપર હતાં ત્યારે તેમને સ્વપ્ન આવવાથી એકદમ અદરિંદેદારથી છેક કાલટીગામ (કેરલ દેશમાં) આગળ આવી પહોંચ્યા. માતાની છેવટની ધડીએ તેમને વિજ્ઞાના પરમપદનો ઓષ કર્યો, અને તેમના દેહોત્સર્ગ પછી તેમના પિત્રાધ્યઓએ અગ્નિસંસ્કાર કરવાની ના પાડી ત્યારે ખિન્ન મને, અગ્નિને સંન્યાસીએ નહિ અડવું જોઈએ, તેમ છતાં વિધિકૈકર્ય એટલે વેદવાક્યનું દાસત્વ ન સ્વીકારતાં સ્વતંત્ર બ્રહ્મવાદીરૂપે પોતાની માતાના શબના કડકા કરી તેમને અગ્નિદાહ કર્યો, અને નીચેના શ્લોક વડે તેમનો દેહસંસ્કાર કર્યો હતો, તેમ તેમના જીવનચરિત્ર* ઉપરથી જણાય છે.

આસ્તાં તાવદિયં પ્રસૂતિસમયે દુર્વાર શૂલવ્યથા
 નૈરૂચ્યે તનુશોષણં મલમયી શય્યા ચ સાંવત્સરી ।
 एकस्यापि न गर्भभारभरणक्लेशस्य यस्याः क्षमो
 यातुं निष्कृतिमुन्नतोऽपि तनयस्तस्यै जनन्यै नमः ॥

ભાવાર્થ:-“હે માતા! પ્રસૂતિસમયની અસહ્ય શૂલવેદનાને હું બાળુ ઉપર મૂકું, જન્મ્યા પછી એક એક સંવત્સર પર્યન્ત મલવાળી શય્યા તેં ભોગવી તારું શરીર સૂકવી નાખ્યું તે વાત પણ આઘી

* શંકરાચાર્યના સમકાલીન ગોવિંદનાથનું રચેલું શંકરાચાર્ય-ચરિત જૂનામાં જૂનું ગ્રંથલિપિમાં છે. તેની નકલ મેં લંડનથી મેળવી છે. તેની દેવનાગરી પ્રત મેં મદ્રાસથી મેળવી છે. તેના ચોથા સર્ગમાં આ શ્લોક છે. આ કાવ્ય ઘણું સરળ, અને સુંદર છે. વિદ્યારણ્યના સંક્ષેપ શંકરવિજય કરતાં પ્રાચીન છે. આ કાવ્ય મુદ્રિત થયું નથી. મુદ્રણ કરવા યોગ્ય છે.

કરું, પરંતુ તેં જન્મ પહેલાં મારા આ સ્થૂલ દેહનો ભાર સહન કરી જે કષ્ટ વેદ્યું એટલા એકજ તારા ઉપકારનો બદલો વાળવા હું આવો ઉંચો બ્રહ્મવિદ્ થયો છતાં સમર્થ નથી તે માતાને અગ્નિદાહ પ્રસંગે નમસ્કાર હો. ”

આવી માતૃભક્તિ વિનાના સંન્યાસીઓ જગત્નો ઉદ્ધાર શી રીતે કરી શકે, તે હું સમજી શકતો નથી.

(૩) શક્તિસંપ્રદાયમાં—

વિદ્યા સમસ્તાસ્તવ દેવિ ભેદાઃ ।

સ્ત્રિયઃ સકસ્તાઃ સફ લાઃ જગત્સુ ॥

સધ્વળી વિદ્યાઓ ભગવતીનાં રૂપો છે, અને સધ્વળી સ્ત્રીઓ જગત્માં ભગવતીની મૂર્તિઓ છે, એ ભાવ શંકરાચાર્યે સંન્યાસાશ્રમમાં મંડનમિશ્રનાં વિદુષી પત્ની ઉભયભારતી પ્રતિ છેવટ સુધી જાળવી જાણ્યો હતો. કુમારિના શિષ્ય અને આગ્રહી કર્મમીમાંસાના સમર્થ પ્રત્યારક મંડનમિશ્ર સામે વિવાદના પ્રસંગમાં મધ્યસ્થ તરીકે ન્યાય-નિર્ણયમાં મંડનમિશ્રનાં પત્નીને શંકરાચાર્યે સ્વીકાર્યા હતાં. પક્ષપાત કરશે તો પોતાના પતિ પ્રતિ કરશે, અને સંન્યાસી તરફ નહિ કરે એવો સભ્ય જનોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની આ કલામાં પણ તેમને વિદુષીની વિદ્વત્તા પ્રતિ શ્રદ્ધા હતી, અને તે વિવાદના અંતમાં ફળી હતી, અને જે ઉભયભારતી પતિને મધ્યાહ્ને જમવા પધારો અને યતિને લિક્ષા લેવા પધારો એમ કહેતાં હતાં, તેમણે સાતમા દિવસના મધ્યાહ્ને બન્નેને લિક્ષા લેવા પધારો, એવું બોલી ન્યાયનિર્ણય શંકરાચાર્યના લાભમાં આપ્યો. એ જોઈ શંકરાચાર્યને તે વિદુષી પ્રતિ સન્માન ઉપજ્યું હતું; અને તેના ચિહ્ન તરીકે મંડનમિશ્રને સંન્યાસદીક્ષા આપી, સુરેશ્વર સંઘા આપ્યા છતાં પોતાના ચાર પીઠોમાં ઉભયભારતીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અવતાર માની, શાક્ટ પીઠની સ્થાપના કરી હતી. શાંકરસંપ્રદાયમાં એમ

માનવામાં આવે છે કે પૂર્વપીઠમાં જગન્નાથમાં વિમલાદેવો નામવડે શક્તિપ્રતિષ્ઠા કરી; પશ્ચિમપીઠમાં દ્વારકામાં શારદાદેવો નામથી પ્રતિષ્ઠા કરી, ઉત્તરપીઠમાં પૂર્ણગિરિદેવતા નામથી પ્રતિષ્ઠા કરી, અને દક્ષિણની પીઠમાં કામાક્ષી દેવતા તરીકે પ્રતિષ્ઠા કરી. આ શક્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં અને પૂજનપદ્ધતિ દાખલ કરવામાં મંડનમિશ્રનાં વિદુષી પત્ની ઉભયભારતીના ઉત્તમ જીવનની અસર આપણને જણાય છે. શંકરાચાર્યના જીવનચરિત્રમાંથી એમ પણ જણાય છે કે મંડનમિશ્રનાં પત્નીને તેમના પતિને સંન્યાસદીક્ષા આપ્યા પછી સબ્રહ્મચારિણી તરીકે છાયાવત્ સુરેશ્વર સાથે રહેવાની છૂટ આપી હતી, અને જેમ મૈત્રેયીને યતિદીક્ષા યાગવલ્કયે આપી હતી, તેવી દીક્ષા ઉભયભારતીને પણ મળી હતી.

શંકરાચાર્યના જીવનના આ પ્રસંગો સ્ત્રીજાતિ પ્રતિની તેમની પૂજ્ય ભુદ્ધિ અને નારીપ્રતિષ્ઠાનું ભાન કરાવી શકે છે. સામાન્ય સંન્યાસીઓ ન્યારે સ્ત્રીને નરકનું દ્વાર માની નિંદ્રા ગણે છે, ત્યારે શંકરાચાર્ય સ્ત્રીજાતિને પૂજ્ય માની, બ્રહ્મવિદ્યાની સહાયક માને છે.

શંકરાચાર્યના મનમાં તેમની જન્મભૂમિએ, તેમનાં માતૃશ્રીએ, અને મંડનમિશ્રનાં પત્ની ઉભયભારતીએ શક્તિવાદની ભૂમિકા રચી હતી. ત્યારે તેમના પરમ ગુરુ શ્રી ગૌડપાદે તેમને શક્તિવાદની ઉપાસના શિખવી હતી. શંકરાચાર્ય પોતાના યતિધર્મના ગુરુ શ્રી ગોવિન્દાચાર્ય પાસે માત્ર સંન્યાસ અને યોગવિદ્યા જ શિખ્યા હતા, ત્યારે ઉપાસના-કાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડનો મર્મ તેઓ તેમના પરમ ગુરુ ગૌડપાદાચાર્ય પાસે શિખ્યા હતા. પ્રસ્થાનત્રયીનાં ભાષ્ય રચ્યા પૂર્વે તેઓ ઘણો સમય શ્રી ગૌડપાદાચાર્ય પાસે વિદ્યાપ્રાપ્તિ અર્થે રહ્યા હતા. આ ગૌડપાદના બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાંથી માંડૂક્યકારિકા ઉપર શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાને ઉપાસનાની પદ્ધતિથી મેળવવામાં શ્રી ગૌડપાદે તેમને ઘણી સહાયદ્વિઆપી હતી. ગૌડપાદની

દેવીભાગવત ઉપર દીકા છે. તે ઉપરાંત તેમનાં શ્રીચિદ્ધારત્ન સૂત્ર શક્તિસંપ્રદાયના રહસ્ય ઉપર ઘણો પ્રકાશ નાંખે છે. આ ગ્રંથ થોડા સમય ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે વેદાન્તશાસ્ત્રની શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસનવાળી જ્ઞાનપદ્ધતિ ઉપરાંત બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવાની શક્તિમાર્ગની ધ્યાનપદ્ધતિ પણ છે. જ્ઞાનપદ્ધતિ અને ધ્યાનપદ્ધતિનો વિવેક અધિકારભેદથી કર્યો છે, પણ બંનેનું ફલ મોક્ષ, સમાન છે. તેમાં ધ્યાનપદ્ધતિ સુગમ, અને તેનો યોગ ભોગથી અવિરોધીપણે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં થઈ શકે છે. ઉપાસના વડે ચિત્તવિક્ષેપ દૂર કરી, બ્રહ્મવિદ્યાનાં શ્રવણાદિ સાધનો સાધનાર કેવળ આત્મહિત કરી શકે છે એટલું જ નહિ પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયુક્ત કરવામાં વધારે સમર્થ થઈ શકે છે. બ્રહ્મનું ધ્યાન અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન કેવી યોજનાથી મેળવી શકાય તે બાબતમાં શ્રી ગૌડપાદે ઘણી જાડી સમજણ મેળવી હતી, અને તે દીક્ષા તેમણે શંકરાચાર્યને આપી હતી.

શંકરાચાર્યની આ શાક્ત દીક્ષાના ફલ તરીકે નીચેના શંકરાચાર્યના મંત્રશાસ્ત્રના ચાર પ્રકરણગ્રંથો છે.

- (૧) સૌન્દર્યલહરી
- (૨) પ્રપંચસાર
- (૩) લલિતાત્રિશતીભાષ્ય
- (૪) આનન્દલહરી વગેરે સ્તોત્રો

પહેલા પ્રકરણગ્રંથમાં શક્તિનું સ્વરૂપ અને તેની ઉપાસના મંત્રમાર્ગ વડે કાવ્યરૂપે વર્ણવી છે. તેના બે ખંડ છે. બ્રહ્મલહરી, અને સુંદરીલહરી. પ્રથમ ખંડમાં બ્રહ્મમયી શક્તિનું અમૂર્ત સ્વરૂપ અને તેના મંત્રનો પ્રકાશ, અને બીજા ખંડમાં તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ અને તેનું સૌન્દર્યભાવનાવાળું ચિંતન અપૂર્વ ધ્વનિકાવ્ય વડે કર્યું છે. બીજા પ્રકરણગ્રંથમાં સમગ્ર મંત્રશાસ્ત્રની પરિભાષા અને અદ્વૈતદર્શનને પોષણ

આપે એવી સિદ્ધાન્તપ્રક્રિયા રચી છે. ત્રીજા પ્રકરણગ્રંથમાં ભગવતીનાં રૂપ, ગુણ અને કર્મનાં પ્રબોધક નામોનું વિવરણ કર્યું છે. ચોથા સ્તોત્રોમાં ભગવતીને કેવા ભાવથી ભજવાં તેના અનેક પ્રકારો આપ્યા છે. આ પ્રકરણગ્રંથોની સમજણ સામાન્ય વેદાન્તીઓને નથી, કારણ કે તેમને મંત્રશાસ્ત્રની અને ઉપાસનાકાણ્ડની પરિભાષાનું જ્ઞાન નથી. તે ઉપરાંત સામાન્ય દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમે તંત્રશાસ્ત્ર પ્રતિ કંઈ પૂર્વગ્રહ (Prejudice) હોય છે, અને તેથી આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવામાં તેઓ અનધિકારી હોય છે.

શંકરાચાર્યના સમયમાં શાકતમતનાં ત્રણ રૂપો પ્રચલિત હતાં:—

૧ કૌલમત, ૨ મિશ્રમત, અને ૩ સામયિકમત. ત્રણે મતમાં અદ્વૈતવાદ ધષ્ટ છે, પરંતુ ઉપાસનાપ્રકારમાં અને દ્રવ્યાદિ પૂજન-સામગ્રીમાં ભેદ છે. ભગવતીના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને પર રૂપને લક્ષમાં લઈ અધિકારીના ચિત્તના પશુ, વીર, અને દિવ્ય એવા ભેદને લક્ષમાં લઈ શાકત આગમોના ત્રણ વ્યૂહો બંધાયા છે. પશુ અધિકારમાં ચોસઠાં કુલાગમો છે, વીર અધિકારના આઠ આગમો છે, અને દિવ્ય અધિકારના પાંચ શુભાગમો છે. એકંદરે શાકત આગમો સિતોતેર છે. તેના દિવ્ય અધિકારને ઉપયોગી થાય તેવા પાંચ શુભાગમો—શુક, શનક, સનંદન, સનાતન, અને વસિષ્ઠ મુનિથી પ્રબોધાએલી સંહિતામાં છે, અને તે પાંચ સંહિતા ઉપર ભગવતીની સામાયિક ઉપાસનાની પદ્ધતિ રચવામાં આવી છે. હાલના જમાનામાં કૌલમતને વામાચારી કહે છે, અને સામયિક મતને દક્ષિણાચારી કહે છે. મિશ્રમત લોપામુદ્રાથી પ્રચલિત થયો મનાય છે. શક્તિ-સંપ્રદાયના મલિન અંશે દૂર કરી, ચિચ્છક્તિની ચાર પ્રકારના સામ્યને પ્રકટ કરનારી, સામયિક ઉપાસના શંકરાચાર્યે સ્થાપન કર્યાનું

† જેઓ ત્રણ “કાન્ત” માં તંત્રને વહેંચે છે તેઓના મત પ્રમાણે ૬૪×૩=૧૯૨ તંત્રો છે. જુઓ પ્રકરણ પાંચમું.

સમન્વય છે, અને આ સ્થાપનાની સાખીતી ઉપરના પ્રકરણગ્રન્થો કરે છે. સામયિક મતમાં ઉપાસ્ય દેવતા સાથે ચાર પ્રકારનું સામ્ય મેળવવાનો આશય રહેલો છે. પોતાના પિંડને ઉપાસ્ય દેવતાના વિગ્રહની સમાન બનાવી પિંડગત સામ્ય સાધવું, એ પહેલો પ્રકાર છે. સમાન અણુઓથી રચાયેલા પિંડ છતાં લિંગ શરીરનું સામ્ય ન હોય તો ઉપાસક અને ઉપાસ્ય વચ્ચેનો યોગ પ્રકટ થતો નથી; તેથી લિંગાત્મા અને સૂત્રાત્માનો સમાન સંબંધ શી રીતે ઉત્પન્ન કરવો, એ બીજું સામ્ય ગણાય છે. સ્થૂલ દેહ અને લિંગદેહનું સામ્ય છતાં દેવતાના કારણશરીર સાથે સંયોગીકરણ થાય તેવી કારણદેહની રચના ઘડાયા વિના સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી બીજાશરીર અથવા કારણશરીરનું સમાનપણું મંત્રદ્વારા મેળવવું, એ ત્રીજો પ્રકાર છે. આ ત્રણ સામ્ય મેળવ્યા પછી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરનું ઉપાસકનું સાક્ષી ચેતન ઉપાસ્ય દેવતાના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ શરીરના ચેતન સાથે એકીકરણ પામી શકે છે, અને તે વડે દેવભાવ અથવા શક્તિ આવેશ અથવા સમાપત્તિ ઉપાસકમાં પ્રકટ થાય છે. આ ચાર પ્રકારના સામ્યને પ્રકટ કરવાની વિદ્યાપદ્ધતિનું નામ શ્રીચિદ્ધા છે અને તેનો પ્રમોધ દીક્ષાના ક્રમથી ગુરુ, શિષ્યમાં સંક્રાન્ત કરાવી શકે છે, એવું શક્તિસંપ્રદાયનું મન્તવ્ય છે. શાંકર અદ્વૈતદર્શનની પીઠમાં સામયિક મતનો શક્તિવાદ રહેલો છે, તે જણાવવામાં અને તે સંબંધી રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આ લખાણ ઉપકારક થશે. શક્તિ સંપ્રદાયના સાહિત્યને જેવો જોષએ તેવો ન્યાય મળ્યો નથી. દોષ વેદસાહિત્યમાં પણ ઘણા છે, અને જે આચારના દોષો બંને પક્ષમાં હોય તેમાંના એક પક્ષે બીજાને સદોષ કહેવો, એ કાઠી રીતે ન્યાયવાળું ગણાશે નહિ. આ કારણથી શ્રી અપ્યય દીક્ષિત આદિ વિચારકોએ વેદ અને તન્ત્રો સમાન આદરથી અવલોક્યાં છે, અને યોગ્ય સમન્વય કર્યો છે. શક્તિ મતના ભક્તો અને ચિંતકો શક્તિ

સાહિત્ય સારી રીતે સમજી જાણે તો શક્તિ નામથી ભડકવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.†

શાંકર અદ્વૈતદર્શનની પીઠમાં એટલે લોકપ્રસિદ્ધ વેદાન્તમાં શક્તિ-વાદ છે તે ઉપરાંત શૈવદર્શનમાં પણ ચિન્મયી શક્તિનો વાદ સ્વીકારાયો છે. શૈવસિદ્ધાન્તના તત્વપ્રકાશિકા નામના પ્રકરણમાં ભોજરાજ કહે છે કે:—

શક્તો યયા સ શંભુઃ ।

મુક્તૌ મુક્તૌ ચ પશુગણસ્યાસ્ય ॥

તામેકાંચિદ્દ્રુપાં ।

આદ્યાં સર્વાત્મનાસ્મિ નતઃ ॥ ૩ ॥

જે શક્તિના સંબંધ વડે શંભુ આ જીવવર્ગને ભોગ અને મોક્ષે આપી શકે છે તે ચૈતન્યરૂપા આદ્ય શક્તિને હું સર્વાભાવથી નમું છું. વળી શૈવસિદ્ધાન્તના અધોરશિવાચાર્યના રત્નત્રય નામના પ્રકરણ માં લખ્યું છે કે:—

“આ શક્તિ ન દબાય તેવાં અને બહોળાં ચૈતન્યકિરણો વાળી, અખંડ સ્ફુરણરૂપા, અમર્યાદભાવવાળી, નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપવાળી, નિરાવરણ, નિર્દ્વંદ્વ, બીજ કોઈ જડ ઉપાદાન કારણના આશ્રય વિના વૈભવ દેખાડનારી, મૂલ વસ્તુના બિન્દુમાં એટલે શિવરૂપ કેન્દ્રમાં પ્રપંચના અસ્ત અને ઉદયને દેખાડવામાં ચતુર, બીજ કોઈપણ સાધનની અપેક્ષા નહિ રાખનારી, પોતાના સ્વભાવબળથી પ્રકાશ

† દર્શનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી શાક્તમતનું સ્વરૂપ સમજવા સાર સહિન્દતત્વજ્ઞાનના ધૃતિહાસના બીજ વિભાગનું સાતમું પ્રકરણ આ સાથે વાંચવા ભલામણ કરવામાં આવે છે. આ પુસ્તકમાં માત્ર શક્તિસંપ્રદાયમાં સમાયેલો અદ્વૈતવાદ કેવા પ્રકારનો છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે વાસ્તવ શાંકરમતને વિરોધી નથી એટલું સૂચ્યું છે.

પામનારી, સર્વતોમુખી, આદિ મધ્ય અને અંત વિનાની, સર્વ-
 બંધન વિનાની, પ્રપંચની છેલ્લી કાળા અને નિષ્ઠા રૂપે રહેનારી,
 અતિદિવ્ય સ્કુરણવાળી, વસ્તુરૂપા ચિતિ છે, અને તે પરમેશ્વરનો કદિ
 ન કરમાય તેવો મહિમા છે. જેમાં કંઈ વધારો અથવા ઘટાડો થતો
 નથી એવા શિવતત્ત્વમાં નિત્ય અવિનાશાવસંબંધ વડે, એટલે કદિ
 વિષ્ણુના ન પડે તેવા તાદાત્મ્યસંબંધ વડે, વિચિત્ર વૃત્તિઓ વડે
 વિકારો દર્શાવે છે, તે શક્તિ પ્રત્યેક જીવના અણુ ચિદાકાશમાં રહેલા
 શિવબિન્દુને નાદની લહરીઓથી ભરપૂર કરે છે; અને જેમ ચન્દ્રબિંબ
 આકાશમાં રહેલું પૃથ્વી ઉપરના સમુદ્રને ચંચલ મોજાંની ભરતીથી
 ભરી દર્ધ ગગનમંડળને ગજવી મૂકે છે, તેમ જીવના હૃદયાકાશમાં
 નિનાદ કરી મૂકે છે. આ શિવાશ્રયા શક્તિ અમોઘ બલવાળી
 એક અને અનેક વિભાગો વડે કાર્યનું વૈચિત્ર્ય કરે છે.
 જેમ સવિતાની શક્તિ ભુવનમંડળનાં પ્રાણીપદાર્થોના સંસ્કારોનાં
 ગ્રહણ અને ત્યાગ કરે છે તેમ આ શક્તિ જીવોના અધ્માત્મ-
 સંસ્કારોનાં સંકોચ અને પ્રસારણ કરાવે છે x x તે શક્તિ
 જન્મ પામનારી નથી, તેમ મરતી પણ નથી, વધતી પણ નથી,
 અને ક્ષય પામતી પણ નથી; કારણ કે પોતે અજડધર્મવાળી છે,
 અને પ્રકાશરૂપા તે ચિત્તિશક્તિ છે. x x શિવની આ જે વિમલા
 શક્તિ છે તે શિવ સાથે સમવાયસંબંધથી જોડાયેલી છે, એટલે
 નિત્યસંબંધવાળી છે, તે શક્તિ પોતે જ ક્રિયારૂપા બની, સદાશિવનું
 શરીર પ્રકટ કરે છે.” (સારાંશ સદાશિવની મૂર્તિ શક્તિનો એક
 પ્રકારનો વૈભવ છે).

વળી શૈવ પરિભાષાના પતિ પરિચ્છેદમાં કહે છે કે :—

“શિવની પરિગ્રહરૂપા શક્તિનાં બીજાં નામ પરા, મહામાયા,
 કુંડલિની, બિન્દુ વિગેરે છે. તે શક્તિ જગતનું ઉપાદાન કારણ શિવ-
 તત્ત્વ જ છે” (અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી).

તે જ ગ્રંથના પાશપરિચ્છેદમાં કહે છે કે :—

“આ સ્થળે એક રહસ્ય કહેવાનું છે. આ પરમેશ્વરની શક્તિ અવિકારી, અને આદિ અંત વિનાની છે; અખંડ ઉદય પામેલી રહે છે; નિરંતર જડ અને અજડ વસ્તુઓમાં સાધારણ ભાવ વડે વ્યાપી રહેલી હોય છે, અને તે વસ્તુઓની અનેક અવસ્થાઓમાં પણ તે તે ધર્મને અનુસરતું રૂપ ધારણ કરી, સ્થિતિ કરીને રહે છે.”

મૃગેન્દ્ર આગમમાં પણ કહ્યું છે કે :—“પરમેશ્વરનું કરણ અથવા સાધન શક્તિથી જૂદું કંઈ નથી. તે શક્તિ અચેતન નથી, અનેક વિષયોનાં બોધ અને ક્રિયાઓમાં તે એક જ સમર્થ છે.”

પ્રકરણ આઠમું

શાકત અધિકારી ભેદ અને પાંચ મકાર.

परिसृतं शेषमाजं पलं च भक्तानि योनीः सुपरिष्कृताश्च
निवेद्यन्देवतायै महत्यै स्वात्मीकृते सुकृते सिद्धिमेति ॥

(ત્રિપુરોપનિષદ્.)

ગયા પ્રકરણના સિદ્ધાંતના વિચારથી સમજાશે કે શાકતો અને વેદાન્તીઓ સિદ્ધાન્તમાં અદ્વૈતીઓ છે. માત્ર અદ્વૈતાનુભવની સાધન-પ્રણાલિકા બેમાં ભિન્ન છે. શાકતોની સાધનપ્રણાલિકા પ્રધાનપણે શબ્દશક્તિની ઉકેલ અને ઉપાસના ઉપર બંધાયેલી છે, ત્યારે વેદાન્તીઓની સાધનપ્રણાલિકા શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનની વિચારપદ્ધતિ ઉપર ઘડાયેલી છે. ઉપાસનાપદ્ધતિનો મુખ્ય આધાર શબ્દતત્ત્વ ઉપર હોવાથી શાસ્ત્રોનાં મુખ્ય સાધનમાં મંત્ર હોય છે, અને તે મંત્ર દ્વારા કરવામાં આવતી ઉપાસનાનાં પટલ, પદ્ધતિ, વર્મ(કવચ), નામસહસ્ર, અને સ્તોત્ર એવાં પાંચ અંગો હોય છે. તે ઉપરાંત જપ, હોમ, તર્પણ, માજન, અને બ્રહ્મભોજન-એવાં પાંચ ઉપાંગો હોય છે. એકંદરે દશાંગી ઉપાસના શક્તિની કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક સાધકના ચિત્તની પરીક્ષા કરી કોઈ સિદ્ધગુરુ મંત્રની દીક્ષા આપે છે, અને સાધકે તે મંત્રનું પુરસ્કરણ કરી પોતાનો આંતર અભ્યાસ વધારી, ઇષ્ટદેવતાનો ‡ સંપ્રયોગ કરવાનો હોય છે આ દીક્ષાના મુખ્ય ભેદ ત્રણ છે:—(૧) શાક્તી એટલે શક્તિનો પાત શિષ્યના ચિત્તમાં કરાવનારી, (૨) શાંભવી—એટલે સ્વરૂપસુખનો જેમાંથી જન્મ થાય છે એવા મંત્રના વર્ણનો વિન્યાસ કરી, સ્વરૂપાનન્દનો ઉદ્ભોધ કરનારી, (૩) માંત્રી—જેમાં મંત્રની સર્વ આરંભથી તે અંત સુધીની પ્રયોગ

‡ જુઓ પાતંજલ યોગદર્શન. ૨. ૪૪

પદ્ધતિ વડે ઇષ્ટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારી. આ† ત્રણેનો, અથવા કોઈ એકનો આશ્રય લઈ સિદ્ધ મનુષ્યશરીરમાં પ્રકટ થયેલા પરમ-શિવ મંત્રચૈતન્યને સાધકચિત્તમાં જગવે છે અને પરિણામે પૂર્ણા-ભિષેકની પ્રાપ્તિ થયા પછી સાધક સિદ્ધપદમાં આવી વસે છે.

આ દીક્ષા આપવાના પ્રસંગે, અને ત્યારપછી સિદ્ધપદમાં પહોંચતા સુધી, સાધકનાં જીવનક્રમ ઉપર સિદ્ધગુરૂ ઘણી દેખરેખ રાખે છે. આ દેખરેખ સામાન્ય ઉપદેશવાળી એટલે કહેવાકથવારૂપ હોતી નથી, પરંતુ નેત્રદ્વારા, સ્પર્શદ્વારા, યંત્રદ્વારા, અથવા ગમે તે સાધકને પ્રિય પદાર્થ હોય તેની દ્વારા સાધકમાં શક્તિપાત કરવામાં આવે છે, અને સાધકને ખબર પણ પડતી નથી કે તેના શરીરમાં પેઠેલાં જીવીસ તત્ત્વોનું શોધન શી રીતે થાય છે.

દીક્ષાને લગતી મંડપરચના, યંત્રરચના, દ્રવ્યરચના વિગેરે બાહ્ય ઉપચારો કંઈક ઉઘાડા અને કંઈક ઢાંક્યા—એવા રૂપમાં કરવામાં આવે છે, અને સાધકના મસ્તક ઉપર ભગવતીના રક્ત-શુક્લ પાદુકાની ભાવના કરી, તેના ક્ષાલનજલ વડે અક્ષરંધ્રથી માંડી સુષુમ્ણા માર્ગે પૃથ્વંશના મધ્યની અક્ષનાડીમાં જાણે કોઈ પ્રકાશની લહરી વિદ્યુત જેવી જાંડી ઉતરતી હોય એવી સ્થિરભાવના ગુરુ કરે છે. તે પ્રકાશલહરી શિષ્યના શરીરનાં ઘટક તત્ત્વોમાં પેઠેલી પાપ સંસ્કારોને જાણે બાળા નાંખતી હોય તેવું ચિંતવવામાં આવે છે, અને પછીથી શક્તિના મંત્રમય શરીરની સાધકના હૃદયમાં સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ રહસ્યપ્રક્રિયા પાપનું ક્ષાલન કરનારી હોવાથી અને જીવનું જીવત્વ ટાળી, દિવ્યભાવ આપનારી હોવાથી દીક્ષા—એવા હેતુ

† જુઓ પરશુરામકલ્પસૂત્ર પ્રથમ खंड तथा नित्यो-
त्सवनो आरंभोल्लास દીક્ષાના સ્વરૂપ અને પ્રકાર સંબંધમાં.

ગર્ભ નામવાળા હોય છે. x

મર્યાદિત શક્તિવાળા ગુરુઓ માત્ર પોતે સિદ્ધ કરેલી વિદ્યાની જ દીક્ષા આપી શકે છે, પરંતુ સિદ્ધગુરુ અથવા દિવ્યગુરુ ગમે તે સાધકનું કલ્યાણ કરનારી દીક્ષા આપી શકે છે.

સાધકોના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવે છે: (૧) પશુ અધિકારી, જેમનામાં દેખાતા મનુષ્યત્વ છતાં આસુરભાવ નિવૃત્ત થયો નથી, અને જેમનાં કામ^૧, ક્રોધ^૨, લોભ^૩, મોહ^૪, મદ^૫, અને માત્સર્ય^૬ એ છ પશુધર્મો નિયમવિધિ વડે પકવી શકાય તેવા છે તેવા સાધકો; (૨) વીર અધિકારી, જેમનામાં વીરનો ભાવ એટલે વીર્ય બળવાન છે, અને શક્તિસંગમ થવાથી જેમનું સ્વાભાવિક શૌર્ય ઝળકી ઉઠે તેવું છે તેવા; (૩) અને દિવ્ય અધિકારી એટલે જેમનામાં મનુષ્યશરીર છતાં કામાદિ દોષોનો લય થયો છે, અને જેમને શક્તિસંગમ જેવા ઉત્તેજક નિમિત્ત વિના વાસ્તવ શક્તિ એટલે સ્વરૂપનું ભાન અથવા ચિમ્મર્શ સ્ફુટ થવામાં વાર લાગે તેમ નથી તેવા. સાંખ્યની પરિભાષામાં તામસ, રાજસ, અને સાત્વિક કહીએ, અથવા વેદાન્તની પરિભાષામાં કનિષ્ઠ, મધ્યમ, અને ઉત્તમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ શક્તોના આ અધિકારનાં નામોમાં ખાસ ભેદ એ છે કે તેમનાં સાધનો પણ પશુ, વીર, અને દેવને છાજે તેવાં હોય છે.

તંત્રસાધનામાં સ્ત્રીને આવશ્યક સાધન માનવામાં આવી છે; અને તેવી જ રીતે સ્ત્રીને પણ પુરુષ સહાયક માનવામાં આવ્યો છે. આ સંબંધમાં વૈદિકા જેવી રીતે પત્નીને સહધર્મીચરિણી માને છે, તેવી રીતે તાંત્રિકો સ્ત્રીને પરમપવિત્ર સાધિકા માને છે. સ્ત્રી

x દીક્ષા સંબંધમાં જુઓ પરશુરામકલ્પસૂત્ર પ્રથમ ખંડ; જુઓ શંકરાચાર્યના પ્રપંચસારનું પટ્ટલ ૬-૬. પ્રથમ પદ્ધતિ કૌલ માર્ગની છે; બીજી પદ્ધતિ સામ્યાધિક માર્ગની છે.

સાધિકાને મહાકાલસંહિતાના ગુણકાલી ખંડમાં પૂર્ણતા આપનારી કહેવામાં આવે છે, અને તે ઘણે ભાગે સ્વકીયા શક્તિ હોય છે; “જેવા ગુણવાળો સાધક વર્ણવ્યો છે તેવા ગુણવાળી સાધિકા પણ જોઈએ. તેવા જોડાના યોગથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજી કોટિએ સાધન સાધનારને સો વર્ષે પણ સિદ્ધિ મળતી નથી.”

જે સાધકને જન્મસહભાવી મઘાદિ હોય તેમને નિયમવિધિથી તે ક્રમપૂર્વક છોડાવવાં એવો આશય પશુ અધિકારીના સાધનક્રમમાં રાખવામાં આવેલો હોય છે. પશુ અધિકારીનાં પંચ દ્રવ્યોને પંચ-મહાર સંસારી ઓળખવામાં આવે છે, અને તેઓ અનુક્રમે મઘ, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને, મૈથુન-એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઇષ્ટ દેવતાને અર્પણ કરેલા પદાર્થોજ ભોગવાય, અન્ય નહિ એવા ખાસ પ્રતિબંધો મૂકેલા હોય છે, અને અખંડ મઘાદિનું સેવન કરનારને ઇષ્ટ જ માનવામાં આવે છે. તાંત્રિકોના પશુ અધિકારીનાં આ પાંચ દ્રવ્યો વૈદિક યજ્ઞકાંડમાં ગુંથાયેલાં હતાં; માત્ર ધર્મના ઇતિહાસના જ્ઞાન વિનાના હિન્દુઓ વૈદિકોની સ્તુતિ અને તાંત્રિકોની નિંદા કરે છે. વેદના પશુયજ્ઞમાં સોમરસનું ઉન્મત્ત થતા સુધીનું પાન હતું; તે યજ્ઞમાં અનેક પશુઓનો વધ થતો હતો અને માંસલક્ષણુ પણ થતું હતું, અને પિતૃશ્રાદ્ધમાં ગોવધ પણ થતો હતો; વૈદિક બ્રાહ્મણો બંગાળા વિગેરેમાં મત્સ્ય ખાય છે; વડાં ચણા વિગેરે ખાઈ પદાર્થો જેવા તાંત્રિકોમાં છે તેવા વૈદિકોમાં પણ પુરોડાશ હતા; અને તાંત્રિકો-માં જેવું લતાસાધનનું મૈથુન છે તેના કરતાં વધારે અધમ મહા-વ્રતના છેલ્લા દિવસે ગમે તે જાતિની સ્ત્રી સાથે સ્વેચ્છાવિહાર થતો હતો. લગભગ સાતમા આઠમા સૈકા સુધી શિષ્ટ આચાર કોને કહેવો તે ખાખત વૈદિકો અને બૌદ્ધો વચ્ચે ભારે ઝઘડા ચાલતા હતા, અને કુમારિલ ભટ્ટને પોતાના વાર્તિકમાં કૃષ્ણ-બલરામના દારૂ પીવાના પ્રસંગો, શ્રાદ્ધાદિમાં ચાલતાં માંસલક્ષણુ, તેના પોતાના સમયમાં અહિંચત્રની બ્રાહ્મણીઓ (કદાચ નાગર જાતિની હોય) દારૂ પીએ છે,

આસુર અને પૈશાચ લગ્નો થાય છે, વિગેરે બૌદ્ધ પ્રતિપક્ષીઓના શિષ્ટાચાર સંબંધી પ્રશ્નોના ખુલાસા આપવામાં પાણી ઉતર્યું જણાય છે. ટુંકામાં દેશકાળ પરત્વે આચારધર્મ બંધાયેલો છે, એ વાતનું સત્ય નહિ જાણનારા પોતાના આચારનો જ મહિમા ગાનારા અન્ય ધર્મ અને સંપ્રદાયનું ઉદ્ધાર મનથી અવલોકન કરી શકે તેમ નથી. ભગવાન ખુદનો આદેશ અહિંસામાં છતાં હાલ સઘળા બૌદ્ધ ધર્મના વિસ્તારવાળા ચીન, જાપાન, લંકા વિગેરે સ્થાનમાં માંસભક્ષણ થાય છે. માત્ર આ બાબત જૈનોએ કંઈક વિશિષ્ટતા જાળવી છે, અને તેનું કારણ પણ તે ધર્મ માત્ર ભારતવર્ષમાં પોતાનું સંગોપન કરી ટકી રહ્યો છે માટે તે વિશિષ્ટતા જાળવાઈ છે. હિન્દુઓના વૈદિક કાળ પછી અનેક પ્રજાનાં આક્રમણો થવાથી તેમના આચારોની હિન્દુધર્મ-વ્યવસ્થાપકોએ વ્યવસ્થા કરી છે, અને માંસભક્ષણ કરે છે, મધ પીએ છે એટલા માત્રથી પરમેશ્વર સંબંધી અનુભવ ન મળે, એવો સંકોચભાવ જણાવ્યો નથી. મનુ ભગવાન કહે છે કે:—“ માંસ ભક્ષણ કરવું એટલામાં દોષ નથી; મૈથુન કરવું એટલામાં પાપ નથી. પ્રાણીઓની આ બે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ છે. પરંતુ તેમાંથી નિવૃત્ત થવું તે મહા દુષ્ટતા આપનાર છે.”

શ્રૌતાચારના અગ્રણી મનુના વિચારને અનુસરતું તાંત્રિકાચાર્યોનું પણ મંતવ્ય છે કે દેવતાના પ્રસાદ રૂપે મદ્યાદિ પશુ અધિકારીને સેવ્ય છે, અને ઇતરને અસેવ્ય છે. નીચેના કોષ્ટકમાં ત્રણ અધિકારી-ઓના દ્રવ્યનું વર્ગીકરણ છે:—

	૧	૨	૩	૪	૫
પચુનાં પાંચ દ્રવ્યો.	મઘ	માંસ	મત્સ્ય	મુદ્રા	મૈથુન
વીરનાં પાંચ દ્રવ્યો.	દુધ, ઘી, મધ.	માષાન્ન	મસુર	ડાંગર અથવા ધઉંના પદાર્થ.	કુંડ-ખિન્દુ-યોગ વળ્લેળી વિ. સાધન.
દિવ્યનાં પાંચ દ્રવ્યો.	તેજસ્તત્ત્વની ધારણા.	વાયુ તત્ત્વની ધારણા.	જલતત્ત્વની ધારણા.	ભૂમિતત્ત્વની ધારણા.	આકાશ તત્ત્વની ધારણા અથવા અપરાજિતા પુષ્પની ધારણા.

મહાનિર્વાણ તંત્રમાં પંચભૂતમાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને પર સ્વ-રૂપને પંચદ્રવ્ય ગણવામાં આવ્યાં છે. તેજસ્ તત્ત્વનો સ્થૂલ પરિણામ મઘમાં છે, સૂક્ષ્મ પરિણામ દૂધ, ઘી, મધ વિગેરેમાં છે, અને પોતાની રૂપ તન્માત્રામાં તેનું પરરૂપ છે; વાયુ તત્ત્વનો સ્થૂલ પરિણામ પશુ-પંખીનાં શરીરો છે; એટલે તેમનું માંસ છે; સૂક્ષ્મ પરિણામ ચણા વિગેરે અન્નમાં છે, અને રસ તન્માત્રામાં તેનું પરરૂપ છે; જળ-તત્ત્વનું સ્થૂલ પરિણામ મત્સ્ય શરીર છે, સૂક્ષ્મ પરિણામ મસુર નામનું ધાન્ય છે, અને રસ તન્માત્રામાં તેનું પરરૂપ છે; પૃથ્વીતત્ત્વનો સ્થૂલ પરિણામ વડાં વિગેરેમાં છે, ચોખા, ધઉં વિગેરેમાં તેનો સૂક્ષ્મ પરિણામ છે, અને ગંધ તન્માત્રામાં તેનો પર પરિણામ છે; આકાશ તત્ત્વનું સ્થૂલરૂપ તે સ્ત્રીપુરુષનું મૈથુન છે, એટલે તેમની એકબીજામાં વ્યાપ્તિ છે, સૂક્ષ્મરૂપ તે માત્ર ઉભયના શુક્રશોણિતનો પ્રેમબંધમાં વિનિમય

છે; અને પરસ્પર તે શિવશક્તિનો શબ્દ તન્માત્રાનો કુંડલીયોગ છે.†

આ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને પરભૂમિકાનાં દ્રવ્યોના ગુણુદોષનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે તે તંત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે:—

“દુઃખવિસ્મરણ કરાવવામાં જીવોતું મોટું ઔષધ, અને આનંદ આપનારૂં પહેલું તત્ત્વ છે. તે જો સંસ્કાર વિનાનું હોય તો ઉન્માદ અને ભ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલું જ નહિ પણ લવારો તથા રોગને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે હે મૈરિ! આવું તત્ત્વ કદી લેવું નહિ.

“ગામમાં ઉછરેલાં, વનમાં ઉછરેલાં, વાયુમાં ઉડતાં પ્રાણીઓનાં શરીરો મનુષ્ય પ્રાણીને પુષ્ટિ આપનારાં છે; ભુદ્ધિ તેજ અને બલને વધારનારાં છે. તેને બીજું તત્ત્વ કહે છે.

“જળમાં ઉત્પન્ન થનારૂં સુંદર અને સુખપ્રદ જળચર શરીર પ્રજાવૃદ્ધિ કરનારૂં ત્રીજું તત્ત્વ છે.

“પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં ધાન્યાદિ જીવોને સુલભ જીવનનું સાધનો છે. ત્રણે લોકમાં આયુષને આપનાર આ ચોથું તત્ત્વ છે.

“પ્રાણીઓની સૃષ્ટિક્રમને વધારનારૂં, વિષયાનંદની મોટી કળાને જણાવનારૂં અનાદિ જગન્મૂલ કારણ તે પાંચમું તત્ત્વ છે.

“પહેલા તત્ત્વને તું તેજ સમજ; બીજાને વાયુ સમજ; ત્રીજાને જલ સમજ; ચોથાને પૃથ્વી સમજ; અને પાંચમાને આકાશ સમજ.”

પોતપોતાના અધિકારને અનુસાર પશુ, વીં, અને દિવ્ય આ પાંચે તત્ત્વોનો ઉપયોગ શક્તિ સાધનમાં કરે છે. પ્રથમ કહી ગયા

† સહસ્રારોપરિ ચિન્દૌ કુંડલયા મેલનં શિવે ।

મૈથુનં પરમં દ્રવ્યં યતીનાં પરિકીર્તિતમ્ (યોગિનીતંત્ર)

સહસ્વાર પદ્મમા બિન્દુપદ્મમાં એટલે શિવતત્ત્વમાં, હે પાવંતી !

જો યતિઓ પોતાના પિડના કુંડલની શક્તિને મેળવી જાણે છે તેઓ સર્વોત્તમ મૈથુન નામના દ્રવ્યને મેળવી જાણે છે.

તેમ વૈદિકો પણ તેનો આશ્રય લેતા હતા. અને હજુ પણ આ દેશના કેટલાક ભાગમાં થાય છે. ઐશ અને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ થાય છે. માત્ર જૈનાચારમાં આ વસ્તુઓને સ્થાન નથી. નિયમવિધિ વડે આ પંચતત્ત્વોને અથવા દ્રવ્યોને ક્રમપૂર્વક નીચી જાતમાંથી ઉંચી જાતનાં સેવવાની પ્રથા તાંત્રિકોએ સ્વીકારી છે, અને તેથી સઘળા તાંત્રિકો આ વસ્તુનો ઉપયોગ કરતા જ નથી, એવું કોઇ કહેતું હોય તો તે પણ ભૂલ છે. સહજ જીવન સહભાવી દોષોમાંથી છૂટી ક્રમપૂર્વક શી રીતે ઉંચે ચઢી ઉંચા ધર્મનું પાલન કરવું, એ ધ્યેય તાંત્રિકોએ રાખ્યું જણાય છે. વાતસાયન કહે છે કે આહાર સહભાવી કામ છે. શાસ્ત્રમાં અનેક સાધ્યસાધનના નિયમો બતાવ્યા છે. પરંતુ શાસ્ત્રાર્થી વ્યાપક સમજવા, અને પ્રયોગો એકદેશી સમજવા. શાસ્ત્રમાં અમુક પ્રકારનાં કર્મો અમુક પ્રકારનું ફલ લાવી આપે છે. તેથી સર્વેએ સર્વ કર્મ કરવાં એવો ધર્મનો નિર્ણય નથી. શાસ્ત્ર, સદાચાર અને આપણો અધિકાર કેવો અને કેટલો છે એનો પોતાની જાતે અથવા ગુરુજનો દ્વારા નિર્ણય કરી ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું એવો ધર્મના તત્ત્વનો નિર્ણય છે, અને તે તાંત્રિકોને પણ માન્ય છે.

વિમલાનંદ સ્વામી આ જમાનાના ટીકા કરનારાને ઉદ્દેશી લખે છે કે:—

“ મઘ, માંસ, મત્સ્ય વિગેરેનો ઉપયોગ, અને સ્ત્રીપુરુષોનું સ્વેચ્છા રમણુ આ પૃથ્વી ઉપર એટલું બધું ચલે છે કે મને સમજ નથી પડતી કે આ પદાર્થોનો દેવતાની ઉપાસનાના અંશ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં તાંત્રિકો ખુલ્લા દિલથી સ્વીકારે છે તેથી શા સાર નવ શિક્ષિતો ગભરાઈ ઉઠે છે? સઘળા મનુષ્યો જાણે છે કે ઘી શરીરને પોષણ આપનાર છે, અને આયુષને વધારનાર છે. તો પણ તેનો અણુઘટનો ઉપયોગ ચૂંક લાવી મરણ પણ ઉપજાવે છે. સાપનું ઝેર મનુષ્યનું મરણ નીપજાવે છે, પરંતુ કુશલ વૈદ્ય શોધેલું અને છાશ વિગેરે શાન્ત ઉપચારો સાથે આપેલું ઔષધ ગાંડા માણસની ઘેલછા દૂર

કરે છે. તેવી જ રીતે પરમેશ્વર રૂપી મહાવૈદ્યે આઘાશક્તિના મંત્રરૂપ ઔષધ પંચમકારના અધિકારભેદનો વિચાર કરી આપેલું યોગ્ય ગુરુની દેખરેખ નીચે લેવાય તો આ કલિ કાલના મહાપાપીઓનું શોધન કરનારું છે, એટલું જ નહિ પણ મોટા ભવરોગનું નિવારણ કરનારું છે. આયુર્વેદમાં મઘ, માંસ, મત્સ્યાદિનો ઉપયોગ સ્વીકાર્યો છે, અને શક્તિ લાવવામાં તેનો મિત ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું છે. આટલા માત્રથી આયુર્વેદને નિંદવો ઘટતો નથી. તેથી પંચમકારનું વિધાન કરવા માત્રથી મંત્રશાસ્ત્ર નિંદાવું જોઈએ નહિ. શિવે તંત્ર શાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થળે શક્તિસાધકોને ઉદ્દેશી એમ કહ્યું નથી કે તેમણે નિત્ય દારૂ પીવો, પશુઓ મારવાં, માંસ ખાવું, સ્ત્રીવિહાર કરવો; અને તેમ કરશે તો જ તેમને મોક્ષ મળશે. ઉલટું વારંવાર એમ પ્રમોદવામાં આવ્યું છે કે આ વસ્તુઓનો અતિશય કદી થવો ન જોઈએ: અને સ્વાભાવિક વસ્તુઓનો ધૃશ્વિરપૂજનમાં વિનિયોગ કરી તે પદાર્થોના ઉપયોગનું નિયંત્રણ કરવું જોઈએ. અધમ જાતિના પશુઓએ પંચમકારને પ્રાધાન્ય આપી, શાસ્ત્રને નિંદાકોટિએ ચઢાવ્યું છે.” (ત્યાર પછી ધણાં પ્રમાણવચનો પંચમકારનો કયાં કેવી રીતે વિનિયોગ કરવો તે બાબત આપ્યાં છે.)†

શાકતોના મુખ્ય ત્રણ અધિકારીઓના પંચમકારનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે તે ઉપરથી અનેક આચારભેદો છે. તેમાં વૈદિક, વૈષ્ણવ, શૈવ, દક્ષિણ, વામ, સિદ્ધાન્ત અને કૌલ એવા સાત ભેદો તંત્રોમાં આવે છે. પરંતુ આ સાતેનો ત્રણમાં સમાસ લક્ષ્મીધર પંડિત કરે છે: (૧) દક્ષિણ અથવા સામયિક, (૨) વામ અથવા કૌલ, અને (૩) મિશ્ર એટલે દક્ષિણ-વામ માર્ગનું સંમિશ્રણ. જેઓ પંચમકારના દિવ્ય અધિકારીના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે તેઓ દક્ષિણ માર્ગી શાકતો છે. તેમનું ખીજું નામ સામયિક છે, એટલે શિવ-શક્તિનું

†જુઓ કપૂરાદિસ્તોત્ર ઉપરનો ઉપોદ્ધાત. પૃ. ૧૯-૨૩.

સામ્ય તેઓ ચાર પ્રકારે સાધે છે. આ ચાર પ્રકારનું સામ્ય અથવા સમરસપણું નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:—

- (૧) પિંડનું અને બ્રહ્માંડનું તે તે કેન્દ્રો દ્વારા ઐક્ય.
- (૨) લિંગ શરીર અને બ્રહ્માંડના સૂત્રાત્માના શરીરનું ઐક્ય.
- (૩) કારણ શરીર અને અવ્યાકૃતથી રંગાયેલા ઈશ્વરના શરીરનું ઐક્ય.
- (૪) શુદ્ધ ક્ષેત્ર અથવા સાક્ષી આત્માનું પરમાત્મચૈતન્ય સાથે ઐક્ય.

આ ચાર પ્રકારનું સામ્ય સાધવાથી સાયુજ્ય યોગ જન્મે છે, અને ઉપાસકમાં ઉપાસ્ય દેવતાનું ગુણસામર્થ્ય પ્રકટ થાય છે.

ખીજા પ્રકારના વામમાર્ગીઓ પ્રસિદ્ધ પંચમકારનું સેવન સ્થૂલ રૂપમાં કરે છે. તેઓ આ વસ્તુનો ઢાંકપીછોડો કરતા નથી. તે વર્ગના કૌલાચાર્યો ઉન્મત્ત અથવા બ્રષ્ટ હોય છે એમ કંઈ નથી. કેટલાક પૂર્ણાનંદ સ્વામી જેવા આરૂઢ દશાના સિદ્ધયોગી પણ હોય છે. જેમ આરૂઢ શૈવો ભાંગ અથવા ગાંજો પીવામાં પાપ માનતા નથી તેમ આ કૌલ શાકતો નિયમવિધિથી પૂજના અંતમાં મઘાદિ ક્ષેવામાં પાપ માનતા નથી. લક્ષ્મીધર આ કૌલોના પુર્વ અને ઉત્તર કૌલ એવા ભાગ પાડે છે, અને તેમના બ્રષ્ટ આચારો જુગુપ્સા ભરેલા છે એમ જણાવે છે. પૂર્વ કૌલો અને ઉત્તર કૌલો ઘણે ભાગે બૌદ્ધ મતના અને કાપાલિક મતના હોવાનો સંભવ છે. આસામની કામાક્ષી દેવી તરફના કૌલો ઉપર અથવા બૌદ્ધોના વજ્રયાનનાં સાધનો કરનાર લામા વિગેરે ઉપર આ કટાક્ષ હોવાનો સંભવ છે. આપણા ગુજરાતના ખીજમાર્ગીઓ, અથવા કાંચળીઆ પંથીઓ આ કૌલ માર્ગના વામાચારના અવશેષો જણાય છે.

પરશુરામનું મંતવ્ય એવું છે કે સાધકની ^૧આરંભ, ^૨તરણ, ^૩ચૌવન, અને ^૪પ્રૌઢ, અવસ્થા થતાં સુધી સમયાચાર પાળવા, ત્યાર

પછીની પ્રોત્સાહન, ઉત્તેજના, અને અનવરથા, ભૂમિકામાં સ્થિત થયેલાને આચારનું બંધન નથી, પરંતુ તેઓ અવધૂતની પેઠે યથેચ્છ વર્તે છે. દુઃકમાં તેવી સ્થિતિના સિદ્ધોને, લૌકિક નીતિનાં બંધનો હોતાં નથી. પરંતુ આવી ભૂમિકા બંધાયા વિના સ્વેચ્છાવિહાર કરનારનું અંધપતન થાય છે. સિદ્ધભૂમિકામાં ચઢેલાં સ્ત્રીપુરુષોનાં આચરણ પ્રથમના નિયમના અભ્યાસબલ વડે સ્વાભાવિક મુદર હોય છે; તેઓ ધૃણા, શંકા, ભય, લલ્લન, જુગુપ્સા, કુલ, જાતિ, અને શીલના પાશોથી મુક્ત હોય છે. ગુરુ, પરમગુરુ વિગેરેના સંબંધ થતાં મર્યાદાનું પાલન કરવા તેઓ નમનાદિ કરે છે; યોગ્ય પુરુષોનું સંમાન કરે છે; પોતાના સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપની દૃઢ ભાવના અખંડ ચાલુ રાખવા તેઓ પ્રાણુ ધારણ કરી રાખે છે. તેવા સિદ્ધ પુરુષોનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી તેમના વચન વડે જ સાધકો વ્યવસ્થા કરી લે છે; તેઓ સર્વથા સત્ય બોલે છે; પરધનમાં આસક્તિ રાખતા નથી; પોતાની સ્તુતિ અને પરનિંદામાં રોકાતા નથી; પારકાના મનને મર્મવેધી થાય એવું વચન, પરિહાસ, ધિક્કાર વિગેરે કાઢતા અથવા દર્શાવતા નથી. ત્યાં સુધી પૂર્ણ ખ્યાતિ એટલે પૂર્ણાનુભવ નિઠાના રૂપમાં બંધાતો નથી ત્યાં સુધી શક્તિવિદ્યાનું આરાધન કર્યાં જ કરે છે. સમયાચારો ધણા કાળ સેવાયા પછી કુલનિષ્ઠા બંધાય છે; એટલે તે સ્વતંત્ર બને છે. તે કુલનિષ્ઠ કૃતકૃત્ય હોય છે. તેમને ચાંડાલને ત્યાં દેહ પડશે કે કાશીમાં પડશે તેની પરવા હોતી નથી. આ ખરા જીવનમુક્ત છે.

શાકતોની ઉપરની સાત ઉલ્લાસભૂમિકા વેદાન્ત શાસ્ત્રની સાત જ્ઞાનભૂમિકા સાથે મળતી આવે છે, અને પરિણામ બંનેમાં છેવટે એક જ પ્રકારનો આવે છે.

શૈવશાસનમાં પણ અધિકારીભેદને લક્ષમાં લઈ દ્રવ્યવિનિયોગ કર્યો છે. મહાનયપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:—

“મૈથુન, મઘ, માંસમાં સર્વ જંતુઓની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ હોય છે; કેટલાકમાં તે વિશેષ હોય છે. તેવા પ્રાણીઓને આરંભમાં જ જો લાગતું વિધાન કરવામાં આવે તો ધર્મનો ઉપદેશ ચિત્તમાં લગાર પણ સ્પર્શ કરે નહિ, અને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં વાસના ખીલકુલ જાગે નહિ. આ કારણથી દેવતાને નિમિત્ત કરી સ્ત્રી, મઘ, માંસ, વિગેરે પૂજાદ્રવ્યમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.”

પ્રકરણ નવમું

શાક્તોની વિદ્યા અને મંત્રના ભેદ

વિદ્યા : સમસ્તાસ્તવ દેવિ ભેદા :

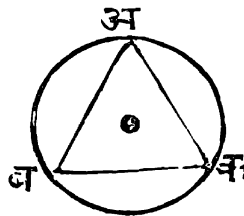
દ્વિય : સમસ્તા : સકલા જગત્સુ ॥ (દેવીમાહાત્મ્ય)

શાક્તોનાં સાધનોમાં મંત્ર એ પ્રધાન સાધન ગણાય છે. મંત્રની વાચક શક્તિ અથવા વિમર્શશક્તિ-એ શક્તિત્વનું મૂલ રૂપ છે. આ મંત્રની વાચક શક્તિ મંત્રની વાચ્ય દેવતાને પ્રકાશિત કરે-એ શાક્ત સાધનાનું પ્રયોજન છે. શાક્તો ભોગ અને મોક્ષ ઉભયની એકવાક્યતા કરે છે, અને લાગ અને વૈરાગ્ય ઉપર સાંખ્ય અને વેદાન્તીઓની પેઠે અણુઘટનો ભાર મૂકતા નથી. સ્ત્રીજાતિની પ્રતિષ્ઠા અને વંદનીયતા તેઓ ઉંચા પ્રકારની માને છે. સ્ત્રી ધર્મસાધનામાં સહાયક છે, એવું સ્પષ્ટ માને છે અને આચરણમાં મૂકે છે. વાચક મંત્ર જ્યારે વાચ્યદેવતાને સ્પષ્ટ કરે ત્યારે તે વિદ્યા † એવું નામ ધારણ કરે છે.

† વિદ્યાશરીરવત્તા મંત્રરહસ્યમ્ (પ્રત્યભિજ્ઞા) વિદ્યામય શરીરવાળા થવું, એ મંત્રનું રહસ્ય છે.

તાંત્રિકો, મીમાંસકો, વૈયાકરણો, અને યોગીઓ અર્થ અને શબ્દ વચ્ચે અનાદિ પ્રકાશ્યપ્રકાશક સંબંધ માને છે અને યોગ્ય સાધન દ્વારા પ્રકાશ્ય વસ્તુ શબ્દ દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે એવું સ્વીકારે છે. તાંત્રિકોના એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “દેવતાનું શરીર બીજમાંથી, એટલે બીજાક્ષરમાંથી પ્રકટ થાય છે.” પરદેવતા એટલે પરશિવનું શક્તિમય સ્વરૂપ શબ્દબ્રહ્મ અથવા નાદબ્રહ્મનો આશ્રય લઈ સાધકના ચિત્તમાં પ્રકટ થાય છે, અને તે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને પર એવા ત્રણ રૂપમાં પ્રકટ થઈ શકે છે. તેના પ્રકટીકરણ વડે જે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ ભૂમિકાનાં, સાધકે ઇચ્છેલાં પરિણામો પ્રકટ થાય તે તે પ્રકટીકરણનો પુરાવો છે. મૂલ પરાદેવતા એટલે શક્તિતત્ત્વનું સ્વરૂપ ચિન્મય અને આનંદમય સ્વભાવનું છે, અને તે મધ્ય આનંદધન ચેતનમાંથી ત્રણ રેખાઓ પ્રકટ થાય છે. મધ્ય કેન્દ્રને પરબિન્દુ કહે છે, અથવા પ્રધાનદેવતા કહે છે, અને તેમાંથી જે ત્રણ નાનાં બિન્દુઓ પ્રકટ થાય છે. તેને જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છાનાં ત્રણ અપરબિન્દુઓ કહે છે. આ મધ્ય કેન્દ્રમાંથી બળ મેળવી જે કોણ-બિન્દુઓ થાય તેની જોડનારી રેખાઓ વડે સબિન્દુ ત્રિકોણ મુખ્ય ત્રિદાકાશમાં પ્રકટ થાય છે. તે વિમર્શશક્તિનું આઘ સૂચક ચંત્ર છે:-

શાક્ત પરબિન્દુ

આ ચંત્રમાં પરબિન્દુને શન્ય સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો અર્થ કંઈ નહિ તેવો નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનના વૈભવવાણું મૂલ

તત્ત્વ પોતાના અંતર્ગત બળને બહાર કાઢવા હજી ઉદ્યોગશીલ થયું નથી તેથી તે શૂન્ય છે. આ શૂન્યબિન્દુ મહાકાલની કલા વડે એટલે અહંભાવ વડે છૂટું પડી, કંઈક પોતાનું સ્વરૂપ કળી શકે (કલનાત્) તેવા ઉછળતા અથવા ઉગતા ભાવવાળું થાય સારે સમિન્દુ વર્તુલ અથવા શૂન્ય થાય. આ સમિન્દુ વર્તુલ ખરી રીતે કાર્યાબિન્દુ ગણાય અને તેને કાલી સંસ્તા આપવામાં આવે છે. તેનું બીજું નામ આદ્યા અથવા વિદ્યારાણી છે; કારણ કે મંત્રોદયમાં તે પ્રથમ પ્રકટ થાય છે, અને ભવિષ્યમાં સર્વજ્ઞતાને અર્પનારી વિદ્યા તેમાંથી જન્મે છે. આ આદ્યા વિદ્યારાણી, ચિન્મયી તથા આનંદમયી એવા સ્વભાવવાળી છે; એટલે કે તે કાર્યાબિન્દુને હું છું એટલું જ ભાન હોય છે એમ નહિ, પરંતુ પોતે નિત્યતૃપ્ત અથવા આનંદમય છે એવું પણ ભાન હોય છે. તે કાર્યાબિન્દુમાંથી ત્રણ અવાન્તર પરિણામો પ્રકટ થાય છે. એક (૧) અપરબિન્દુ, (૨) નાદ, અને (૩) બીજ. તેમાં અપરબિન્દુ ચેતનમય છે, નાદ જડાજડ છે, અને બીજ જડ છે. પરંતુ આ ત્રણે અજડ, જડાજડ, અને જડ અંશો એકમેક યુગ્માયેલા હોય છે, એટલે જેમ મોરના ઇંડાનું દ્રવ્ય-ગર્ભ, જળ, અને ઇંડાનું છોતરૂં એ ત્રણ-એકમેક જેવાં હોય છે તેવાં એકમેક આ ત્રણ શક્તિનાં પરિણામો રહે છે. આ અપરબિન્દુનું બીજું નામ શબ્દબ્રહ્મ છે, અને તે પ્રત્યેક સચેતન પ્રાણીમાં અર્થની વ્યક્તિનું નિમિત્ત બને છે. ઉપરની આકૃતિમાં અ ને અપરબિન્દુ કહીએ, બ બિન્દુને નાદ કહીએ, અને ક બિન્દુને બીજ કહીએ. પરંતુ એ ત્રણેનો પરસ્પર સંબંધ છે, અને શક્તિનું પ્રસરણ રેખા દ્વારા થાય છે. આ ત્રણ રેખા વડે જે ત્રિકોણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને માંત્રિકા ત્રિપુરબીજ કહે છે. તેમાં અ-બ માં રૌદ્રી શક્તિ અને રુદ્ર પુરુષ, બ-ક માં જ્યેષ્ઠા શક્તિ અને બ્રહ્મા પુરુષ, અને ક-અ માં વામા શક્તિ અને વિષ્ણુ પુરુષ, એવાં જોડકાં પ્રકટ થાય છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે આ વસ્તુવિચારનું રૂપક માત્ર છે. પહેલા જોડકામાં જ્ઞાનશક્તિનું પ્રાધાન્ય, સંહારકર્મ અગ્નિજ્યોતિ, અને

તમોગુણ; બીજામાં ઇચ્છાશક્તિનું પ્રાધાન્ય, ઉત્પત્તિકર્મ, સોમન્યોતિ અને રજોગુણ; ત્રીજામાં ક્રિયાશક્તિનું પ્રાધાન્ય, પાલનકર્મ, સૂર્ય-ન્યોતિ અને સત્વગુણ. આ પ્રમાણે કાર્યાબિન્દુમાંથી ત્રણ અવાન્તર શક્તિઓનો તથા પુરુષોનો આવિર્ભાવ, ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ, ત્રણ પ્રકારની પ્રકાશક ન્યોતિઓ, અને ત્રણ પ્રકારના ગુણો વ્યક્ત થાય છે, અને તે ત્રણ ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર એક જ પરબિન્દુ (પરાશક્તિ) અધ્યક્ષપણું કરે છે, માટે તે ત્રિપુરામ્બા કહેવાય છે. આ કારણથી સબિન્દુ ત્રિકોણ એ શક્તિનું પરમ રહસ્ય સૂચવનારો યંત્ર મનાય છે. તેને કામકલાબિન્દુ એવું હેતુગર્ભ નામ આપવામાં આવે છે. કોણને સંસ્કૃતમાં યોનિ કહે છે. પરંતુ આ શાક્ટબીજ, નથી પુરુષ, નથી સ્ત્રી, કે નથી નપુંસક. ચિન્મય અને આનંદમય મૂલતત્ત્વ-પછી તેને બ્રહ્મ કહો, શિવ કહો, વિષ્ણુ કહો ગમે તે કહો-પોતાનો અંતર્ગત વેગ બહિર્ગામી કરે છે, અને તે સામર્થ્યને શક્તિતત્ત્વ કહે છે. આ શક્તિતત્ત્વના બીજમાંથી પ્રણવ સંબંધ વડે અથવા શિવતત્ત્વાત્મક નાદના ક્ષોભ વડે અકારાદિ વર્ણો, અને તેમાંથી પદો અને વાક્યો સચેતન પ્રાણી રચે છે. પરંતુ આ વર્ણ, પદ, અને વાક્યને રચવાની શક્તિ કંઈ બહારથી આવતી નથી. તે શક્તિ પ્રાણીમાં અંતર્ગત સંકોચવાળી ગુપ્ત હોય છે તેથી કુંડલિની કહેવાય છે. તે જ્યારે પરમવિકાસને પામી, પોતાના મૂલ સ્વરૂપને એટલે સકલ અને નિષ્કલ શિવને પ્રકટ કરે છે, ત્યારે તે બધું કુંડલિની છૂટી મુક્ત કુંડલિની બને છે. જે સંકોચવાળી બધું હતી, તે વિકાસવાળી મુક્ત થાય છે.

આ શાક્ટબીજમાંથી જે જે મંત્રો અનુલવીઓએ ઉદ્યના કર્મથી મેળવ્યા છે તેને તાંત્રિકો દશ મહાવિદ્યા અથવા અરાઢ મહાવિદ્યા કહે છે. પરંતુ અરાઢ વિદ્યાઓ તે દશના પેટા પ્રકારો છે. દશ મહાવિદ્યાનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

ખીજાક્ષર મંત્ર. પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારી.

૧ કાલી	॥ ક્રૌ ॥	કૈવલ્યદાયિની
૨ તારા	॥ હ્રૂ ॥	તત્ત્વવિદ્યાદાયિની
૩ સુન્દરી (ષોડશી) અથવા ત્રિપુરસુન્દરી.	॥ શ્રૌ ॥	ત્વરિત ફલ આપનાર ભોગ-ભોક્ષદાત્રી
૪ ભુવનેશ્વરી	॥ હ્રી ॥	સ્વરૂપજ્ઞાનકરી
૫ ભૈરવી	“ હ્રૈ, હ્રૈ ”	બુદ્ધિદા
૬ છિન્નમસ્તા	ફટ્	શત્રુછેદકરી
૭ ધૃમાવતી	ધૂં ધૂં	ધર્મદા
૮ બગલા	ઐ હ્રીં	વાસ્તવંભકરી
૯ માતંગી	ઐ હ્રીં ક્લીં હ્રૂં	માનદા
૧૦ કમલા	ૈં હ્રીં શ્રીં ક્લીં હ્રૈઃ	લાલિત્યપ્રદા

આ દસને પુનઃ બે મુખ્ય કુલમાં ગોઠવવામાં આવે છે: (૧) કાલીકુલ અને (૨) શ્રીકુલ. તે તે કુલની વિદ્યાના ઉપાસકો તે તે કુલની અંગી દેવતાને પ્રધાન માને છે, અને તેઓ મંત્રાદ્યમાં કાદિ મતવાળા હોય છે કે હાદિ મતવાળા હોય છે. ત્રીજો મિશ્ર-મત કહાદિનો છે. જે વિદ્યાનો આઘ અક્ષર કથી થાય તે કાદિ, હથી થાય તે હાદિ, અને કથી અથવા હથી આરંભ પામતા ગમે તે દીક્ષાના મંત્રનો આશ્રય લઈ શિવ-શક્તિનો યોગ કરી સંમેલન અને સમરસપણું મેળવે તે કહાદિ તંત્રરાજતંત્રમાં ત્રણે પ્રકારે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ સર્વ પ્રકારની વિદ્યાના વિભાગોમાં કાલી અથવા શ્યામાનો પ્રચાર પૂર્વ ભારતમાં વધારે છે; સુંદરીનો અથવા શ્રીનો પ્રચાર દક્ષિણમાં વધારે છે; ભુવનેશ્વરીનો પ્રચાર

ઉત્કલ એટલે ઓરીસામાં વધારે છે; પશ્ચિમમાં પણ ત્રિપુરાનો અંબિકા નામથી પ્રચાર વધારે છે. તારાનો મુખ્ય પ્રચાર સર્વ ખૌદ્દ દેશોમાં છે, અને તે કાલી સાથે વિશેષ સંબંધવાળી છે.

કાલીનો સંપૂર્ણ મંત્ર ૨૨ અક્ષરનો છે; અને ત્રિપુરાનો મૂલ મંત્ર પંદર અક્ષરનો છે, અને પોડશી સાથે તે જ પંદર અક્ષરો સોળ થાય છે.

કાલીનો વિદ્યાવિસ્તાર ડ્યામારહસ્યથી સમજાશે. શ્રી નો વિસ્તાર પરશુરામ કલ્પસૂત્ર અથવા સૌન્દર્યલહરીની લક્ષ્મીધરની ટીકાથી સમજાશે, અથવા ગૌડપાદના શ્રીવિદ્યારત્નસૂત્રથી સમજાશે. આ નિબંધમાં તે તે વિદ્યાનો મંત્રોદ્ધાર કરવાથી વાચકને કંઈ પણ ફળ મળે તેમ નથી. તે જેમણે જાણવું હોય તેમણે યોગ્ય ગુરુ દ્વારા મંત્રાદ્યનો ક્રમ, તેનો વર્ણ-વિન્યાસ, તેની પ્રયોગ-પદ્ધતિ, તેનાં સહસ્ત્રનામ, તેનાં સ્તોત્ર વિગેરે મેળવવાં જોઈએ. શાક્ત વિચારકોનું એમ માનવું છે કે દીક્ષાના ક્રમથી મળેલો મંત્ર ઉપાસનાના ક્રમથી જ સિદ્ધ થાય છે, તે વિના ભાષાના નિયમથી આ વસ્તુ સમજાય તેમ નથી. જેમ H^2O વડે પાણીનો સંકેત માત્ર આપણે સમજીએ છીએ, પરંતુ જલખિન્દુ ઉત્પન્ન કરવા સાથે તે પ્રયોગશાળામાં શિક્ષક પાસે પ્રયોગ કરવો જ જોઈએ, તેવો નિયમ આ શાક્તતંત્રમાં સ્વીકારાયેલો છે, એટલું જણાવી મંત્રોદ્ધાર કરવાનું મેં યોગ્ય ગણ્યું નથી.

મંત્રના આરંભમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રણવ હોય છે, ત્યાર પછી તે તે દેવતાને લગતો ખીજ અક્ષર હોય છે. તે કાંતો એક વાર, બે વાર અથવા ત્રણ વાર ક્રિત્યાર કરવાનો હોય છે. ત્યાર પછી મુખ્ય દેવતાનું નામ આવે છે, ત્યાર પછી કાં તો નમસ્કાર હોય છે, અથવા મૂલખીજ અથવા ખીજોની પુનરાવૃત્તિ હોય છે. કેટલાક મંત્રો નમસ્કારાંત નહિ હોતાં સ્વાહાન્ત પણ હોય છે.

મંત્રશાસ્ત્રના સંબંધમાં એ પણ જાણવાની જરૂર છે કે મંત્ર-
દેવતાનું નામ, તથા અંગ મંત્રનો નિર્દેશ લૌકિક ભાષામાં જણાવવામાં
આવતાં નથી. તે તે અક્ષરો તે તે દેવતાના સંકેતરૂપ હોય છે, અથવા
અવયવની સંજ્ઞારૂપ હોય છે. આ સર્વ પરિભાષા ઘણે ભાગે ગુરુગમ્ય
હોય છે. ગુરુથી દીક્ષા મળ્યા પછી તંત્રાભિધાન, બીજનિઘંટુ, મુદ્રા-
નિઘંટુ વિગેરે કાશની મદદથી મંત્રના ઉદ્ધાર અને અંતર્ગત વિધાનું
સ્વરૂપ કળી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કાલીનો મંત્ર નીચે પ્રમાણે
સંકેતથી વર્ણવ્યો છે:—

“હવે તે દેવીને બ્રહ્મરંધ્રમાં બ્રહ્મસ્વરૂપિણી સંધકે પ્રાપ્ત કરવી.
તે સુભગા છે, કામ, રેફ, ઇન્દિરાની સમાધિરૂપ છે. તે સમાધિને ત્રણ
વાર બોલવી. ત્યારપછી કૂર્ચબીજ બે વાર, ત્યાર પછી ભુવનાનું બીજ
બે વાર. ભુવના આકાશ, અગ્નિ અને ઇન્દિરા તથા શૂન્યના સંમિશ્રણથી
થાય છે. તે બે વાર બોલવી. ત્યાર પછી દક્ષિણે કાલિકે-એવાં
બે પદો દેવી જાણે સન્મુખ હિમાં છે એવા ભાવથી બોલવાં. ત્યારપછી
ઉપર કહ્યાં તે સાત બીજોનો ઉચ્ચાર કરવો અને મોટી અગ્નિની
સ્ત્રીને બોલાવવી. આ પ્રમાણે સર્વતંત્રોમાં ઉત્તમોત્તમ મંત્ર વ્યુત્પન્ન
થાય છે:—(કાલિકા શ્રુતિ)

હવે આ ઉપનિષદનું શબ્દાર્થ વિવરણ કોઈ સ્પષ્ટ મંત્રનું સ્વરૂપ
સમજાવી શકે તેમ નથી. પરંતુ બીજનિઘંટુ વિગેરેની મદદથી મંત્રનો
ઉદ્ધાર નીચે પ્રમાણે થઈ શકે છે:—

સુભગા—એ ભગવતીની સંજ્ઞા છે. તે સર્વોત્તમ છ ભગ અથવા
ઐશ્વર્યને આપનારી છે. તે કામ એટલે ક્; રેફ એટલે રૂ;
ઇન્દિરા એટલે ર્હ એ ત્રણ અક્ષરોની સમષ્ટિ, એટલે સમસ્ત રૂપ છે.
સારાંશ પ્રથમાક્ષર ક્રૌ છે. તે અક્ષર ત્રણ વાર બોલવો ક્રૌ ક્રૌ ક્રૌ ॥

ત્યાર પછી કૂર્ચ બીજ બે વાર બોલવું. કૂર્ચબીજ એટલે હૂં
તે બે વાર, એટલે હૂં હૂં એ રીતે ઉચ્ચાર કરવો.

સારપછી ભુવના બીજ બે વાર બોલવું. ભુવના બીજ આકાશ એટલે હ્ર, અગ્નિ એટલે રૂ અને ઇન્દ્રિય એટલે ર્ઙ, અને શન્ય એટલે બિન્દુ અથવા અનુસ્વાર એના સંમેલનથી થાય છે. એટલે હ્રૌ બીજ બે વાર બોલવું. ત્યાર પછી આપણી સંખ્યા જાણે દક્ષિણા એટલે મોક્ષદાન કરવાને ઉભી હોય એવી કાલિકે એ નામથી મંત્રદેવતાનું આવાહન કરી પુનઃ ઉપર કહેલાં ક્રૌં^૩ હ્રૌં^૨ અને હ્રૌં^૨ એ સાત બીજકો બોલી; મોટાં અગ્નિની સ્ત્રી એટલે સ્વાહા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી સર્વોત્તમ ૨૨ અક્ષરનો કાલી મંત્ર વ્યુત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ મંત્ર નીચે પ્રમાણે ઉભો થાય છે:—

ૐ^૩ ક્રૌં^૩ હ્રૌં^૨ હ્રૌં^૨ દક્ષિણે કાલિકે^૬ ક્રૌં^૩ હ્રૌં^૨ હ્રૌં^૨ સ્વાહા^૨ = ૨૨

આમાં નિચેના ૩, ૨ વિગેરે આંક એવું સૂચવે છે કે તે ત્રણ વાર બોલવા અથવા બે વાર બોલવા. તે પ્રાચીન શિષ્ટ પદ્ધતિ છે. ઉપર મેં ઇંગ્રેજી આંકડા લખ્યા છે તે અક્ષરની સંખ્યાના સૂચક છે. તેનો સરવાળો ૨૨ થાય છે એટલે બાવીસ અક્ષરનો આ મંત્ર છે.

આ નિયમ પ્રમાણે દશે વિદ્યાનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે. ટુંકામાં જેમ રસાયણ શાસ્ત્રની પરિભાષા છે, અને રાસાયણિકો તે પરિભાષામાં બોલી પરસ્પર ભાવ સમજી જાણે છે, તેમ તાંત્રિકો પણ પોતાની પરિભાષામાં બોલી, પરસ્પર સમજી જાણે છે. આ મંત્રના ઉત્ક્રીલન અથવા ઉકેલ સંબંધમાં કિલ્લે રચનાનું પ્રયોજન શું, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તાંત્રિકો કહે છે કે પ્રથમ જે અક્ષરો, પદો અને વાક્યો લૌકિક રીતે ઉચ્ચરિત થાય તે અમે ઝપટ સમજીએ છીએ એવું માની લેવામાં આવે છે, અને તેથી સાધક તે મંત્રના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને પર-એવા અર્થને ઉકેલવા મહેનત કરતો નથી; અને બુદ્ધિના મથન વિના ઉપાસના સદ્ગ થતી નથી. બીજું કારણ એવું આપવામાં આવે છે કે જેનો જેમાં અધિકાર નથી તેને તે તે

મંત્રો કંઈ પણ કામના નથી, અને જો યોગ્ય ગુરુ વિના તે પ્રાપ્ત કરી ઉપયોગ કરે છે, તો તે તેને અનર્થ ઉપજાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે સામાન્ય રીતે કાલિકા ધોર દેવી મનાય છે, પરંતુ તેના અંતર્ગત ભાવમાં કૈવલ્યદાત્રી અધોર દેવી છે. હવે આ મંત્ર મોક્ષપ્રદ છતાં સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે મનુષ્યો વાપરે તો ઉઘાડો અનર્થ થાય છે. વગર સમજે કાલીની ઉપાસના કરનારા ચિત્તભ્રમવાળા થઈ જાય છે.

તેથી જ રીતે શ્રીકુલની વિદ્યાઓ પણ અનધિકારીને ધનલોભી અને સ્ત્રીવ્યસની કરી દે છે તેથી પંચદશાક્ષરી અથવા ષોડશીનો ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ રીતે કદી કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ ઉપર કહેલા કાલીને લગતા કોયડા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

શાક્તસંપ્રદાય હિન્દુધર્મના દેવતાઓને લાગુ પડે છે એમ નથી, પરંતુ વ્યવહારમાં બૌદ્ધ અથવા જૈન હોય તેઓને પણ ઉપરના જ નિયમો મંત્રોદ્ધારમાં લાગુ પાડવામાં આવે છે. એટલે કે મંત્રશાસ્ત્ર સર્વ ધર્મોત્તુ સામાન્ય તંત્ર છે. એક તંત્રમાં શક્તિની વ્યાપકતા સંબંધમાં કહ્યું છે કે:—

“જે જે ભાવથી અને જે જે રૂપથી ચૈતન્યશક્તિને આપણે ચિંતવીએ તે તે ભાવવાળા અને તે તે રૂપવાળા સાધકને પ્રતીત થાય છે. માહેશ્વરે તેને શક્તિ નામ આપે છે; સાંખ્યો તેને પરા પ્રકૃતિ કહે છે; સૂર્યના ઉપાસકો તેને મહારાજી કહે છે; સુગતના ભક્તો એટલે બૌદ્ધો તેને તારા કહે છે; લોકાયત મતના ચાર્વાકો તેને આજ્ઞા નામથી માને છે; પાશુપત વિગેરે તેને જ્ઞાન્તા કહે છે; જૈન મતવાળા તેને શ્રી નામથી ભજે છે; હિરણ્યગર્ભના એટલે બ્રહ્માના ભક્તો તેને શ્રદ્ધા એ નામથી ઓળખે છે; વેદવાદીઓ તેને ગાયત્રી નામથી ભજે છે; અને અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા સર્વ મનુષ્યોના મનમાં તે મોહિનીતું રૂપ પડે છે.”

ટુંકામાં ચૈતન્યની શક્તિનો સદ્ભાવ સર્વને નામાન્તરે માન્ય છે, અને જેઓ નાસ્તિક છે તેઓ પોતાની મૂઢતાને જાણતા નથી અને તે રીતે પણ શક્તિ મોહિનીના રૂપમાં તેને પાશબદ્ધ કરે છે. સ્વરૂપને ઓળખવામાં જેઓ મથે છે તેમને મોક્ષ આપનારી છે; દેહાદિ રૂપમાં આત્મબુદ્ધિ બાંધનારાને તે ધર્મને અવિરોધી કામ અને અર્થ આપનારી છે; અને જેઓ તેવી આત્મશક્તિને નથી માનતા તેમને તેમના અજ્ઞાનના પ્રમાણમાં પાશમાં અથવા બંધમાં રાખે છે આવી સમજણ તાંત્રિકોની છે.

દરેક મંત્રના બીજાક્ષરમાંથી તે તે દેવતાનાં નામ, રૂપ, ગુણ અને કર્મનો બોધ ઉપાસનાક્રમથી કરાવવામાં આવે છે. આ બોધક નુકશાને યંત્ર કહે છે. કારણ કે તે વડે દેવતાનું સર્વ સ્વરૂપ નિયંત્રિત થઈ મનમાં સમજાય છે. પ્રત્યેક દેવતાને લગતો મંત્ર અને યંત્ર હોય છે, અને તેની ઉપાસનાપદ્ધતિ જે ગ્રંથમાં આપી હોય તેને તંત્ર નામ આપવામાં આવે છે.

નાનામાં નાનું શક્તિનું યંત્ર તે સર્વિંદુ ત્રિકોણ છે; મોટામાં મોટું વિશિષ્ટ યંત્ર શ્રીચક્ર છે. આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં નમુના તરીકે શ્રી યંત્રનું ચિત્ર આપ્યું છે. આ યંત્રો વસ્ત્ર ઉપર રંગ વડે અને ધાતુના પતરા ઉપર, સ્ફટિક ઉપર અથવા શાલિગ્રામ ઉપર કોતરીને કાઢવામાં આવે છે. તેની અંદર મંત્રના બીજોનો વિન્યાસ કરવામાં આવે છે. શક્તિની સાધનામાં યંત્રનો પશુ, વીર, અને દિવ્ય અધિકારીઓ જૂદો જૂદો ઉપયોગ કરે છે. પશુઓ બાહ્ય જડ યંત્રોમાં, વીરો સ્ત્રીના શક્તિમય શરીરમાં, અને દિવ્યો પોતાના શક્તિમય દેહમાં યંત્ર-રચના રચી બાહ્ય અને આંતર યજન કરે છે. ભાવનોપનિષદમાં નવરંધ્રરૂપો દેહઃ । નવચક્રરૂપં શ્રીચક્રમ્ ॥ એ પ્રમાણે દેહનું અને શ્રી ચક્રનું સામાનાધિકરણ કરી શ્રી ચક્રપૂજનની ભાવનામયી પદ્ધતિ વર્ણવી છે. તંત્રરાજ ના વાસનાપટલમાં પણ શ્રોવિદ્યાની

અધ્યાત્મસાધના વર્ણવી છે. યંત્રરથ શક્તિનું પૂજન શરીર વડે, વાણી વડે અને ધ્યાન વડે કરવામાં જે ક્રમ સાધવો જોઈએ તેનું સ્પષ્ટીકરણ ત્રિપુરાતાપિની તથા ભાવના ઉપનિષદમાં સામયિક મતાનુસાર આપ્યું છે.

પ્રકરણ દશમું. શક્તિપૂજનના પ્રકારો

बालिकारचितवस्त्रपुत्रिकाक्रीडितेन सदृशं तदर्चनम् ।

यत्र शाम्यति मनो न निर्मलं स्फीतचिज्जलधिमध्ये माश्रितम्॥
(અર્ચનાત્રિંશિકા)

પાછલા પ્રકરણોમાં શક્તિનું મૂલ અધ્યાત્મ સ્વરૂપ, તેને સમજવાની મંત્રવિદ્યા, અને તેને લગતી ઉપાસનાનાં યંત્રો, અને તેની સવિસ્તર સમજણ આપનારાં તંત્રોનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવ્યા પછી શક્તિ સંપ્રદાયનું બાહ્ય રૂપ સમજવું જરૂરનું છે. દેવીના આંતરચિંતનને ઉપાસના કહે છે, અથવા અંતર્યાગ કહે છે; તેના બાહ્ય અર્ચનને બહિર્યાગ કહે છે. બહિર્યાગના આલંબન અથવા આધારને લીધા વિના અંતર્યાગની પદ્ધતિ ધણાઓને સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. બાહ્ય યાગનાં પાંચ અંગો હોય છે : ૧જપ, ૨હોમ, ૩તર્પણ, ૪માર્જન, અને ૫અક્ષબોજન. દેવીના સ્વરૂપના બોધક મંત્રને વાચક રીતિએ પુરશ્વરણાદિ નિયમો વડે જપવો; તે મંત્રના જપની દશાંશ સંખ્યાનો અગ્નિનું સ્થાપન કરી હવિર્દ્રવ્ય વડે હોમ કરવો; દેવીનું પાંચ દ્રવ્યના ઉપયોગ વડે પોતાના અધિકાર અનુસાર સંતર્પણ કરવું; સંસારના સંસ્કારોનું માર્જન કરવું એટલે તેને ખસેડી નાંખી દેવીની કમપૂર્વક

ચઢીઆતી ભાવના બાંધવી; અને પોતાના ન્યાયપુરઃસર મેળવેલા ધન વડે યથાશક્તિ બ્રાહ્મણોનું ભોજન કરવું-આ પાંચ અંગ વડે શાક્ત અધિકારી કાયિક અને વાચિક યજ્ઞનક્રિયા કર્યા પછી માનસ અર્ચન અથવા અંતર્યાગનો અધિકારી અને છે. અંતર્યાગનાં પાંચ અંગો હોય છે:—(૧) પટલ, (૨) પદ્ધતિ, (૩) વર્મ, (૪) સ્તોત્ર, (૫) નામસહસ્ર. દેવીના સ્વરૂપબોધક મંત્રના અક્ષરો વડે પિંડના નાડીવ્યૂહમાં સવિસ્તર ભાવનાનું પટલ રચવું, એટલે કે મંત્રાક્ષરો વડે મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ, આરા અને સહસ્રદલમાં દેવીના સ્વરૂપની ભાવના ગોઠવી ચિત્તને શક્તિસંપન્ન બનાવવું તેને પટલ કહે છે. તે મંત્રપટલ વડે માનસ પાંચ અથવા સોળ ઉપચાર વડે આંતર યજ્ઞન હૃદયાદિ પીઠમાં દેવીનું કરવું તેને પદ્ધતિ કહે છે; તે પ્રકારે નાડીવ્યૂહમાં અને હૃદયાદિ પીઠસ્થાનોમાં પટલ તથા પદ્ધતિ રચ્યા પછી વિદ્યાના એટલે ઇષ્ટ મંત્રના અક્ષરો વડે સ્થૂલ દેહ ઉપર કવચ રચી, દેવીનાં અનેક નામો વડે પિંડની રક્ષણ ભાવના બાંધવી તેને વર્મ અથવા કવચ કહે છે. ચાર પછી દેવીના મંત્રની સ્મૃતિ જાગ્રત રહે તેવા લઘુસ્તવી આદિ રહસ્યસ્તોત્ર વડે દેવીનું પરાક્રમ ગાવું અથવા ભજનકીર્તન કરવું; અને છેવટે દેવીના અનેક ગુણોમાંથી વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હજાર ગુણોનાં બોધક નામો વડે આન્તર ભૂમિકામાં નમસ્કાર કરવો. શક્તિનાં દશ મુખ્ય રૂપોની બોધક દશ મહાવિદ્યાને લગતાં આ પાંચે અંગની ઉપાસનાના કલ્પત્રથો, અથવા પદ્ધતિત્રથો હોય છે.

આ અંતર્યાગ અને બહિર્યાગનાં પ્રત્યેકનાં પાંચ પાંચ અંગો નિત્યકર્મ રૂપે કરવાનાં હોય છે. નૈમિત્તિક અર્ચનપદ્ધતિમાં કુમારિકાપૂજન અને બટુકપૂજન શાકતોમાં ખાસ લક્ષ્ય ખેંચનારૂં હોય છે. બે વર્ષથી માંડી દશ વર્ષ પર્વતની ગમે તે જાતિની કુમારિકામાં શક્તિના સ્વરૂપની ભાવના બાંધી, તેમની બાહ્ય પાંચ અથવા

બોડશ ઉપચારથી પૂજન કરવાની વિધિ હોય છે. બ્રાહ્મણ જાતિની જ કન્યા પૂજ્ય હોય એવો નિયમ નથી. શદ્ર અને અતિશદ્ર જાતિની કુમારિકાને બોલાવી, સ્નાન, આસન વિગેરે આપી, તેમનામાં શક્તિનું સચેતનરૂપ છે, એમ કલ્પી તેમનું મન પ્રસન્ન થાય તેવી રીતે આહાર, વસ્ત્ર, અલંકાર વિગેરે આપવામાં આવે છે. વીર અધિકારવાળા શાકતો યુગ્મપૂજા કરે છે, એટલે દંપતીનો શિવશક્તિ રૂપે સત્કાર કરે છે; અને ચક્રપૂજન સમયે જાતિભેદ માનવામાં આવતો નથી. પંચમકારનો ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ તે નિયમવિધિ વડે કરવાનો હોય છે. જેઓ નિયમવિધિનો લાગ કરે છે, તેમને, જો પીઠાધિકારી યોગ્ય વિદ્યાવિનયસંપન્ન હોય છે તો, ચક્રપૂજનમાંથી ખાતલ કરવામાં આવે છે, અને પશુ આધકારમાં પાછો મોકલવામાં આવે છે.

નિત્ય અને નૈમિત્તિક પૂજનમાં યજ્ઞનીય દેવીને ઘણે ભાગે પ્રતીક રૂપે લેવામાં આવે છે. એટલે કે કાં તો યંત્રમાં પીઠસ્થાપના કરી, અથવા માટીના છિદ્રવાળા ઘડામાં ઘીના દીપકની સ્થાપના કરી, અથવા એક બાજઠ ઉપર કેળના છોડ ચાર બાજુએ ગોઠવી, રેશમી વસ્ત્ર વીંટાળી, શિખર ઉપર દર્પણ ગોઠવી, તેમાં ગર્ભસ્થાને સખિંદુ ત્રિકોણ કંકુથી રચી, અથવા માટીના કુંડામાં ગાયના છાણ વડે અથવા શુદ્ધ માટી વડે પૂરણ કરી તેના ઉપર જલસિંચન કરી, તેમાં જવના દાણા નાંખી, જવારા ઉગાડી, દેવીનું પૂજન કરવામાં આવે છે. યંત્રપીઠમાં શક્તિની ભાવના બાંધવાનો ક્રમ પાછલા પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. માટીના છિદ્રવાળા ઘડામાં દીપકની સ્થાપના તે નવરંધ્રરૂપ આપણા સ્થૂલ દેહમાં ચિન્મયી દેવીની સ્થાપનાનું સૂચક પ્રતીક છે; બાજઠ ઉપરની રચના માતૃકાની ભાવના આપનાર પ્રતીક છે; જવારાની રચના તે મંત્રાક્ષરનાં બીજકો દેવીની વિદ્યાનો પ્રસવ રૂપી રીતે થાય છે તેનું સ્વરૂપ જણાવનાર પ્રતીક છે. જવારાના ખીલવા ઉપર શક્તિનો ઉપાસક પોતાના મંત્રના ખીલવાનું અનુમાન બાંધે છે.

દશ મહાવિદ્યા પૈકી કોઈપણ મહાવિદ્યાનું પ્રતીકપૂજન કરનાર પ્રસંગે દેવીની સ્થૂલ મૂર્તિની પણ પૂજા કરે છે. આ મૂર્તિ પણ પ્રત્યેક દેવીની જૂદી જૂદી હોય છે. તેનાં વાહન, આયુધો, તેની પરિવાર દેવતાઓ, તેનાં અંગ તથા પ્રત્યંગો, તેની મુદ્રાઓ શક્તિના રહસ્યનાં રક્ષેટક હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે મહિષમર્દિની ચંડીની મૂર્તિ તે અગ્નિરૂપ મહિષને મારનારી છે; તેને સિંહનું વાહન છે, એટલે તે પરતંત્ર પ્રાણીનો આશ્રય લેનારી નથી, પરંતુ સ્વતંત્ર અને બલવાન પ્રાણીને નિમિત્ત કરી, પોતાનું કાર્ય સાધે છે; તેની આઠે ભુજાનાં આયુધો પાપીનાં નાશ કરનારાં ચિતરવામાં આવે છે; તેની અભય અને વર મુદ્રાઓ ભક્તજનનું પરિપાલન કરવાનું સૂચવે છે—આ વિગેરે ભાવચિત્ર મૂર્તિમાં આલેખવામાં આવે છે. કેવલ મનુષ્ય-ભાવના આ મૂર્તિઓમાં ગુંથાએલી હોતી નથી, અને તેથી સ્થૂલ પ્રતિમાને બદલે સૂક્ષ્મ ભાવબોધક મૂર્તિ દેવીની રચવામાં આવે છે. ઘણા સ્થૂલ મૂર્તિને જ દેવી માને છે, અને અંદરના સૂક્ષ્મ ભાવને ઉકેલી શકતા નથી તેમાં શક્તતંત્રોનો અથવા સંપ્રદાયનો દોષ નથી, પરંતુ ઉત્તમ શાક્તગુરુના અભાવનું પરિણામ છે. શાક્ત તંત્રના અનુભવી ગુરુજનો આ સર્વ તંત્રનાં ઉપકરણોને સમજાવી શકે છે, અને જડ વસ્તુઓમાં ચેતનતા જગવી શકે છે.

મહાકાલીનું પણ રૂપ કપૂરાદિસ્તોત્રમાં રહસ્યભાવનું બોધક ઉકેલવામાં આવ્યું છે; અને આ ઉત્ક્રિલન થયા પછી પ્રથમ દર્શને જે વિચિત્ર જુગુપ્સા જગવનાર કાલી દેખાય છે તે પરીક્ષકની દષ્ટિ-એ કેવલ્યપ્રદા આદ્યા શક્તિ છે, એમ સ્ફુરે છે.

પ્રત્યેક ધર્મ સમજણ વિના અપધર્મ, વિધર્મ, અથવા અધર્મ બની જાય છે. શૈવોમાં પણ કાપાલિકો અને અધોરપંથીઓમાં ક્યાં અપધર્મોદિ વિકૃતિ નથી? વૈષ્ણવોમાં પણ ક્યાં કામાદિ સ્વચ્છંદ-વિહાર અપધર્મરૂપે ઉભો થયો નથી? સૌરોમાં નગ્નવિહાર કરવાનું

ક્યાં ઉભું થયું નથી ? ગાણપત્યોમાં ક્યાં ઉચ્છિષ્ટ ગણપતિની ભાવનામાં મેલી ક્રિયા થતી નથી ? ન્યારે પંચાયતન દેવતાના ચાર દેવતાની શુદ્ધ ભાવના છતાં વિકૃત ભાવના સમજાણના અભાવે ઉભી થઈ છે, તો એકલા શાકતોની વિકૃત ભાવનાની નિંદા કરવા તત્પર શા સાડ થવું જોઈએ ? ધર્મને સિદ્ધાન્તાનુસાર આચારમાં ઉતારવો તે આચાર્યનું કર્તવ્ય છે; ધર્મનું સ્વરૂપ સમજી, આચારમાં મૂકવા માગનારે સામાન્ય જ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરી, પ્રૌઢ શ્રદ્ધા ધારણ કરી, યોગ્ય ગુરુજનને ગુરુભાવે ભજવા જોઈએ, અને અયોગ્ય પુરુષોનો સત્કાર કરવો જોઈએ નહિ. શાકતતંત્રમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે ઉદ્દામ ગુરુનું શિષ્યે શાસન કરવું, અને તેમાં ગુરુદ્રોહ નથી, પરંતુ સંપ્રદાયશુદ્ધિનું પુણ્ય છે.

કુમારિકા તથા દંપતીપૂજન ઉપરાંત શાકતોમાં પોતાની શક્તિનું પૂજન કરવાનું વિધાન હોય છે. પુરુષ જે ક્રમથી સાધના કરવા માગતો હોય તે જ ક્રમથી પોતાની પત્ની સાધના લઈ પોતાને મદદગાર થાય એવી રીતે પત્નીને દીક્ષિત કરવાનો વિધિ છે. સ્વકીયા શક્તિને દીક્ષાના ક્રમથી સંસ્કાર આપ્યા પછી તેને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મમાં અધિકાર મળે છે. પ્રસંગે પરસ્ત્રી જે દીક્ષિત હોય તો તેનો પણ સહાયક તરીકે સ્વીકાર થાય છે, પરંતુ તેમાં કેવલ પૂજ્યભાવ આંધવાનું વિધાન હોય છે; ભોગ્યભાવ આંધવાની મનાઈ છે. જે ભોગ્યભાવ આંધે છે તો તેને પતિત માનવામાં આવે છે. ઘણે ભાગે સ્વકીયા સ્ત્રીમાં પણ શક્તિપૂજન આઘ ઋતુસમયે કરવામાં આવે છે, જેથી યાવજીવ પુનઃસંસ્કારની જરૂર પડતી નથી. આ પ્રકારનું શક્તિપૂજન રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનમાં આપણને સ્વીકારાયેલું જાણવામાં આવ્યું છે; અને મારા જાણવામાં કેટલાંક યુગ્મો શુદ્ધ શાકત આગમ પ્રમાણે દીક્ષિત થઈ ઊંચા અધિકારમાં આવ્યાં છે. એટલે શક્તિપૂજન અને શક્તિસંગમ, જેને લતાસાધન કહે છે, તે કંઈ સ્વેચ્છાવિહાર નથી, પરંતુ આત્મશોધનના પ્રકારોમાં એક

ઉપયોગી સાધન તરીકે શાકતોએ સ્વીકારેલો પ્રકાર છે. સ્વકીયા શક્તિને દીક્ષાના ક્રમથી પવિત્ર કરવાનો વિધિ છે; અને તેવી સ્ત્રી પ્રસંગે પતિની પણ તારિણી બને છે.†

શક્તિપૂજન સચેતન કુમારિકા, સુવાસિની સ્ત્રી, અને આત્મ-પત્નીમાં કરવાનો વિધિ સમન્વયા પછી, અચેતન પદાર્થોમાં શક્તિ-પૂજનની પ્રથા વિચારવા યોગ્ય છે. અચેતન પદાર્થોમાં ઉપર આપણે કેટલાંક પ્રતીકોનું વર્ણન કર્યું છે, એટલે કે માટીના ઘડામાં દીવો મૂકવાનું, બાજઠ ઉપર રૈશમી વસ્ત્ર કરી, દર્પણ ગોઠવી, માતાનું શરીર રચવાનું, જવારા વાવવાનું-વિગેરે અનેક રીતે શક્તિનાં પ્રતીકો અથવા ચિહ્નો રચવાના પ્રકારો હોય છે. પરંતુ આ સર્વમાં સમાયેલા હેતુને સામાન્ય શક્તિપૂજકો સમજતા નથી. પરંતુ શક્તિનું આ સ્થૂલભાવનું પૂજન શક્તિના સ્થૂલ આવિર્ભાવની પ્રક્રિયા ઉપર બંધાયેલું છે. અધ્યાત્મ ચિચ્છકિત, અધિદેવ માયાશક્તિના રૂપમાં પલટાયા પછી અધિભૂત પ્રકૃતિશક્તિમાં પ્રકટ થાય છે. પ્રકૃતિના અથવા કુદરતના સર્વ વ્યતિકરો આ પ્રકૃતિશક્તિનાં વિવિધ રૂપાન્તરો છે. આ રૂપાન્તરો વડે જે જે બનાવો બને છે તેને પ્રકૃતિકારણવાદિઓ નૈસર્ગિક પરિણામો માને છે, પરંતુ શાકતો અંતર્યામીની પ્રેરણા-સત્તાના વિવર્તો માને છે. જે મૂલ કારણ વિશ્વનું સચેતન હોય તો આ વિશ્વના સર્વ વ્યતિકરો તે અંતર્યામી કારણના સંકલ્પાનુસાર થાય છે એમ માનવું પડે છે. આ સંકલ્પ આદ્ય પ્રેરણા રૂપ હોય અને પછીના પરિણામો પ્રવાહ રૂપે નિયત ક્રમથી ચાલતા હોય. બાહ્ય ક્રિયા અને આંતરક્રિયા સર્વ જડ અજડ પદાર્થોમાં આલ્યાં જ

† જુઓ:-પત્નીં મનોરમાં દેહિ મનોવૃત્તાનુસારિણીમ્ ।

તારિણીં દુર્ગસંસારસાગરસ્ય કુલોદ્ભવામ્ ।

(અર્ગલાસ્તુતિ)

પત્ની સંબંધી આવી ઉંચી ભાવના વૈદિકોમાં ભાગ્યે જ મળશે.

કરે છે. પ્રયત્નજન્ય અથવા ઇચ્છાજન્ય ક્રિયાને આપણે સચેતન કર્મ કહીએ, અને જેમાં પ્રયત્ન અથવા ઇચ્છાનો વેગ સ્વયંભૂ નથી એવા પદાર્થોની ક્રિયાને આપણે જડ અથવા અચેતન કર્મ કહીએ. લોકવ્યવહારમાં સચેતન કર્મ અને અચેતન કર્મ એવા વિભાગ પાડી શકીએ, પરંતુ શાસ્ત્રવ્યવહારમાં મૂલ કર્મનું ત્રેરણ સચેતન વર્ગનું જ હોય છે. આ કારણથી સેશ્વરસાંખ્યમતમાં તથા અદ્વૈત-દર્શનમાં ક્રિયાનું વૈચિત્ર્ય પ્રકૃતિમાં દેખાતાં છતાં તેનું નિમિત્ત કારણ પુરુષ અથવા બ્રહ્મમાં માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે તેનો સ્વીકાર શક્તોએ કરેલો છે. તેઓ પ્રકૃતિના સર્વ પરિણામો અને વિકારો મૂલ શક્તિના બલ લડે થતા માને છે. જ્યારે પ્રકૃતિ-શક્તિનો ચિન્મયી શક્તિ સાથેનો સંબંધ વિસરાય છે, ત્યારે આ વિશ્વ જડવાદના પાશમાં ગુંચાય છે. જડ જણાતા પદાર્થોમાં અજડ શક્તિના આવિર્ભાવો થાય છે, અને તેવા આવિર્ભાવોને શાસ્ત્રો પૂન્ય માને છે. સૃષ્ટિના આઘ કારણને સત્ત્વ એવી છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં સંસાર આપવામાં આવી છે. આ સદ્ વસ્તુને લગતી જગદાકાર દેખાડનારી શક્તિને સત્તી એવી. સંસાર આપવામાં આવે છે. ચિન્મયી શક્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં અવ્યક્ત દશામાં રહેલાં નામ, રૂપ અને કર્મનું વ્યાકરણ એટલે વિકાસ કરે છે, અને અવ્યક્ત છે તે વ્યક્ત થાય છે. આ આઘ સ્ફુરણ કરનારી પારમેશ્વરી શક્તિનો પ્રકૃતિ રૂપે પ્રથમ આવિર્ભાવ થયાનું વર્ણન પુરાણોમાં અને તંત્રોમાં દક્ષ્યસ્ત્ર અને સતીની આખ્યાયિકામાં કરવામાં આવ્યું છે.

સૃષ્ટિના આરંભનું વર્ણન કર્યા પછી મહાભારતના આદિ-પર્વમાં અને અનેક પુરાણોમાં પ્રજ્ઞપતિની સૃષ્ટિનાં વર્ણનો આવે છે. તેમાં દક્ષ પ્રજ્ઞપતિને ત્યાં ઘણી કન્યાઓ થઈ તેમાં દશ ધર્મને પરણાવી, સત્તાવીસ કન્યાઓ ચંદ્રને પરણાવી, અને સત્તીને શિવ સાથે પરણાવી. સતી શિવ સાથે વર્ષાં ત્યાર પછી કૈલાસ ગયાં, અને પોતાના સ્વાભાવિક આનંદમાં મગ્ન થયાં અને પિતાના ધરને અને વૈભવને

ભૂલી ગયાં. દક્ષને આ ઉન્મત્ત અથવા ગાંડા ગરીબના જોડા ઉપર ગુસ્સો આવ્યો, અને પોતાને ત્યાં મોટો યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે સતીને અને જમાઈ (શિવ)ને નિમંત્રણ મોકલ્યું નહિ. દક્ષ (વ્યવહારમાં ડાહ્યા) પ્રજાપતિને પોતાની પુત્રી સતીનો અને તેના કલ્યાણમય પતિ શિવનો મહિમા બીલકુલ સમજાયો નહિ, અને ઉલટો જાને પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો. જમાતાને નિમંત્રણ કરવામાં પોતાને હીણપદ લાગે એવા ભાવનાં વાક્યો દક્ષે ઉચ્ચાર્યાં. આ વાક્યોમાં પ્રત્યક્ષ નિંદા અને પરોક્ષ રીતે શિવનો મહિમા વેદવ્યાસે ગાયો જણાય છે:—

દક્ષ કહે કે:—“શિવ મારા પિતાના કરતાં પણ ધરડો છે. તેનામાં કોઈ પણ ગુણ નથી; તે ભટકતો છે; એને રહેવાનું સ્થાન નથી; તે વ્યસની હોઈ મત્ત રહે છે; તેને માનઅપમાનનું ભાન નથી; તેને પુણ્યઅપુણ્યનો અથવા શુભઅશુભનો વિવેક નથી; તેને અવિદ્યાવિદ્યા સરખાં છે; તે કોઈ પણ ધર્મને માનતો નથી; તે કોઈ કર્મનું અનુદાન કરતો નથી; ચંદન અને રાખોડીને સરખાં માને છે; તેને મ્હેચ્છ, બ્રાહ્મણ, કૂતરો, અને પોતાની જાત સરખી લાગે છે; સ્વર્ગ અને સ્મશાન સરખાં ગણી ગાંડા તરીકે સ્મશાન ભૂમિમાં પડી રહે છે; દુઃખમાં તેને સુખ ભાસે છે; સુખમાં તેને દુઃખ લાગે છે; મરણ પછી શું થશે તેનો એને ભય નથી; કોઈ જાણતું નથી કે તે કઈ જ્ઞાતિનો છે; તે કોઈને માન આપતો નથી; તેને બ્રાહ્મણ ગણી શકાય તેમ નથી, કારણ કે વૈદિક ધર્મક્રિયાની મર્યાદા બહાર છે; તેને ક્ષત્રિય કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે તે જટાધારી અને રાખોડી ચોળનાર છે; તેને વૈશ્ય ગણાય તેમ નથી, કારણ કે તે જમીન ખેડતો નથી અને વ્યાપાર કરતો નથી; તેને શૂદ્ર પણ ગણાય તેમ નથી, કારણ કે ત્રૈવર્ણિક પ્રજાની પૂજા સ્વીકારે છે; અને સાપનું જનોઈ પહેરે છે, જ્યારે ખરો શૂદ્ર પોતાની મર્યાદા પાળે છે અને જનોઈ ધારણ કરતો નથી; તે ગૃહસ્થ નથી કારણ કે બીજા માગી પેટ ભરે છે; તે સંન્યાસી નથી, કારણ કે

સતીને અખંડ સંબંધમાં રાખે છે; તેને વની અથવા યોગી કહેવાય તેમ નથી; કારણ કે તે અરણ્યમાં રહેતો નથી, પરંતુ કૈલાસના શિખર ઉપર રહે છે; તેને બ્રહ્મચારી કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે અનેક દાસીઓ સાથે તે રમે છે.”

આ સર્વ દોષોની ભાવનામાં સાચા ગુણો રહેલા છે તે સતી જાણે છે, અને દક્ષ જાણતા નથી. તેથી દક્ષની અવળા મતિને લીધે આ આદ્ય જગતનાં જનક અને જનનીના જોડાનો તિરસ્કાર થતો જોઈ નારદાદિ મહર્ષિઓને ચિન્તા થાય છે. સતીએ હેતુપુરઃસર પિતાને ઘેર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એમ કહેવામાં આવે છે કે પિતાને ઘેર નિમંત્રણ વિના જતાં પહેલાં શક્તિએ પોતાનાં દશ રૂપો શિવ આગળ ખડાં કર્યાં, અને પ્રત્યેક રૂપને મહાવિદ્યાનું નામ આપ્યું, અને શિવને તે વિદ્યાઓ સ્વાધીન કરી, પોતે પિતાને ઘેર નંદી સાથે ગયાં. વગર બોલાવે ગયેલાં સતીનો અનાદર થયો અને દક્ષે કહ્યું કે “સધના જગતના રાજની દીકરી આવી ભીખારી દશામાં મારે ત્યાં આવી તેથી મને લાંછન લાગે છે. તું વિધવા થઈને આવી હોત તો હું તારું પાલન કરત. જ્યાં સુધી તારો ગાંડો પતિ જીવે છે ત્યાં સુધી હું તારું મોં જોવા માગતો નથી.”

આ વચ્ચેના સાંભળતાં સતીએ સ્વેચ્છાથી પ્રાણત્યાગ કર્યો. નંદીએ શિવને આ માઠાં પરિણામની ખબર કહી. શિવનું શાન્ત રૂપ બદલાઈ ભૈરવ રૂપ થયું. દક્ષના યજ્ઞનો ધ્વંસ થયો. નંદીએ દક્ષનું માથું કાપી યજ્ઞકુંડમાં નાંખ્યું. દક્ષની પત્ની પ્રસૂતિના પ્રલાપથી પીગળી, શિવે દક્ષને પુનર્જીવન આપ્યું; અને સતીના શબને ખભે નાંખી, ગમગીનીમાં ચાલ્યા ગયા. આ પ્રસંગ કનખલ ક્ષેત્ર આગળ બન્યો.

શિવના ઉન્મત્ત ભૈરવવેશમાં સતીના શબને લઈ ફરવાથી ભૂમંડળમાં ભારે ક્ષોભ થયો. પુરાણો કહે છે કે વિષ્ણુએ પોતાના ચક્રને છોડી, સતીના દેહના શિવને ખબર ન પડે તેવી રીતે, કકડા

કર્ચો, અને ખલા ઉપરનો ભાર હલકો થવાથી ઉન્મત્ત ભૈરવને બાન આવ્યું; અને પોતાના મૂલ શાન્ત સ્વરૂપમાં ઠરી જઈ, કૈલાસમાં પાછા ગયા. સતીના શબ્દનાં બાવન અવયવોના કકડા જ્યાં જ્યાં પડ્યા ત્યાં ત્યાં શક્તિનાં પીઠો થયાં, અને ત્યાં ત્યાં શિવ પોતાના બાવન અંશમાં રહ્યા. મંત્રચૂડામણિતંત્ર પ્રમાણે બાવન મહાપીઠો પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ સતીના શબ્દનાં અવયવો પડ્યાનું વર્ણન સમજાય છે; અને તે બાવન મહાપીઠો શાક્તતીર્થો મનાય છે.

ભગવતી ભાગવતના સંપ્રભ સ્કંધમાં શક્તિપૂજનાં સ્થાનોનો નિર્દેશ છે, અને દેવીનાં ૧૦૮ નામો આપ્યાં છે. તેમાં કેટલાંક ભૂલોકનાં પ્રત્યક્ષ સ્થાનો છે, કેટલાંક પિંડમાં અધ્યાત્મસ્થાનો છે, જેમ કે ચિત્તમાં “બ્રહ્મકલા,” સર્વ પ્રાણીવર્ગમાં “શક્તિ”, જ્ઞાનીના હૃદયમાં “હૃલ્લેખા”નું ચિન્તન કરવાનું વિધાન છે.

શાક્ત પીઠોની ગણના વિવિધ પ્રકારે થયેલી જણાય છે. મંત્ર-ચૂડામણિમાં બાવન મહાપીઠો ગણાવ્યાં છે, અને દેવી ગીતાના પ્રકરણના આઠમા અધ્યાયમાં ૭૨ પીઠો ગણાવ્યાં છે, તેનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૦૮ પીઠો

૭૨ પીઠો

દેવીનું નામ	સ્થાન	દેવીનું નામ	સ્થાન
		(૧૦૮ માં કયા અંકમાં આવે છે)	
૧ વિશાલાક્ષી	કાશી	૧ લક્ષ્મી(પદ્મતથાબ્દ)	કોલ્હાપુર
૨ લિંગધારિણી	નૈમિષારણ્ય	૨ રેણુકા	માતૃપુર (સહ્યાદ્રિમાં)
૩ લલિતા	પ્રયાગ	૩ તુલજા	તુલજાપુર
૪ કામુકી	ગંધમાદન	૪ સપ્તશ્રુંગી	સપ્તશ્રુંગ (નાસિકથી પચીસ માઇલ ઉપર)
૫ કૃમુદા	દક્ષિણ માનસ	૫ હિંગુલા	હિંગલાજ
૬ વિશ્વકામા	ઉત્તર માનસ	૬ જ્વાલામુખી	

૭ ગોમતી	ગોમત પર્વત	૭ શાકંભરી (રજપુતાનામાં)
૮ કામચારિણી	મંદરાચલ	૮ બ્રામરી (બ્રમરાદા)
		(શ્રી શૈલમાં)
૯ મદોતકટા	ચૈત્રરથ	૯ રકતદંતિકા
૧૦ જ્યન્તી	હસ્તિનાપુર	૧૦ દુર્ગા
૧૧ ગૌરી	કનોજ	૧૧ વિંધ્યવાસિની(૫૮)વિંધ્યાચલ
૧૨ રંભા	મલયાચલ	૧૨ અત્રપૂર્ણા ?
૧૩ કીર્તિમતિ	એકામ્રપીઠ	૧૩ કાંચી કાંચીપુર
૧૪ વિશ્વેશ્વરી	વિશ્વક્ષેત્ર	૧૪ ભીમાદેવી (૮૫)
૧૫ પુરુહૂતા	પુષ્કર	૧૫ વિમલા (૩૪)
૧૬ સન્માર્ગદાયિની	કેદાર	૧૬ ચંદ્રલા (૪૪) કણ્ઠાટકમાં
૧૭ મંદા	હિમાલયપૃષ્ઠ	૧૭ કૌશિકી
૧૮ ભદ્રકર્ણિકા	ગોકર્ણ (ગોવા)	૧૮ નીલામ્બા નીલપર્વત
૧૯ ભવાની	સ્થાનેશ્વર	૧૯ જાંબુનદેશ્વરી
૨૦ બિલ્વપત્રિકા	બીલ્વા	૨૦ શ્રી શ્રીનગર
૨૧ માધવી	શ્રીશૈલ	૨૧ ગુણકાલી (૨૬ ?) નેપાલ
૨૨ ભદ્રા	ભદ્રેશ્વર	૨૨ મીનાક્ષી ચિદંબરહાલારચનાથ
૨૩ જયા	વરાહશૈલ	૨૩ સુંદરી (૪૦ ?) વેદારણ્ય
૨૪ કમલા	કમલાલય	૨૪ પરાશકિત પુરીપાસે
		(એકામ્બરા)
૨૫ રુદ્રાણી	રૂદ્રકોટિ	૨૫ મહાલયા દક્ષિણમાંમલ્લારી
૨૬ કાલી	કાલંજર	૨૬ યોગેશ્વરી યોગેશ્વરી ગુફા(?)
૨૭ મહાદેવી	શાલગ્રામ	૨૭ નીલસરસ્વતી ચીન
૨૮ જગ્નપ્રિયા	શિવલિંગ	૨૮ બગલા વૈશ્વનાથ
૨૯ મહાલિંગા	કપિલા	૨૯ ભુવનેશ્વરી મણિદ્રીપ
૩૦ મુકુટેશ્વરી	મોકોટ	૩૦ કામાક્ષી કામરૂપ(આસામ)
૩૧ કુમારી	હરિદ્વાર	૩૧ ગ.યત્રી(૯૯) પુષ્કર

૩૨ લલિતામ્બિકા	સંતાન	૩૨ ચંડિકા(૬૮)	અમરેશ્વર
૩૩ મંગલા	ગયા	૩૩ પુષ્કરેક્ષિણી(૭૦)	પ્રભાસ
૩૪ વિમલા	પુરુષોત્તમ (પુરી)	૩૪ લિંગધારિણી(૨)	નૈમિષારણ્ય
૩૫ ઉત્પલાક્ષી	સહસ્ત્રાક્ષ	૩૫ પુરુહુતા(૧૫)	પુષ્કરાક્ષ
૩૬ મહોત્પલા	હિરણ્યાક્ષ	૩૬ રતિ (૫૦ ?)	આષાઢી
૩૭ અમોઘાક્ષી	વિપાશા	૩૭ ચંડમુડિ	મહાસ્થાન (દંડિની)
૩૮ પાટલા	પુંડ્રવર્ધન	૩૮ ભૂતિ ભારભૂત(ભાડભૂત?)	
૩૯ નારાયણી	સુપાર્શ્વ	૩૯ નાકુલી નાકુલ(નર્મદાતટે)	
૪૦ રુદ્રસુંદરી	ત્રિકૂટ	૪૦ ચંદ્રિકા(૪૪)	હરિશ્ચંદ
૪૧ વિપુલા	વિપુલ	૪૧ શાંકરી(૨૧માધવી?)	શ્રીગિરિ
૪૨ કલ્યાણી	મલયાચલ	૪૨ ત્રિશૂલા	જયેશ્વર
૪૩ એકવીરા	સહ્યાદ્રિ	૪૩ સૂક્ષ્મા	આત્રાતકેશ્વર
૪૪ ચંદ્રિકા	હરિશ્ચંદ્ર	૪૪ શાંકરી(૭૬ ?)	મહાકાલ
૪૫ રમણા	રામતીર્થ	૪૫ શર્વાણી	મધ્યમદેશ
૪૬ મૃગાવતી	યમુના	૪૬ માર્ગદાયિની(૧૬)	કેદાર
૪૭ કોટવી	કોટિતીર્થ	૪૭ ભૈરવી	ભૈરવ
૪૮ સુગંધા	માધવવન	૪૮ મંગળા(૩૩)	ગયા
૪૯ ત્રિસંધ્યા	ગોદાવરી	૪૯ સ્થાણુપ્રિયા	કુરુક્ષેત્ર
૫૦ રતિપ્રિયા	ગંગાદ્વાર	૫૦ સ્વાયંભુવી	નાકુલ
૫૧ શુભાનંદા	શિવકુંડ	૫૧ ઉગ્રા	કનખલ
૫૨ નંદિની	દેવીઢીટ	૫૨ વિશ્વેશા(૧૪)	વિમલેશ્વર
૫૩ રુક્મિણી	દ્વારકા	૫૩ મહાનંદા	અટહાસ
૫૪ રાધા	વૃંદાવન	૫૪ મહાંતકા	મહેન્દ્ર
૫૫ દેવકી	મથુરા	૫૫ ભીમેશ્વર(૮૫)	વસ્ત્રાપથ (દક્ષિણમાં)
૫૬ પરમેશ્વરી	પાતાલ	૫૬ ભવાની	અર્ધ કોટિક શાંકરી(૧૯)

૫૭ સીતા	ચિત્રકૂટ	૫૭ રુદ્રાણી(૨૫)	રુદ્રકોટિ
૫૮ વિંધ્યાવાસની	વિંધ્યાચલ	૫૮ વિશાલાક્ષી કાશી વિમુક્તા	(૧૪?)
૫૯ મહાલક્ષ્મી	કરવીર	૫૯ મહાભાગા(૭૩)	મહાલય
૬૦ ઉમાદેવી	વિનાયક	૬૦ ભદ્રકર્ણી(૧૮)	ગોકર્ણ
૬૧ આરોગ્ય	વૈદનાથ	૬૧ ભદ્રા(૨૨)	ભદ્રકર્ણક
૬૨ મહેશ્વરી	મહાકાલ	૬૨ ઉત્પલાક્ષી(૩૫)	સુવર્ણાક્ષ
૬૩ અભયા	ઉબ્બુતીર્થ	૬૩ સ્થાણ્વીશા(૧૯)	સ્થાણુ
૬૪ નતંબા	વિંધ્યપર્વત	૬૪ કમલા(૨૪)	કમલાલય
૬૫ માંડવી	માંડવ્ય	૬૫ પ્રચંડા(૬૭)	છગલંડક
			(દક્ષિણ સમુદ્ર)
૬૬ સ્વાહા	માહેશ્વરપુરી	૬૬ ત્રિસંધ્યા(૪૯)	કુરુંડલ
૬૭ પ્રચંડા	છલગંડ	૬૭ મુકુટેશ્વરી(૩૦)	માકોટ
૬૮ ચંડિકા	અમરકંટક	૬૮ શાંડકી	મંડલેશ
૬૯ વરારોહા	સોમેશ્વર	૬૯ કાલી(૨૬)	કાલંજર
૭૦ પુન્કરાવતી	પ્રભાસ	૭૦ ધ્વનિ	શંકુકર્ણ
૭૧ દેવમાતા	સરસ્વતી	૭૧ સ્થૂલા	સ્થૂલકેશ્વર
૭૨ પારાવારા	સમુદ્રતટ	૭૨ હૃદલેખા(૧૦૭)	રાનીનું
			હૃદયાંશુજ
૭૩ મહાભાગા	મહાલય		
૭૪ પિંગલેશ્વરી	પયોબ્ધી		
૭૫ સિંહિકા	કૃતશાય		
૭૬ અતિશાંકરી	કાર્તિક		
૭૭ લોલા	ઉત્પલાવર્તક		
૭૮ સુભદ્રા	શાણુસંગમ		
૭૯ લક્ષ્મી	સિદ્ધવન		
૮૦ અનંગા	ભરતાશ્રમ		

૮૧ વિશ્વમુખી	જ્ઞાનંધર
૮૨ તારા	કિષ્કિંધ
૮૩ પુષ્ટિ	દાસવન
૮૪ મૈધા	કાશ્મીર
૮૫ ભીમા	હિમાલય
૮૬ તુષ્ટિ	વિશ્વેશ્વર
૮૭ ધરા	શંખોદ્ધાર
૮૮ ધૃતિ	પિંડારક
૮૯ કલા	ચંદ્રભાગા
૯૦ શિવધારિણી	અચ્છોદ
૯૧ અમૃતા	વેણુ
૯૨ ઉર્વશી	બદરીકાશ્રમ
૯૩ ઔષધિ	ઉત્તરકુરુ
૯૪ કુશોદિકા	કુશદીપ
૯૫ મન્મથા	હૃમદ્દૂત
૯૬ સત્યવાદિની	કુમુદ
૯૭ વંદનીયા	અશ્વત્થ
૯૮ નિધિ	કુબેરસ્થાન
૯૯ ગાયત્રી	વેદમુખ
૧૦૦ પાર્વતી	સદાશિવ
૧૦૧ ઇદ્રાણી	દેવલોક
૧૦૨ સરસ્વતી	બ્રહ્મામુખ
૧૦૩ પ્રભા	સૂર્યાભિમુખ
૧૦૪ વૈષ્ણવી	માતૃગણુ
૧૦૫ અરુંધતી	સતીગણુ
૧૦૬ તિલોત્તમા	સ્ત્રીગણુ
૧૦૭ બ્રહ્મકલા	ચિત્ર
૧૦૮ શક્તિ	સર્વપ્રાણીવર્ગ

મહાર્થમંજરી નામના ત્રિકદર્શનના ગ્રંથમાં આ બાલ અધિભૂત શક્તિપીઠોને બદલે ઉપાસનામાં ઉપયોગી થાય એવાં પાંચ પીઠની ભાવના આપી છે. આપણે પિંડ પૃથિવ્યાદિ પાંચ તત્ત્વોથી ઘડાયેલા છે. તે પાંચ તત્ત્વો શાકતોના પંચમકારને સ્થાને છે, એમ આપણે આઠમા પ્રકરણમાં વિચારી ગયા છીએ. આ પાંચ તત્ત્વોથી ઘડાયેલાં મૂલાધારમાં માતૃકાપીઠ, સ્વાધિષ્ઠાનમાં કુંડલીપીઠ, મણિપુરમાં ક્રિયાપીઠ, અનાહતમાં મુદ્રાપીઠ, અને વિશુદ્ધમાં વ્યોમપીઠ-એવાં પાંચ શક્તિપીઠોની ભાવના કરવી, અને અનુક્રમે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશના મંડળની ધારણા તે તે પીઠમાં કરવી અને પૂજનસામગ્રી તરીકે અનુક્રમે ગંધ, નૈવેદ્ય, દીપ, ધૂપ અને પુષ્પના ઉપચારો કરવા.

ઉપરનાં મહાપીઠો તે શાકતોનાં તીર્થ ગણાય છે. શાકતોનાં વ્રતોમાં કૃષ્ણ અષ્ટમી, આશ્વિન શુક્લ પક્ષની તથા ચૈત્ર શુક્લપક્ષની નવરાત્રિઓ, તથા અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા મુખ્ય તિથિઓ ગણાય છે. તે વ્રતચર્યાના દિવસોમાં નૈમિત્તિક પૂજન તથા ચક્રપૂજન પણ થાય છે.

સતીનો બાળે આવિર્ભાવ પુરાણોમાં અને તંત્રમાં હિમાલયને ત્યાં ઉમાના શરીરમાં થયો છે. તે આવિર્ભાવ ઉપર કામદહન અને કામના પુનર્જીવનની ભાવના ઉભી કરી, શિવ-પાર્વતીનો લગ્નપ્રસંગ વર્ણવી, કાર્તિકેય અથવા કુમારના જન્મનું વર્ણન રચાયું છે; અને કવિ કાલિદાસે આ પ્રસંગને વરતુરૂપે લઈ કુમારસંભવ કાવ્ય રચ્યું છે; ઉપનિષદ્સમયમાં ઉમા હૈમવતીની શક્તિ તરીકે ભાવના સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી એમ કેનોપનિષદ્થી સમજાય છે.

આ બે મુખ્ય અવતારો ઉપરાંત શક્તિના ઘણા ગૌણ આવિર્ભાવો દેવીમાહાત્મ્યમાં વર્ણવાયા છે. પુરાણોમાં એવી પણ કથના છે કે જ્યારે જ્યારે વિષ્ણુના અવતારો થાય છે ત્યારે શક્તિના પણ આવિર્ભાવો થાય છે. કૃષ્ણાવતારમાં પણ તેમ થયું હતું.

પ્રત્યેક આવિર્ભાવમાં શક્તિ અમુક પાપી અસુર અથવા

દેવ્યને મારે છે, એવી ભાવના ગુંથવામાં આવી છે. સપ્તશતીમાં શુંલ, નિશુંલ, અને મહિષાસુરના વધ ચંડીએ કર્યા છે. તારકાસુરના વધ અર્થે કુમાર ઉત્પન્ન કરવા પાર્વતીનો શિવ સાથેનો યોગ વર્ણવાયો છે. બ્રહ્માણ્ડપુરાણમાં લલિતાદેવીએ ભંડાસુરનો વધ કર્યાનું વર્ણન છે.

આ સધળાં આખ્યાનો દેવીના ચરિત્રનું રૂપક દ્વારા વર્ણન કરનારાં છે અને પ્રત્યેકમાં અધ્યાત્મ રહસ્ય રહેલું છે એમ ભારકરરાયની સપ્તશતી ઉપરની ગુપ્તવતી ટીકા તથા લાલતાસહસ્ર નામ ઉપરની ત્રીભાગ્યભારકર ટીકા ઉપરથી સારી રીતે સમજાય છે.

રૂપકના અધ્યાત્મભાવો દિવ્યાધિકારીને અર્થે છે. સામાન્ય જનો જેઓ શક્તિના મહિમાને સાંભળે છે તેમને શક્તિ પ્રતિ ભક્તિનાં અંકુરો જાગે છે. તે તે સ્થાનોનાં પીઠોને તીર્થરૂપે જાણી પોતાના મનનું શોધન કરે છે.

ગુજરાતનાં શાકતપીઠોમાં મુખ્ય અંબિકાપીઠ આરાસુરમાં છે; કાલિકાપીઠ પાવાગઢમાં તથા ગિરનારમાં છે. કાઠીઆવાડમાં પ્રભાસક્ષેત્ર, પિંડતારકક્ષેત્ર જાણીતાં છે. કૌલગિરિપીઠ તે હાલ કોયલા નામે પ્રાસદ્ધ છે તેમાં હરસિદ્ધિદેવી છે; અને તે જામનગર રાજ્યમાં પોરબંદર પાસે છે. કચ્છમાં:—આશાપુરી માતાનો ગઢ નારાયણસરોવરથી બારગાઉ ઉપર છે. રુદ્રાણી ભુજથી થોડે દૂર છે. ઓખામંડળના બેટમાં અલયા માતાનું પીઠ છે. આરંભડામાં લૂણી માતા છે. દારકામાં રૂકિમણી અને ચંદ્રલાગા છે અને ભદ્રકાલી પીઠ પણ છે. કાળાવડમાં શીતળા માતા છે. હળવદમાં સુંદરીપીઠ છે; ઉપલેટા પાસે ખત્રીયોની કુલદેવતા માતૃમાતા છે. ભાવનગર પાસે ખોડીઆર માતા છે. આણમાં અર્બુદાદેવીનું પીઠ છે. નર્મદાતીરે અનુસૂયા ક્ષેત્ર છે. બહુચરાજી ચુવાળમાં છે.

ભારતવર્ષનાં બાવન મહાપીઠો બાવન વર્ણાવલિનું ભાન કરનારાં તથા ગુજરાતનાં નાનાં નાનાં પીઠો એટલું સ્પષ્ટ બતાવે છે કે શક્તિ-સંપ્રદાય ધણી વ્યાપક છે, અને પુરાતન છે. વલ્લભીના રાજ્ય સમય-

માં (ઈ. સ. ૭૪૬) જ્યારે વલ્લભીનો નાશ થયો ત્યારે શીલાદિત્ય રાજની રાણી પુષ્પાવતી અંબાજી ગયાં હતાં એવો ઐતિહાસિક દાખલો છે.

શક્તિની ભાવના સ્ત્રીશરીરમાં પેઠેલી હોવાથી, અને ચારણ જાતિની સ્ત્રીઓ ક્ષત્રિયવર્ગમાં પૂજ્ય ગણાયાથી કેટલેક સ્થળે ચારણ સ્ત્રીઓએ દેહત્યાગ કર્યા છે તે તે સ્થાને શક્તિની પૂજનો પ્રવેશ થયાના પ્રસંગો છે. હાલનું બહુચરાજીનું શક્તિનું ક્ષેત્ર છે, તે સુંવાળમાં આવેલું છે. ચારણજાતની સ્ત્રીઓ સલખનપુરથી પાસેના ગામે જતી હતી ત્યાં તેમને કેટલાક કોળાઓએ લૂંટી. તેમાં એકનું નામ બહુચરા હતું તેણે તરવાર વડે પોતાનાં સ્તન કાપી નાખ્યાં અને તાગું કયું. તેની ખૂટ અને જીલાલ નામની બહેનો પણ તાગાં કરી મરી ગઈ. આ અપમાન સહન ન કરવાના ત્રણનાં તાગાના આવેશને લઈ તે મરણસ્થાને ત્રણેમાં દેવીની ભાવના બંધાઈ. સુંવાળમાં બહુચરાજી પૂજ્યાં; અરણેજમાં ખૂટ પૂજ્યાં; અને સીહોરથી પંદર માઇલ દૂર આકલકુ આગળ જીલાલ પૂજ્યાં.

જે જે સ્થાનની પીઠદેવતા હોય છે તે તે સ્થાનના લોકોના સ્વાભાવિક આચારવિચારો તથા મનની કેળવણી અનુસાર પૂજન-પદ્ધતિ રચાયેલી હોય છે, અને તે તે દેવતાનાં નામ ઉપરથી સ્થાન-પૂજનું સ્વરૂપ લક્ષણ દ્વારા કળાય છે. ઉદાહરણ તરીકે શ્રી બહુચરા-જીમાં બાળા ત્રિપુરાનો નિર્દોષ ભાવ ધણે ભાગે ખીલેલો જણાય છે. પૂજનપદ્ધતિ ધણી સાદી હોય છે. સામાન્ય ઉપવાસ વિગેરે પણ થઈ શકે છે. બલિમાં ફૂકડાં વિગેરે માત્ર જીવતાં છોડી દેવામાં આવે છે. આરાસુરની અંબિકાના આરાધનમાં કંઈક યુવતિનો ભાવ છે; માતૃભક્તિ આગળ પડતી છે; ભૂખ્યા રહેવાની મનાઈ છે, કારણ કે માતાને ભૂખ્યાં બાળકો ગમતાં નથી; યૌવનસહભાવી કેટલીક આચારની, ભવાઈ વિગેરેમાં, છૂટ લેવાય છે; બીજા લોકોના વાતાવરણમાં માતાનું સ્થાન હોવાથી પશુબલિ પણ અપાય છે, અને હાલના

અહિંસાના વાતાવરણના બદલે લઈ પશુબલિ બંધ થયાનું સંભળાય છે. પાવાગઢની કાલિકામાં પ્રૌઢ ભાવ છે. ગંભીરતાની જાણે પરાવધિ હોય તેવી પૂજનપદ્ધતિ ગુપ્ત રીતે થાય છે. પશુબલિ પણ જંગલી લોકોનાં મંતવ્યને અનુસાર થાય છે. શક્તિઓ અંગી દેવતાના પરિવાર અથવા અંગ દેવતારૂપે એકત્ર થઈ તે તે પીઠમાં ગરબાના રૂપમાં ગાય છે એવી ભાવના દૃઢ છે; અને તેનું અનુકરણ લૌકિક ગરબામાં સ્ત્રીસમાજમાં કરવામાં આવે છે.

આજ રીતે ગુજરાત શિવાયના અન્ય દેશનાં શાક્ત પીઠોમાં પણ દેશ, કાલ અને જનતાના સ્વભાવને અનુસાર પૂજનપદ્ધતિ હોય છે. શ્રીશૈલનાં ભ્રમરામ્યા, ગોકર્ણ પાસેનાં મૂકામ્યા, આસામનાં કામાક્ષી, કાલીઘાટનાં કાલિકા, ટિપેરાનાં ત્રિપુરા, વિંધ્યાચલનાં વિંધ્યવાસિની ચંડી, વિગેરે પ્રસિદ્ધ શાક્તપીઠમાં પૂજનપદ્ધતિ તે તે દેવતાનાં નામ, ગુણ, અને પરાક્રમને અનુસરતી હોય છે. આ સર્વ પ્રસિદ્ધ પૂજનશ્રેણીઓનાં વામ અને દક્ષિણ, કૌલ અને સામયિક રીતિએ વર્ગીકરણ કરી દક્ષિણ અથવા સામયિક પદ્ધતિ ઉપર પ્રજ્ઞને વાળવાના મુદ્દાથી શંકરાચાર્યે શાક્ત સંપ્રદાયના સમુદ્ધરણનો પ્રયત્ન બળવાન કર્યાનું સમજાય છે. ટુંકમાં શ્રીકુલની મુખ્ય શ્રી વિદ્યાને સામયિક દિશા પ્રતિ વાળવાનો એમનો પ્રયત્ન સૌન્દર્યલહરી નામના ઉપાસનાથી ભરેલા કાવ્યગ્રંથમાં સ્પષ્ટ સમજાય એમ છે. પરંતુ આ વિશુદ્ધ વાતાવરણને લઈ એમ સમજવાનું નથી કે વામાચાર અથવા કૌલાચાર તે તે દેવીના પૈઠ આગળ થતા નથી. તેવા આચારો પરાપૂર્વથી પશુ અધિકારીઓને અર્થે થતા આવ્યા છે, અને થાય છે. કવિ બાણની કાઠંબરી જે શ્રીહર્ષના રાજ્યસમયમાં લખાઈ છે, અને જે સમયે બૌદ્ધોનું અહિંસામય વાતાવરણ વિદ્યમાન હતું તે સમયે પણ ચંડિકાના પૂજનમાં કૌલાચાર હતો એમ આપણને ચંડિકાના સ્થાનના વર્ણનમાંથી અને જરૂર દ્રવિક ધાર્મિકના વર્ણનમાંથી સમજાય છે. શાક્ત ધર્મની વિરૂદ્ધિ સર્વ દેશકાલમાં હોય છે, અને

હોવા સંભવ છે; પરંતુ તેની પીઠમાં પ્રકૃતિધર્મ હોય છે, એ વાત વિસરવી જોઈતી નથી. શાકત સંપ્રદાયમાં વિલક્ષણતા એ છે કે તે પશુધર્મના સદ્ભાવનો સ્વીકાર કરે છે, અને વીરત્વ અને દિવ્યત્વને ધ્યેય તરીકે માને છે, જ્યારે શૈવ, વૈષ્ણવ વિગેરે સંપ્રદાયો અશુભ આચારનો ઢાંકપીછોડો કરે છે, અને શુભ આચાર જ અમારા સંપ્રદાયમાં છે એવો ખોટો દાવો કરે છે; આથી પ્રચ્છન્ન પાપ થાય છે, અને પ્રકટ પુણ્યનો મહિમા દેખાડાય છે.

શાકત સંપ્રદાયનું મંતવ્ય છે કે શક્તિ સ્વરૂપે અધ્યાત્મભાવે ચિન્મયી અને આનંદમયી છે. તે દેવવર્ગમાં માયામયી, અને મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓમાં પ્રકૃતિમયી થાય છે. પ્રકૃતિમયી એટલે ભૂતમયી થયા પછી તે વિકૃતિમયી પણ બને છે. ટુંકામાં જે શક્તિ પાશમોક્ષ કરનારી છે તે જ પાશબદ્ધ પણ કરનારી છે, એના વિનિયોગમાં અને સેવનના પ્રકારમાં શુદ્ધાશુદ્ધ ભેદ છે, અને જેમ બ્રહ્મરૂપ ધર્મી જગદાકાર દેખાતાં છતાં બ્રહ્મ સ્વરૂપ બદલાતું નથી અને નિત્યશુદ્ધ રહે છે, તેમ બ્રહ્મશક્તિ પણ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિમાં અધ્યાત્મભાવે પેઢેલી પ્રકૃતિ-વિકૃતિના ગુણુદોષ વડે શુભઅશુભ બનતી નથી. ગુણુ અને દોષો જીવોએ પોતે ઉભા કરેલા ધર્મો છે, વસ્તુ ગુણુ-દોષ વિવર્જિત છે. વસ્તુના સ્વરૂપને સમજવા અર્થે આપણે ગુણુદોષવાળા પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોને એટલે વિકૃતિઓને આલંબન અથવા આધાર રૂપે લઈએ છીએ; ગુણુદોષનો વિવેક કરતા જઈએ છીએ, અને છેવટે ગુણુનો પણ ઉપસંહાર કરી “અંતર્ગુણા લગવતી” ને લઈએ છીએ. શાકત સિદ્ધાન્ત જગતના વૈષમ્યનો અને ભેદનો સ્વીકાર કરી આચારના ભેદને જેવા છે તેવા સ્વીકારી ઉંચી કક્ષા ઉપર લઈ જવા મથે છે, જ્યારે બીજા ધર્મ સિદ્ધાન્તો તે વૈષમ્યનો અને ભેદનો જાણે અભાવ જ હોય અને ધર્મનો અધિકાર માત્ર બુદ્ધિવાળા અને કહેવાતા સંસ્કારીને અથવા કેળવાયેલાને જ હોય એવું ખોટું ધર્મભિમાન ઉભું કરે છે. **યથાદેવસ્તથાવલિ:**—જે સૂત્ર સાચા મર્મને

જણાવે છે. આથી શાકત ધર્મમાં પશુખલિ કેમ થાય છે, મલાદિતું સેવન કેમ થાય છે, એ પ્રશ્નો ખરી રીતે ઉભા થવા ન જોઈએ; કારણ કે અધિકારભેદનો અભ્યુપગમ અથવા સ્વીકાર છે, અને તેથી વિરોધ નથી. ખ્રીસ્ત ધર્મમાં પરબ્રજ ઉપર આક્રમણ કેમ થાય છે, એ ખરો પ્રશ્ન છે, કારણ કે જીસસ ક્રાઈસ્ટની ધર્મભાવના અત્યંત નમ્રતાની છે, અને કેટલાક ખ્રીસ્તીઓનાં વર્તન તેથી વિરોધી છે. આ નિયમ સર્વ ધર્મોને લાગુ પડે છે. ન્યાં ધર્મ અધિકારભેદની અવગણના કરે છે, ત્યાં આવા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે; ન્યાં અધિકારભેદનો સ્વીકાર છે ત્યાં આવા પ્રશ્નો ઉભા થતા નથી.

પ્રકરણ અગીઆરમું

શાકત સંપ્રદાયને લગતો ગુજરાતનો ઇતિહાસ

“ પૃથ્વી એનું પીઠ, ગગન ગહન ચંદરવો,
ચારૂ ચામર વાય, તેજ દીપે છે ગરવો;
અભિષેક જળતત્ત્વ, ચિતિશક્તિ સચરાચર,
મા ! તું સકલ મહત્વ, વ્યાપક કહે સુર મુનિવર.
(વલ્લભ ધોળા)

ગુજરાત અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં શાકત સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ ઘણું પુરાતન કાળનું જણાય છે. જુદા પૂર્વભાગી ગુજરાતનો ઇતિહાસ આપણને જોવા જોઈએ તેવો ઉપલબ્ધ નથી; પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં અને મુખ્યત્વે કરીને દારકાવાળા ઓખામંડળના ભાગમાં શ્રી કૃષ્ણે નવો વાસ કર્યો ત્યારથી શૈવ અને શાકત સંપ્રદાય આ ભૂમિમાં દાખલ થયાનું અનુમાન જાય છે. આરાસુરની અંબિકાનું પીઠ ઘણું પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. શ્રી કૃષ્ણના વાળ ત્યાં ઉતર્યા હતા; અને રુકિમણી માતાના પૂજન અર્થે ત્યાં ગયાં હતાં; ત્યાંથી તેમનું હરણ

થયું-ધત્યાદિ પરંપરાગત વાતોમાં કંઈ નહિ તો એટલું સત્ય સમજાય છે કે આ સ્થાન પ્રતિનો પૂજ્યભાવ મહાભારતના સમયમાં પણ હતો. લોકોની દંતકથાનો પ્રસંગ વીતાવી ગયા પછી ન્યારથી સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રપોનું રાજ્ય થયું ત્યારથી શાકત સંપ્રદાય કંઈક ઉત્તેજિત થયો જણાય છે.

શૈવો અને શાકતો સિદ્ધાન્તમાં જૂદા નથી. શિવ અને શક્તિ એ અવિનાભાવવાળાં એટલે પૃથક્ ન પડે તેવાં પ્રકાશ અને વિમર્શ-રૂપ તત્ત્વો છે. ન્યારે પ્રકાશનું અથવા જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે ત્યારે ઉપાસક શૈવ કહેવાય; ન્યારે વિમર્શનું અથવા આત્મ-ભાન કરાવનાર ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે ત્યારે ઉપાસક શાકત કહેવાય. શિવ-શક્તિની ઉપાસનાનો ભેદ માત્ર વસ્તુના ગુણુપ્રધાન ભાવ ઉપર બંધાયેલો છે. શૈવો અને શાકતો બંને છત્રીશ તત્ત્વોને માને છે; અધિકારભેદની વ્યવસ્થા સરખી છે; અદ્વૈતભાવ પણ સરખો છે; તંત્રમાર્ગ પણ સરખો છે; યોગચર્યા પણ સરખી છે; પ્રસંગે શિવ ઉપદેશ થાય છે અને શક્તિ શિષ્યા બને છે; પ્રસંગે શક્તિ ઉપદેશ થાય છે અને શિવ શિષ્ય બને છે. પહેલી રીતિમાં તંત્રશાસ્ત્ર આગમનું રૂપ પકડે છે, બીજી રીતિમાં તંત્રશાસ્ત્ર નિગમનું રૂપ પકડે છે; જ્યાં શિવ પૂજ્ય ત્યાં શક્તિ પૂજ્ય; જ્યાં શક્તિ પૂજ્ય ત્યાં શિવ પૂજ્ય; જ્યાં શિવનું જ્યોતિર્લિંગ ત્યાં શક્તિની પીઠિકા; જ્યાં શક્તિનું પીઠ ત્યાં શિવનું લિંગ; જ્યાં સાયુજ્ય મોક્ષ ત્યાં શિવ-શક્તિનું સામરસ્ય. શૈવો અને શાકતો કેવલ્ય મોક્ષને માનતા નથી. કેવલ્ય મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત સ્માર્તોનો, એટલે શાંકરમત-વાળો છે. શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને અનુસરનારા વસ્તુતઃ શૈવ, શાકત નથી, છતાં શાંકર મતાનુયાયી શૈવ મનાય છે, અથવા શાકત મનાય છે. આ ભ્રમ ગુજરાતમાં ઘણો ચાલે છે. શંકરાચાર્યનો કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત શૈવોના અને શાકતોના વિશિષ્ટ અદ્વૈત અથવા શુદ્ધાદ્વૈત કરતાં કંઈક જૂદો છે અને આ બાબતમાં શૈવો શ્રી રામાનુજ સાથે અને

શાક્તો શ્રી વલ્લભાચાર્ય સાથે કંઈકે અંશે મળતા છે. જે દેવતાનું નામ શિવને બદલે વાસુદેવ અથવા વિષ્ણુ માનવામાં આવે, અને શક્તિને બદલે શ્રી કૃષ્ણ માનવામાં આવે તો સિદ્ધાન્તમાં મોટો ભેદ રહેતો નથી, માત્ર આચારમાં, અને સાધનમાં ભેદ રહે છે. જેઓ દેવતાવાદી છે, અને તત્ત્વવાદી નથી તેમના મોક્ષનું સ્વરૂપ સાયુજ્ય શિવાય બીજું હોવું સંભવતું નથી. ઉપાસ્યઉપાસકનો છેવટનો પ્રતીતિરૂપ ભેદ સાયુજ્ય વિના ટકી શકતો નથી; કેવલ અભેદ ઉપર ઉપાસના અથવા ભક્તિ બંધાતી નથી. આ કારણથી બૌદ્ધ રાજ્ય અશોકના રાજ્યસમય પછી મહાક્ષત્રપ ચસ્તનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં થયું, ત્યારથી શૈવ-શાક્ત મતનું બલવાન આદોલન તે ભૂમિમાં પેડું જણાય છે. રુદ્રદામા (ઇ. સ. ૧૩૦-૧૫૦) પરમ શૈવ હતા. જૂનાગઢનો લેખ (Ep. India VIII. P. P. 39-40) આ શૈવ રાજની શાસનમર્યાદાનું ભાન કરાવે છે. અકરાવંતી (માળવા) અનૂપ (નર્મદાના ઉપરનો પ્રદેશ), સૌરાષ્ટ્ર (હાલનું કાઠીઆવાડ), શ્વેત્ર (સાબરમતીના કાંઠાનો પ્રદેશ), મરુ (મારવાડ), કચ્છ, સિંધ-સૌવીર (સિંધ પ્રાંત અને મૂલવાન પ્રદેશ), કુકકુર (રજપુતાનાનો પૂર્વ ભાગ), અપરાન્ત (ઉત્તર કોકણ), અને નિશાદ (વિંધ્યાચળનો પ્રદેશ) આ શૈવ રાજના શાસનમાં હતા. આ મર્યાદામાં હાલની મુંબાઈ ઇલાકાની મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના જિલ્લાઓ બાદ કરતાં રહે તે સરહદ, તથા કચ્છ, કાઠીઆવાડ, રેવાકાંઠા, મહીકાંઠા, વિગેરે દેશી રાજ્યો અને એજંસીનો મુલક સમાઈ જાય છે, અને તે ઉપરાંત મધ્ય હિંદ એજંસીનો ભાગ પણ તેમાં આવી જાય છે. ધરાન, અરબસ્થાન, પૂર્વ આફ્રિકા, મીસર અથવા ઇજિપ્ત, અને મધ્ય સમુદ્ર સાથે આ શૈવ રાજના રાજ્યનો વેપારસંબંધ હતો; અને ઉજ્જયિનીમાં રાજધાની હતી, ત્યારે પશ્ચિમનાં સમુદ્ર પારનાં રાજ્યોના એલચીઓ અત્ર આવતા હતા; અને હિન્દુસ્થાનના આ પશ્ચિમ વિભાગના રાજના એલચીઓ તે પરપ્રદેશમાં પણ જતા હતા. ટોલેમી (Pto-

lemy) “ઓઝેની” (ઉજ્જયિની) માંથી “તિએસ્તીનિસ” એલચી તરીકે આવ્યાનું લખે છે. ઇ. સ. ૨૧૮-૨૨૨ માં સીરીઆમાં ન્યારે એન્ટોનીમસ (Antonimus) રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે જે એલચી આવેલા તે ક્ષત્રપ રાજા ચન્દ્ર (Tsandra) તરફથી આવ્યાનું લખે છે. વળી બરદેસનીસ (Bardesanes) હિન્દુસ્થાનના બ્રાહ્મણ અને જૈન સાધુઓની ત્યાગવૃત્તિથી કંઈક ચકિત થયો હતો. બ્રાહ્મણ અને શ્રમણો કેવલ વનસ્પતિનો આહાર કરે છે, મરણનો તેમને ભય નથી, અને રાજા તથા પ્રજા આ સાધુઓને બહુમાન આપે છે. સ્ટોબેઇઓસ (Stobaios) બરદેસનીસના લખાણના આધારે જણાવે છે કે હિન્દુસ્થાનમાં ઘણાં મંદિરો ગુહામાં હોય છે. તે ગુહામાં અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિઓ અથવા કોતરેલી આકૃતિઓ હોય છે. એક પર્વતની ગુહામાં દશથી બાર વેંતની અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિ છે, અને તે પદ્માસન વાળી બેસાડેલી છે. તેનું દક્ષિણ બાજુનું અર્ધ શરીર સર્વાંશમાં અસ્ખલિત પુરુષનું અને ડાબી બાજુનું અર્ધ શરીર સર્વાંશમાં અસ્ખલિત સ્ત્રીનું છે. અને બેનાં સંયોગીપણામાં એવો તો અદ્વૈતભાવ જગવ્યો છે કે જોનાર ચકિત થઈ તન્મય બને છે. આ લખાણ સ્પષ્ટ સાબીત કરે છે કે શિવ-શક્તિનું પૂજન પશ્ચિમ-હિન્દના પ્રદેશમાં ઇસવી સનના પહેલા બીજા સૈકામાં વ્યાપક હતું. હિન્દુસ્થાનના આ વેપાર સંબંધમાં આવેલા એલચીની દરમીયાનગીરીથી હિન્દુ વેપારીઓ અલેક્ઝાન્ડ્રામાં ઇ. સ. ૨૧૫ માં આવી વસ્યા હતા. ન્યારે કેરેકેલા (Caracalla) એ અલેક્ઝાન્ડ્રાના વસનારાને કતલ કર્યો, અને પરદેશીઓને કાઢી મૂક્યા ત્યાર પછી હિન્દુસ્થાનનો વેપાર રોમન રાજ્યમાં થોડો એખીસીનીઆ મારફત અને થોડો એશીઆ માઇનર મારફત ચાલતો રહ્યો. *

* Saka Pallavas in Indian History-by Shrinivasa Iyengar-Journal of the Quarterly Research July, September, 1930—ઉપરથી આ લખાણ તારવ્યું છે.

અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિમાં સમાયેલી શક્તિભાવના ઉપરાંત સમગ્ર હિન્દુસ્થાનમાં સિંહ ઉપર એસાડેલી દુર્ગાની કોતરેલી મૂર્તિઓ શક્ત સંપ્રદાયના અસ્તિત્વનો બળવાન પુરાવો છે. આ અવશેષો ખ્રીસ્ત જન્મ પૂર્વના છે. ઘણાં ગામડાંઓમાં મોટા રસ્તા ઉપર શાસ્તા દેવીનાં મંદિરોના અવશેષો મળે છે; અને શાસ્તાના વાહન તરીકે સિંહ અને હાથીઓ દર્શાવવામાં આવે છે. શાસ્તા નામની દેવી છે, અને તે શક્તિનું રૂપાન્તર છે. શાસ્તાનું બીજું રૂપ “શાસના” પડ્યું છે, અને સોજીત્રા પાસે એક મંદિરમાં જોના તે દેવીના પૂજનની વ્યવસ્થા કરે છે, એમ મેં ત્યાંના વતની તરફથી સાંભળ્યું છે. હાલ લોકમાં “છાસનાં દેવી” ગણાય છે. અપભ્રંશના શબ્દમાં શાસન કરનાર દેવીની ભાવના તારવી શકાય તેમ છે; અને પ્રાચીન દુર્ગા જે સિંહવાહીની છે તેની છાયા તેમાં ઉતરી આવેલી જણાય છે.*

ગુજરાતમાં વલ્લભીના રાજ્યસમયમાં અંબા ભવાનીની ભક્તિ મોટા રૂપમાં પ્રચલિત હતી. ઇ. સ. ૭૪૬ માં વલ્લભીપુર પડ્યું ત્યારે શીલાદિત્ય રાજાનાં રાણી અંબા ભવાની માતાએ યાત્રાર્થે ગયાં હતાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે. કાળપરંપરાએ દ્વાંતાના રાજ્યમાં આ દેવી-પીઠ આવ્યું છે, અને રાજા પોતાને અંબાના ભક્ત તરીકે માને છે, અને દેવીનું અર્પણ થયેલું ધન તે ભોગવી શકે છે. આ સ્થાન સાથે રાજ્યવ્યવસ્થા કરનાર નાગર જાતિના બ્રાહ્મણોનો પરાપૂર્વનો સંબંધ જણાય છે અને વડનગરા, વીસનગરા, સાઠોદરા વિગરે નાગરો આ સ્થાનમાં કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, આવળુ, ભાદરવો વિગરે મેળામાં સંઘમાં જાય છે, અને માતાની પૂજનો તેમનો પહેલો હક્ક છે, એમ માને છે, અને વ્યવહાર પણ તેવો ચાલે છે. આ સર્વ

* Ramchandra Dikshita on “Asokas’ Religion.” Journal of Quarterly Research—July-September 1930 ઉપરથી.

પ્રતિ સાબીત કરે છે કે બ્રહ્મ-ક્ષત્રથી પૂજાયેલું આ આરાસુરની અંબા ભવાનીનું પીઠ આધુનિક નથી, પરંતુ ઘણું પ્રાચીન છે. અંબા-દેવી શ્રીકુલની વિદ્યા જણાય છે; અને લલિતા દેવી સાથે મળતાં આવે છે. જૈનોનાં દેવોનો નાશ થવામાં દેવીનો કોપ કારણ હતો, એવા મંતવ્યને લઈ જૈનો પણ માતાને માને છે, અને ઘણાં જૈન-મંદિરોમાં દેવીની મંદિરમાં પેસવાની બાજુએ સ્થાપના હોય છે.

શીરોહી રાજ્યના તાબામાં પિંડવારા રેલ્વે સ્ટેશનની નજીક દક્ષિણે પાંચ માઈલ ઉપર નાનો ડુંગર છે. તેના ઉપર એક ગઢ છે. તેને વસંતગઢ કહે છે. આ ગઢની પશ્ચિમમાં નાનું માતાનું દેવળ છે. માતાને “ખીમેલ” માતા કહે છે. તે શબ્દ ક્ષેમાર્યાનો અપભ્રંશ જણાય છે. ત્યાં ઇ. સ. ૬૨૫ નો શિલાલેખ છે. તેમાં લખાણ છે કે “આણુની આસપાસના મુલકનો રાજા વર્મલાટ (અથવા શર્મલાટ)નો સામંત ઠાજિજલ હતો. તેનો કબજો અને સત્તા વટકાર (વસંતગઢ)માં હતાં, ત્યારે સત્યદેવ નામના વેપારીએ મહાજનની આગ્રાથી ક્ષેમાર્યાનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.” ઇ. સ. ૧૦૪૨ના અરસામાં વટપુર (વાસિષ્ઠપુર) પાસે દેવળ હતું તેનો વિગ્રહરાજનાં રાણી લાહિનીએ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. વર્મલાટની રાજધાની લિનમાલ (શ્રીમાલ)માં હતી. આણુમાં અર્ચુદાદેવીનું સ્થાન પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે આરાસુર પાસેનાં અંબિકાના સ્થાનના હાલના દાંતાના મહારાણા જે પરમાર કુલના ગણાય છે તેમની મર્યાદામાં તથા આણુ પાસેના ચૌહાણવંશનાં શીરોહીરાજ્યની મર્યાદામાં દેવીભક્તિ લગભગ શ્રીહર્ષના સામ્રાજ્ય સમયમાં પ્રચલિત હતી.

રજપુતાનામાં પુષ્કરક્ષેત્ર આગળ ક્ષેમંકરીનું પીઠ છે. આ દેવીનું વર્ણન પદ્મપુરાણના સૃષ્ટિખંડના ૩૦ મા અધ્યાયમાં છે. આ દેવીએ મહિષમર્દિનીનું ૩૫ પંકડયું જણાય છે. આસુરી કન્યા

માહિષ્મતીનો પુત્ર મહિષ થયો અને તેણે દેવી પ્રતિ સકામ વાસના કરવાથી તે મહિષાસુરનો વધ થયો. પાવાગઢમાં પતાધરાવળના વિનાશમાં પણ આવી જ ભાવના દાખલ થયેલી જણાય છે. પદ્મપુરાણના આ ખંડમાંથી સમજાય છે કે જે સ્ત્રીઓ અખંડ કૌમારવ્રતવાળી રહે તેઓના પતિ શિવ જ ગણાય છે, અને મનુષ્ય પ્રાણીને તેવી સ્ત્રીઓ પતિ તરીકે સ્વીકારતી નથી.†

ગુજરાતની ભૂમિમાં શ્રીકુલની અંબિકા, લલિતા, ખાલા, તુલજા ભવાની વિગેરે દેવી ઉપરાંત કાલીકુલની દેવીની પણ પ્રતિષ્ઠા ઘણા પ્રાચીન સમયની હોય એમ સમજાય છે. કાલીકુલની દક્ષિણ કાલીની નૈસર્ગિક સ્થાપના પાવાગઢના પર્વતમાં છે. પાવાગઢનું પૌરાણિક નામ પાવકાચલ છે, અને તે વાત જ સૂચવે છે કે આ પર્વત વડવાનલથી જ્વાલામુખી રૂપે પ્રકટ થયેલો છે. પાવકનો અર્થ અગ્નિ થાય છે. આ પર્વતની કુદરતી આકૃતિ કાલિકાના યંત્ર જેવી છે, એટલે પંચત્રિકાણાત્મક છે. સ્કંદ પુરાણમાં પાવકાચલ માહાત્મ્ય નામનું પ્રકરણ છે. તેમાં વિશ્વામિત્રે એક જ દેહમાં બ્રહ્મત્વનો જાત્યન્તર પરિણામ મેળવવા પ્રકૃતિદેવીની આરાધના કર્યાનું વર્ણન છે, અને આદ્યા શક્તિનો અનુગ્રહ થવાથી તપસિદ્ધિ થઈ છે. તેમાં પાંડવાશ્વમેધ પર્યંતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ આવે છે. ત્યાર પછી પૌરાણિક અથવા સાચો ભૌગોલિક ઇતિહાસ મળી આવતો નથી.

ગુજરાતના અણહિલવાડ રાજ્યસમયમાં વનરાજના મંત્રી ચાંપાએ આ પર્વતને લગતી ભૂમિને આખાદ કરી તે દેશને ગુજરાતના

† જુઓ: પતાસાં સર્વભેદેષુ પૃથગેકૈકશોભનઃ ।

સર્વાસાં ભગવાન્ રુદ્રઃ સર્વગત્વાત્પતિઃ સ્મૃતઃ ।

યાવંત્યસ્તા મહાશક્તયસ્તાવદ્રૂપાણિ શંકરઃ ।

કૃત્તિવાસાસ્તુ ભજતે પતિરૂપેણ સર્વદા ॥

(પદ્મપુરાણ ૬, સૃષ્ટિલગ્ન અ. ૩૦. શ્લોક ૧૧૧-૧૨)

રાન્યમાં ભેળવી દીધો જણાય છે. ત્યારપછી પૃથ્વીરાજ ઔઠાણના વંશજ પુરષો પાલનદેવ નામના પુરુષે આ રથને સત્તા જમાવી. પતાઈ રાવળ આ વંશના ચૌદમો પુરુષ હતો. પતાઈ રાવળના ઉન્માદને લઈ દેવીનો કોપ થયો, અને ગુજરાતના બાદશાહના તાબામાં પાવાગઢ પડ્યું. તેનો નાશ થયા પછી વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, વિગેરે નગરોમાં પાવાગઢની ભાંગેલી વરતી વસી એમ મનાય છે. ત્યારપછી મરાઠા સરદાર સિંધીઆના તાબામાં તે સ્થાન ગયું, અને ત્યારપછી બ્રિટીશ રાન્યસત્તામાં પંચમહાલમાં આવ્યું.

આ સ્થાનની અધિષ્ઠાત્રી કાલિકાનું યજ્ઞનપૂજન દક્ષિણમાર્ગથી ષોડશોપચાર, અને બીજા મિશ્રોપચારથી થાય છે; અને વંશપરંપરાથી ભટજીના વંશજો તે યજ્ઞનપૂજન કરે છે. દર વર્ષે સહસ્રચંડી, તથા એ શતચંડીનાં અનુષ્ઠાનો થાય છે. જૂના કાળમાં નૈમિત્તિક પૂજન વખતે પશુવધ થતો હશે, પરંતુ હાલ તેવું કંઈ જણાતું નથી, અને દક્ષિણમાર્ગનું પ્રાધાન્ય છે, એટલે કલકત્તાની કાલિકા દેવી સાથે જે બીજા અને ભયંકર ભાવના અથવા આચારો જોડાયા છે તેવા આ સ્થાનની કાલિકાદેવી સાથે જોડાયેલા નથી. પ્રથમ સિંધીઆ સરકારે ભટજીને ત્રણ ગામ ધનામ આપેલાં, પરંતુ પાછળથી ભટજીના વંશજોએ તે ધનામ રોકડહક્ક તરીકે બદલાવ્યું જણાય છે.*

કાલિકાની માન્યતા ગુજરાતમાં સર્વત્ર પ્રસરેલી છે, અને આ આદ્યાની પીઠની છાયા ધણું સ્થાનોમાં છાયા રૂપે પ્રસરેલી છે. ગુજરાતની કાલિકાને ભદ્રકાલી નામ આપવામાં આવે છે, એટલે તેમાં વામા અથવા ભૈરવી કાલિકા નથી, પરંતુ દક્ષિણ અથવા દાક્ષાયણી શિવા કાલિકા છે, એવો ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે.

* પાવકાચલની કાલિકાની પૂજનપદ્ધતિ વિગેરે માહિતી ભટજી બ્રહ્મશંકર મહાશંકર તરફથી મને મળી છે.

બહુચરાજી જે ચુંવાળની પીઠની દેવી છે તે સ્થાનની મૂલ દેવીનું નામ બાલાત્રિપુરા છે, અને તે શ્રીકુલની વિદ્યા છે. આ સ્થાનમાં ચારણ બાધનો દેહ આવેશમાં છૂટવાથી તે સ્થાન સાથે ચારણ જાતિની સ્ત્રી-યોગિનીનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. આ દેવીનું બાલાયંત્રનું રૂપ અને તે ઉપર ચળકતી આંગી મૂકવાની પ્રથામાં હિન્દુ-મુસલમાનનું કંઈક મિશ્ર રૂપ ઉત્પન્ન થયું છે, અને લોકરૂઢિમાં પુરુષનો સ્ત્રીભાવ થયાની અમત્કૃતિની વાર્તાથી હીજડા જેવી તૃતીયા-પ્રકૃતિવાળાં મનુષ્યો માતાના ભક્તપણાનો મંદમતિની પ્રજા આગળ દાવો કરી જીવન-નિર્વાહ શુભાશુભ પ્રસંગે મેળવે છે. પરંતુ આ સર્વ સંજોગો મૂલ શુદ્ધ બાલા ત્રિપુરાની પ્રકૃતિ ભાવનાની અનધિકારી પ્રજાના યોગથી થયેલી વિકૃતિ છે. ધર્મનો આ અપધર્મ થયો છે, પરંતુ તેના મૂળમાં શુદ્ધ ધર્મ બાલાનો છે. આ બાલા ત્રિપુરા દેવીના મંત્ર, યંત્ર અને તંત્રનું પુષ્કળ વર્ણન તંત્રશાસ્ત્રમાં છે.

અંબા, કાલી તથા બાલા એ મુખ્ય દેવીનાં પીઠો ગુજરાતમાં છે તે ઉપરાંત ગૌણ શક્તિપીઠો પણ ધણાં છે:—કચ્છમાં આશાપુરા નારાયણ સરોવરથી બાર ગાઉ ઉપર છે; રુદ્રાણી લુન્થી થોડે દૂર છે; કાઠીઆવાડમાં દારકાં બેટ નજીક અલયા માતા છે; આલિલમાં લુણી માતા છે; પોરબંદર પાસે હરસિદ્ધિ માતા છે; હળવદ પાસે સુંદરી છે; નર્મદાતટે અનસૂયા છે; ગોધા નજીક ખોડીઆર માતા છે. દુકામાં શક્તિના અમુક રૂપની સ્થાપના સર્વ પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રકરણ બારમું

શાક્ત સંપ્રદાયને લગતું ગુજરાતી સાહિત્ય

ગુજરાતમાં શક્તિપૂજા ઘણી જૂની છતાં શાક્ત સંપ્રદાય ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં તે સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોને જણવતું સાહિત્ય પ્રકટ થયું નથી. જે કંઈ તે સંપ્રદાયને લગતું ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય છે તે માત્ર ભક્તિપ્રધાન છે. તેમાં દેવીનાં અનેક રૂપોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. શક્તિનું મૂલ સ્વરૂપ કેવું છે; તેનાં નામ, રૂપ અને ગુણો શા કારણથી છે; તેનું જ્ઞેય અને જ્ઞેય સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ; પ્રચલિત દેવીની મૂર્તિઓમાં શી ભાવના ગુંથી છે; અમુક યંત્ર શા સારૂ સ્વીકારાયો; અમુક દેવીનો અમુક મંત્ર શા સારૂ યોગ્ય છે; મંત્ર, યંત્ર અને દેવતાની એકવાક્યતા શી રીતે કરવી; વિગેરે વિચારણીય પ્રશ્નો ગુજરાતી ભાષામાં ખીલકુલ ચર્ચાયા નથી. જે કંઈ લખાયું છે તે કાં તો શક્તિભક્તોની શક્તિને લગતી સ્તુતિ, અથવા તેમના વિરોધી સુધારકોએ કરેલી શક્તિમાર્ગની નિંદા લખાયેલી છે. શાક્તસંપ્રદાયના મૂલ સિદ્ધાન્તની સાચી માહિતીના અભાવે માત્ર રૂઢિમાં જે વામાચારો ઉતરેલા તે ઉપરથી શાક્ત સંપ્રદાય અનીતિથી ભરેલો છે, એવું મંતવ્ય બ્રિટીશ રાજ્ય થયા પછી સુધારક વર્ગમાં પેસી ગયું છે.

ગુજરાતમાં ભક્તિમાર્ગનો વેગવાજો પ્રવાહ દાખલ થયા પછી ભક્તિનાં મુખ્ય આલંબનો ત્રણ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે:—(૧) શ્રીકૃષ્ણ જેમાં પૂર્ણ અથવા પર વિજ્ઞાની ભાવના પ્રવેશી છે; (૨) સિવ જેમાં પરશિવની ભાવના પેડી છે; અને (૩) શક્તિ અથવા દેવી જેમાં પરાશક્તિની ભાવના પેડી છે. પરબ્રહ્મની શક્તિ એ સ્વભાવ ધર્મ છે, એ ભાવના ઉપર બંધાયેલી ભક્તિનું આલંબન માતૃભાવને વહન કરનાર દેવીનું રૂપ છે. આ સ્થૂલ દેવીના રૂપમાં નિષ્ઠા બંધાયા

પછી દેવીના સૂક્ષ્મ રૂપની ભાવના અને ત્યારપછી દેવીના પરરૂપની ભાવના બાંધવામાં આવે છે. સ્થૂલરૂપ ઉપર બાહ્ય ઉપચાર વડે પૂજન અને પરરૂપ ઉપર ધ્યાનજપ અને સ્વરૂપચિંતન ધડવામાં આવે છે દેવીને લગતા સાહિત્ય સાથે વાસ્તવ સંબંધ ધરાવનાર સૂક્ષ્મરૂપની ભાવના ગણાય છે. આ ભાવનામાં દેખાતું આલંબન સ્થૂલમૂર્તિ હોય છે, પરંતુ ભક્તિનું હૃદય તે મૂર્તિમાં પ્રવેશેલા સૂક્ષ્મરૂપને વળગતું હોય છે. દેવીની સૂક્ષ્મરૂપની ભાવના બાંધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં રંગ પૂરનાર કેટલાક કવિઓ થયા છે, પરંતુ તેમના અંથો ધણે ભાગે પ્રસિદ્ધ થયા જણાતા નથી. હસ્તલિખિત પ્રતો તેમના અંથોની પ્રસંગે મળે છે; પ્રસંગે તેમનાં ગરબાગરબીઓ અમુક જ્ઞાતિનાં સ્ત્રી-પુરુષોમાં કંઠાગ્ર હોય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં દેવીભક્તો પૈકી કવિત્વશક્તિવાળા કેટલાક લેખકો જણાયા છે. તેમનાં જીવન તથા કૃતિઓ જોતાં કેટલુંક શક્તસંપ્રદાયનું રહસ્ય હજી અગમ્ય રહ્યું જણાય છે:—

૧. નાથ ભવાન (ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૮૦૦)

આ ભક્તકવિ કાઠીઆવાડ પ્રાંતના ઝાલાવાડ પ્રાંતના ઘોડાદર ગામના ઘોડાદ્રા (ઘોડા) અવટંકવાળા વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના હતા. મૂળ પુરુષ કહાનજીના પુત્ર સુંદરજી પ્રથમ જૂનાગઢ આવી વસેલા જણાય છે. તે કુટુંબની કુળદેવી ઓસડના કુંગર ઉપરની આનંદેશ્વરી છે. સુંદરજીને મદનજી અને નાથભવાન નામના બે પુત્ર હતા. તે પૈકી નાથભવાન દેવીભક્ત હતા. તેઓ ભવાનીભક્ત હોવાથી તેમના નામમાં દેવીનો સંકેત પેડેલો જણાય છે. આ પુરુષ શક્તિના પરમ ઉપાસક હતા. જૂનાગઢના વાઘેશ્વરી નામના દરવાજા બહાર તે સમયે વિકટસ્થાનમાં લક્ષ્મણ ટેકરી ઉપર આવેલાં શ્રી વાઘેશ્વરીમાતાના નિત્યપૂજનનો તેમને અટક નિયમ હતો. એક દિવસ યોમાસામાં ત્યાં જતાં પૂજાની સામગ્રી ભૂલી જતાં ઘેર પાછા ફરવા વિચાર કર્યો. તે ચારસામાં ભાણે વરસાદ પડવાથી નદીનો વોકળો

ભરાઈ જવાથી તે તરીને જતું અશક્ય હતું. તેવી સ્થિતિમાં દેવીના સૂક્ષ્મરૂપની તેમને પ્રતીતિ થઈ, અને તેમનામાં કવિત્વની સ્ફૂર્તિ આવી. તે પ્રસંગે તેમણે ૪૧ કઠીનો “અંબા આનન”નો ગરબો રચ્યો હતો. આ ગરબો નાગર જ્ઞાતિમાં હજી ગવાય છે, પણ તે પ્રસિદ્ધ થયો નથી. તેની નકલ ગુ. વ. સો. ના એક હસ્તલિખિત પુસ્તક-સંગ્રહમાં છે. તેમના વંશજ શ્રી મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા તરફથી મને તેની એક નકલ મળી છે તે વાંચી જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આ પુરુષ સામાન્ય માતાના ભક્ત નથી, પરંતુ શક્તિતત્ત્વના સ્વરૂપની સમજણવાળા છે. આ ગરબામાં પ્રથમ ભગવતીના સ્થૂલ રૂપનું શુદ્ધ મુખચિત્રથી માંડી ચરણારવિન્દ પર્યંતનું ભાવનીય સ્વરૂપ ઉત્તમ કાવ્ય વડે વર્ણવ્યું છે. ગરબાનું ધ્રુવ પદ:—

“અંબા આનનકમળ સોહામણું તેનાં શું કહું વાણી વખાણુ રે”
એ પ્રકારનું છે. સ્થૂલ રૂપની ભાવના પૂરી થયા પછી સૂક્ષ્મ રૂપની ભાવના શક્તિતત્ત્વને અનુસાર આલેખી છે:—

ન્હોતું તે વારે મા તું ખરી, તું તો પૂરણુબ્રહ્મની શક્તિ રે,
કહેવાય પરબ્રહ્મ તમ વડે, વિરચ્યાદિ કરે તારી ભક્તિ રે

અંબા આનન—સોહામણું. ૧૮

સહુ માંહે સહુ તમ વિષે, બાધા વિશ્વમાં તારો વિલાસ રે,
મહામાયા કળે નહિ કોષથી, જેમ જીજ્ઞવા પુષ્પની વાસ રે

અંબા આનન—સોહામણું. ૧૯

દ્વંદ્વભાવ ધરી સૃષ્ટિ રચી, પણ એકાકી અદ્વૈત રે,
તારી માયાએ ગુણ અળગા કર્યા, તેના પરીએ ભાળે દૈવત રે,

અંબા આનન—સોહામણું. ૨૦

માજી હું નહિ તે જાઉં જાણુવા, તારું રૂપ કોથી ન કળાયરે,
શેષ બ્રહ્માદિક હારી ગયા, તારો પાર કોથી ન પમાયરે,

અંબા આનન—સોહામણું. ૨૧

પોતે પોતાનો જાણી કરી, રૂપો સર્વદા કરુણાઃ દષ્ટિ રે,
જેમ હિમકર સધળે દીસતો, જેમ સધળે તે ધનની વૃદ્ધિ રે,

અંબા આનન—સોહામણું. ૨૨

સિંધુતું જલ તે સિંધુમાં રેડવું, વન્હિ માંહે તેમાં જ્યોત રે,
તારી વાણી મા તુજને સોંપવી, એમ હું માંહે તારો ઉદ્યોત રે,

અંબા આનન—સોહામણું. ૨૩

તારૂં આવાહન તે હું શું કરું ? તું તો વ્યાપી રહી સર્વત્ર રે,
કરી વિસર્જના ક્યાં હું મોકલું, સધળે તું હું ક્યાં લખું પત્ર રે,

અંબા આનન—સોહામણું. ૨૪

x x x x

માજમાં તત્ત્વ ગુણ ત્રણતું, તું તો વ્યાપી રહી સર્વવાસ રે,
સર્વ ઇન્દ્રિય ને સર્વ દેવતા, અંતઃકરણમાં તારો નિવાસ રે.

અંબા આનન—સોહામણું. ૩૧

સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સહુતું મૂળ તું, તું તો આઘ મધ્ય ને અંત રે,
સ્થાવર જંગમ સચરાચર વિષે, એમ છો પટ માંહે તંતુ રે.

અંબા આનન—સોહામણું. ૩૨

x x x x

કોઈ વેળની કણિકા ગણે, કોઈ સાહી લહે રે નક્ષત્ર રે,
કોઈ ગણી ન શકે ગુણ તાહરા, ગણે સર્વ તરૂંનાં પત્ર રે,

અંબા આનન—સોહામણું. ૩૬

હું તો દીન થઈ અંબાજી વિનવું, આવ્યો શરણે ભવાનીદાસ રે,
જેમ દર્પણ દેખાડે મા અર્કને, એમ હું માંહે તારો આભાસ રે,

અંબા આનન—સોહામણું. ૩૭

x x x x

કોઈ માગેરે મા તમ કને, હુંમાં તો નહિ એવડું જ્ઞાન રે,
જેમ તેમ રે જાણો મા પોતા તણો, નામ રાખ્યું તે નાથભવાન રે,

અંબા આનન—સોહામણું. ૪૦

જે કોઈ ગાયે શીખેને સાંભળે, તેના મનની પૂરજો મા આશ રે,
શક્તિ માણું તમારી ભક્તિને, એમ જાયે લવાની દાસ રે,

અંબા આનન—સોહામાણું. ૪૧

ઉપરની કડીઓ વાંચનારને સહજ સમજશે કે નાથ લવાનની દૃષ્ટિમાં દેવી વસ્તુતઃ સ્થૂલ રૂપવાળી વ્યક્તિ નથી, પરંતુ પૂર્ણ બ્રહ્મની વિશ્વવ્યાપક ચિન્મયી શક્તિ છે; વાણી તે શક્તિની આપેલી સ્વરૂપને ઓળખવાની બક્ષીસ છે, અને શક્તિની આપેલી વાક વડે શક્તિના સ્વરૂપને ઉકેલવાનું છે; વસ્તુતઃ આવાહન અને વિસર્જન શક્તિનાં ઘટતાં જ નથી, કારણ કે તે સચરાચર જગતમાં દિવ્ય ભાવે અંદર પ્રવેશેલી છે; દેવીનું નિર્મલ રૂપ અભિમાનીના ચિત્તદર્પણમાં આ-ભાસ તરીકે પેઠેલું છે; આવા સાચા ભક્તને સંસારનાં સુખો માગવાં એ હીણપદ છે; અને તે જો માગે તો દેવીના વાસ્તવ સ્વરૂપને જાણવાની શક્તિ જ માગે.

આ નાથ લવાને શ્રીધરીગીતા, અને સૂત સંહિતામાં અંતર્ગત થયેલી બ્રહ્મગીતાનું પદાત્મક ભાષાંતર કર્યું છે. ઉપાસક તરીકે તેઓ શક્ત છે, પણ વસ્તુસિદ્ધાન્તમાં અદ્વૈતવાદી છે. તેમણે ઉત્તર અવસ્થામાં સંન્યાસ લીધો હતો, અને તે આશ્રમનું તેમનું નામ અનુભવાનંદ હતું.*

(૨) વલ્લભ ધોળા (ધ. સ. ૧૬૪૦-૧૭૫૧).

બાળાશક્તિના પરમ ભક્ત અને દેવીમાર્ગના મર્મને સમજનાર વલ્લભ ભટ્ટનો જન્મ સંવત્ ૧૬૯૬ (ધ. સ. ૧૬૪૦)ના આસો

* નાથ લવાનને લગતી હકીકત મને ગાયત્રીભાષ્ય નામના શ્રી મોતીલાલ રવિશંકર ધોડાના ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાંથી તથા તેમની સાથેના પત્રવ્યવહારથી મળી છે. તેમના સઘળા ગ્રંથો એકત્ર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો આ પુરુષના અક્ષર શરીરને કદાચ સારા રૂપમાં આલેખી શકીએ.

સુદ આઠમે એટલે દુર્ગાષ્ટમીએ થયો હતો. અમદાવાદનાં ચોવીસ પર્શ પૈકી નવાપુરામાં તેમનાં પિતા હરિભટ્ટ રહેતા હતા. હરિભટ્ટનાં પત્નીનું નામ કુલકોર હતું. હરિભટ્ટ સામવેદી કૌથુમી શાખાના, ગૌતમ ગોત્રના બ્રાહ્મણ હતા. હરિભટ્ટના બે પુત્રો મૂળજી અને માધવજી ઉઝાંછળા અને મસ્તીખોર નીવડવાથી માથાપને ઘણો અસં-
તોષ રહેતો. સારી સુપાત્ર પ્રજાની વાસનાવાળાં કુલકોરને તે વાસના દેવીભક્તિથી પૂર્ણ થઈ, અને તેમને બે પુત્રોનું જોડકું પ્રાપ્ત થયું. એકનું નામ વલ્લભ, અને બીજાનું નામ ધોળા. બંને યુગલ પુત્રો હોવાથી વલ્લભધોળા સંસાર પ્રચલિત થઈ હતી. પાંચ વર્ષે જનોઈ દીધા પછી પરમાનંદ સ્વરૂપ નામે બ્રહ્મચારી પાસે ભણવા મૂક્યા. પણ બ્રહ્મચારીએ તેમને ઠોઠ ગણી કાઢી મૂક્યા. લોકદષ્ટિથી અક્ષર-
શત્રુ હતા, પરંતુ નવાણું મંત્રની પ્રાપ્તિ કરી શ્રદ્ધાભક્તિથી તે મંત્રને જપ કરતા હતા. એમ કહેવામાં આવે છે કે પાંચ વર્ષ પાંચ માસ અને પચ્ચીસ દિવસે મંત્રસિદ્ધિ થઈ, અને ભગવતીના બાળા સ્વરૂપની ઝાંખી થતાં વલ્લભ ભટ્ટને શીઘ્ર કવિત્વ સ્ફુર્ત્યું. ત્યાર પછી આનંદનો ગરબો, આરાસુરનો ગરબો, કલિકાલનો ગરબો, વિગેરે અનેક ગરબા, ગરબીઓ વલ્લભે લખી છે. આ કવિત્વની સ્ફુર્તિ વલ્લભને ૧૩ મા વર્ષમાં થઈ હતી.

વલ્લભ ભટ્ટ વડનગરમાં પરણ્યા હતા. તેમને ચાર સંતાન હતાં, પરંતુ તે સર્વ તેમની હયાતીમાં ગુજરી ગયાં હતાં. તેમણે યાવજીવ બાલા બહુચરાજીની ભક્તિ કરી છે, અને જ્યાં બહુચરાજીની સ્થાપના વલ્લભ ભટ્ટને હાથે થઈ છે ત્યાં ત્યાં સુખ સંપત્તિ થયાના પ્રસંગો જાણવામાં આવ્યા છે. વલ્લભ ભટ્ટ દેવીભક્ત હતા, તો પણ તેઓ દક્ષિણાચારી હતા, પરંતુ તે સમયના લોકોએ તેમને કૌલમતના એટલે વામાચારી ગણી નિંદા કરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા; પરંતુ છેવટે તેમની શુદ્ધ દક્ષિણ માર્ગની ભક્તિ સાબીત થઈ છે, અને નિંદાની વાદળી દૂર થઈ ગઈ છે. વૈદ્યોત્તમ નામના નાગર વાણીઆને બાળા

ત્રિપુરાની ઉપાસના વડે નિર્ધન અવસ્થામાંથી સધન અવસ્થામાં આપ્યાનાં આખ્યાનો સંભળાય છે. શ્રી યદુરામકૃષ્ણ શક્તિભક્તિરસ-પદમાળામાં “વૈલોચનનો પરચો” નામની ગરબી છે, તેમાં આ આખ્યાન ગુંથ્યું છે. વલ્લભભટ્ટ ૧૧૧ વર્ષનું દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવી ઇ. સ. ૧૭૫૧ માં શક્તિસ્વરૂપમાં શમી ગયા હતા.

વલ્લભ ભટ્ટમાં શક્તિના સંબંધની ભાવના સ્થૂલ રૂપની ન હતી, પરંતુ સૂક્ષ્મ રૂપની હતી. વૈલોચને વલ્લભ ભટ્ટને પ્રત્યક્ષ દેવીનું સ્થાનક નહિ છતાં સ્તુતિ કરતા જોઈ પ્રશ્ન પૂછેલો તેના ઉત્તરમાં ભટ્ટજીએ કહ્યું કે:—

“ પૃથ્વી એનું પીઠ, ગગન ગહન ચંદ્રવો,
ચાર ચામર વાય, તેજ દીપે છે ગરવો,
અભિષેક જળતત્ત્વ, ત્રિવિધ શક્તિ સચરાચર,
મા ! તુજ અકળ મહત્વ, વ્યાપક કહી સુરમુનિવર.”

આ ઉત્તર વલ્લભ ભટ્ટની શક્તિસ્વરૂપની ઉંડી સમજણની આત્રી આપે છે.

વલ્લભ ભટ્ટના અનેક ગરબાઓમાં “આનંદનો ગરબો” શક્તિના સ્વરૂપનું સત્ય રહસ્ય સમજાવનાર છે. એ ગરબાની પ્રત્યેક પંક્તિમાં ભક્તિના શુદ્ધ આવેશ વડે વિશેષ કાવ્યચમત્કાર આવ્યો જણાય છે. નીચેની કડીઓ ભાવની ઉંડાઈ અને શબ્દના લાલિત્યને સ્પષ્ટ પ્રકટ કરનારી છે:—

“ ન્યાં ન્યાં જગતી જોઈ, ત્યાં ત્યાં તું તેવી મા,
સમવિત ભ્રમવિત જોઈ, કહી ન શકું કેવી મા.
ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન, ભગવતિ તું ભવની મા,
આઘ મધ્ય અવસાન, આકાશે અવની મા.
તિમિરહરણ શશિ સૂર, તે તારો ઘોઝિ મા,
અમિ અગ્નિ ભરપૂર, થઈ પોખો શોખો મા.”

પટ ઋતુ રસ ખટ માસ દાદશ પ્રતિબંધે મા,
 અંધકાર ઉબસ, અનુક્રમ અનુસંધે મા.
 ધરતી તું ધન્ય ધન્ય, ધ્યાન ધરે ન આવો મા,
 પાલણુ પ્રબળ પરબન્ય, અણુચિન્તવ્યાં આવો મા.
 સકલ સમૃદ્ધિ સુખદાર્ઠ, પય દધિ ધૃત માંહિ મા,
 સર્વે રસ સરસાર્ઠ, તું વિણ નહિ કાંઈ મા.
 ક્ષુધા તૃપા નિદ્રાય, લધુ જોખન વૃદ્ધા મા,
 શાંતિ શર સિમાય, તું સધળે સિદ્ધા મા.
 કામ ક્રોધ મોહ લોભ, મદ મત્સર મમતા મા,
 તૃણુથી સ્થિર ક્ષોભ, શરમ ધરે શમતા મા.
 અર્થ, ધર્મ ને કામ, મોક્ષ તું મોહ માયા મા,
 તન મનનો વિશ્રામ, ઉર અંદર ધાયા મા.
 ઉદે ઉદારણુ અસ્ત, આઘ અનાદેની મા,
 ભાષા ભૂર સમસ્ત, વાક વિવાદેની મા.
 હરખ હાસ્ય ઉપહાસ્ય, કાવ્ય કવિત વિત્ત તું મા,
 ભાવ ભેદ નિજ ભાષ્ય, લક્ષિત ચિત્ર તું મા.
 ગીત નૃત્ય વાજ્ર, તાળ તાન માને મા,
 વાણી વિવિધ વિચિત્ર, ગુણ અગણિત ગાને મા.
 રતિરસ વિલસ વિલાસ, આશ સકળ જગની મા,
 તમ તન મન મધ્ય વાસ, મોહ માયા અગ્નિ મા.
 જાણે અજાણે જગત, જે બાધા જાણે મા,
 જીવ સકલે આ સૃષ્ટ, સૌ સરખાં માણે મા.
 વિવિધ ભોગ મરબદ, જગ દાખ્યું આખ્યું મા,
 મરથ સુરત નિઃસ્વાદ, પદ પોતે રાખ્યું મા.
 જલ સ્થલ શાખા પત્ર, પુષ્પફળે ફળતી મા,
 પરણુ માત્ર એક અંત, રસ બસ વિચરતી મા.

નિકટ અટપટી વાત, નામ કહું કોનું મા,
 સરજી સાતે ધાત, માત અધિક સોનું મા.
 રતન મણિક માણેક, નંગ મઢયાં મુક્તા મા,
 આભા અટળ અધિક, અન્ય ન સંજુક્તા મા.
 નીલ પીત આરકત, શ્યામ શ્વેત સરખી મા,
 ઉભય વ્યક્ત અવ્યક્ત, જગ જેવી નરખી મા.
 નાગ જે અષ્ટકુલ આઠ, હીમાચલ આદે મા,
 પવન ગવન ઠહી ઠાઠ, તુજ રચિતા બાધે મા.
 વાપિ કૂપ તળાવ, તું સરિતા સિંધુ મા,
 જલતારણુ જે નાવ, તું તારણુ બંધુ મા.
 વૃક્ષ વન ભાર અદાર, ભૂ ઉપર ઉભાં મા,
 કૃત્ય કર્મ કરતાર, કોશ વિધિ ફૂલાં મા.
 જડ ચૈતન્ય અભિધાન, અંશ અંશ ધારી મા,
 માનવી મોટે માન, એ કરણી તારી મા.

x x x x

વલ્લભ ભટ્ટ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં દેવી સંબંધી ઉત્તમ કાવ્ય લખનાર કોઈ થયા નથી. હરગોવન(મરણ ૧૮૪૧)નો અંબા માતાનો ચરમો સુરતના એક દેવી મંદિરને લગતો છે, પરંતુ શક્તિ રહસ્ય જણાવ્યા લાયક કાવ્ય ચમત્કૃતિ નથી. પ્રેમાનંદ (૧૬૩૬ - ૧૭૩૪)નું દેવીચરિત્ર, અને માર્કંડેય પુરાણ બાષાંતર રૂપનું શાકત સાહિત્ય છે.

શ્રી. ભોળાનાથભાઈ પ્રાર્થનાસમાજના એકેશ્વરવાદી થયા તે પહેલાંનાં તેમનાં માતાજીને લગતાં કાવ્યો ઘણાં રસભર્યાં છે; અને તે રસની છાયા ઉત્તર અવસ્થામાં ભક્તિનું આલંબન બદલાવાથી પ્રાર્થના-માળામાં નિરાકાર પરમેશ્વરમાં ઉતરી આવી છે.

વેદધર્મસભા તરફથી દેવી ભાગવતનું ભાષાંતર થયું છે અને જે સસ્તા સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયથી પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ગુજરાતીમાં ઉપયોગી શાકતધર્મનું સાહિત્ય છે.

(૩) મીઠું (ઇ. સ. ૧૭૩૮-૧૭૮૧)

સામરસ્યવાદી તાંત્રિક

શાકત સંપ્રદાયનું ગુજરાતી ભાષાનું, પ્રકટ થયેલા સાહિત્ય ઉપરાંત, બીજું ઘણું અપ્રકટ સાહિત્ય છે. વલ્લભ ભટ્ટનું સાહિત્ય દેવી ભક્તિનું સુપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તંત્રમાર્ગ અને કાવ્યમાર્ગનું મિશ્ર સાહિત્ય હજી અણખેડાયેલું બહુ છે. શાકત સંપ્રદાયને કાવ્યાલંકાર તથા સંગીતાદિ લલિત કળાઓ સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે હિંદુ ધર્મના શૈવ, વૈષ્ણવ, ગાણપત્ય, સૌર વિગેરે સંપ્રદાયોમાં સંસારી જીવન પ્રતિ વૈરાગ્ય અને ઉપેક્ષા અધિક છે, અને સ્ત્રી જાતિ પ્રતિ જાણે અણગમો હોય એવો ભાસ રહેલો છે. આ સર્વ સંપ્રદાયોમાં વૈરાગ્ય અને ત્યાગ ઉપર અધિક ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આથી ઉલટું શાકત સંપ્રદાયમાં સ્ત્રી જાતિ પ્રતિ અદ્ભુત રીતે કામળ દૃષ્ટિ છે. સ્ત્રીને ધર્મસિદ્ધિમાં વિઘ્નરૂપ માનવામાં આવતી નથી, પરંતુ પરમ સહાયક માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીના વિવાહસંબંધ વડે અથવા શુદ્ધ પ્રેમ વડે પુરુષનું પશુત્વ ટળે છે, અને તે મોક્ષમાર્ગનો અધિકારી બને છે. તેવી જ રીતે સ્ત્રી પણ પુરુષના શુદ્ધ સંબંધથી પવિત્ર બની મોક્ષ-ભાગિની થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં શાકત સંપ્રદાય અદ્વૈત દર્શનને સ્વીકારે છે, તોપણ દ્વૈતને તે તદ્દન મિથ્યા માનનાર નથી. શક્તિવાદનું અદ્વૈત માયાવાદના અદ્વૈત કરતાં ભક્તિપોષક વધારે છે, કારણ કે આ વિશ્વનો ભેદ, અને જીવ-શિવનો ભેદ કેવલ વંધ્યાપુત્ર જેવો મિથ્યા નથી, પરંતુ અદ્વૈતાનુભવ થતાં સુધી સાચો છે. જેમ પ્રકાશ અને છાયાનો છૂટો ન પડે તેવો સંબંધ છે, તેવો શિવ અને શક્તિનો અવિભક્ત સંબંધ છે. આ નિત્યસિદ્ધ સામરસ્યનો સંબંધ સંસારી દશામાં જીવોમાં છાયા રૂપે ઉતરી આવેલો છે; અને તે છાયાના આશ્રય વડે મૂલ પ્રકાશનો સંબંધ ભોપ પામેલો પુનઃ પ્રત્યભિજ્ઞા એટલે ઓળખ વડે ઉધડે છે. આવા શિવશક્તિના સમરસવાદી

તાંત્રિકો યામલ વર્ગના ગણાય છે, અને તેઓમાં સ્ત્રીપુરુષનો દૈહિક સંબંધ પાપનું મૂલ છે એમ માનવામાં આવતું નથી. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિવાહાદિ સંબંધથી ગ્રથિત થયેલાં જોડામાં હંસ-હંસી-ભાવ ઉદયતાં પ્રેમની ઉત્કટ કલા જાગે છે, અને તે કલા વડે માનસ તથા અધ્યાત્મ ભૂમિકા સ્ત્રીપુરુષની મલિન હોય છે તે સ્વચ્છ થતી જાય છે. આ કારણથી શાકત સંપ્રદાયમાં ધણે ભાગે દંપતીને સમાન દીક્ષા આપવાનો રીવાજ છે. આ યામલદીક્ષાના અધિષ્ઠાતા દેવને અર્ધનારીશ્વર કહે છે, અને તેમનું પારિભાષિક નામ સદાશિવ છે. પ્રસન્નતા અને સત્યત્વની મૂર્તિ અખંડ (સદા) જે પ્રકાશાત્મક શિવતત્ત્વ સાથે જોડાયેલી રહે છે તેનું નામ “સદાશિવ.” આનું ખીજું નામ સામ્બ છે એટલે અંબા અથવા માતાના નિત્ય સંબંધ, વાળું નિર્મલ રૂપ. આવા અર્ધનારીશ્વરના અથવા સાંખ સદાશિવના સમરસ ભાવને ઓળખનાર અને શાકત પરિભાષામાં રસિક પ્રકરણો અને પદો લખનારા ગુજરાતી લેખકોમાં મીઠું મહારાજ યર્ધ ગયા છે. તેમને લગતી માહિતી મેં તે પુરુષના લેખી ગ્રંથો દિ. જ. કેશવલાલ ધ્રુવે સંગ્રહ કર્યા છે તેનું અવલોકન કરી મેળવી છે.

મહી નદી પાસે મહીકાંઠાના મહીસા નામનું ગામ છે. તે ગામ અક્ષીણ પાસે છે. ત્યાં સંવત્ ૧૭૯૪, એટલે ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં મોઢ બ્રાહ્મણની નાતમાં મીઠુનો જન્મ* થયો હતો. તેના પૂર્વજોનાં

* જુઓ:—ગરબે ગુર્જર જનપદે, મુદગણ મહિસા ગામ,
મણિમૂલે મિઠુઓ દ્યૌં, શિવશક્તિક સુખ ધામ.

(રાસરસ. લેખી પ્રત આંક ૧૧ પૃ. ૩૯૩.)

સેવ્યઃ શ્રી શુક્લવંશે હરજિદમલધોઃ, કૃષ્ણદાસસ્તતોડમૂદ
વીરેશસ્તત્તનૂજઃ શ્રુતિશિખરરસાસ્વાદનોત્સાહયુક્તઃ ।

તત્સન્નુઃ શ્રદ્ધધાનઃ શ્રુતિવિહિતવિધૌ શ્રીકૃપારામનામા
મીઠુસ્તસ્યાત્મજઃ શ્રીનગરગતપરારાસલીલાવિલાસી ॥

(શક્તિવિલાસનો (પૃ. ૧૬ છેવટનો શ્લોક)જુઓ વળીરાસરસ પૃ. ૩૯૬.

નામ તે આપે છે. તેમની અવટંક શુકલ હતી. તેના પિતાનું નામ કૃપારામ હતું. માતાનું નામ કદાચ “મણિ” હશે. કૃપારામના પૂર્વજો વીરેશ, કૃષ્ણદાસ, અને હરજી જણાય છે. તેણે બાલ્યાવસ્થામાં યજ્ઞોપવીત મેળવ્યા પછી સારો વિદ્યાર્થીય કાર્યો જણાય છે. તેનાં પત્નીનું નામ લલિતા જણાય છે. તેમનો સંસાર સુખી હતો. પ્રજ્ઞની જાળ વધી હતી. વિશેષ વિદ્યાર્થીય અર્થે તે વિધ્યાટવીમાં ગયા જણાય છે, અને ત્યાં અષ્ટભુજ દેવીની આરાધના કરી શ્રીનાથવિદ્યા એટલે શ્રીચક્રની યામલ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી જણાય છે. શુદ્ધ જાતિનો તે પ્રતિગ્રહ કરનાર ન હતો. તેના પોતાના કહેવા પ્રમાણે તેણે ચારે વેદ અને તેનાં બાળ્યો વિચાર્યાં હતાં, ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરી બ્રહ્માત્મકયની સમજણ મેળવવા તેણે યત્ન કર્યો હતો; ચોસેઠ તંત્રો તેણે જોયાં હતાં; આઠ અર્ણવ ગ્રંથો જોયા હતા; યામલગ્રંથો પણ અવલોક્યા હતા; કર્મકાંડના નિયમો શ્રાદ્ધાદિના સારી રીતે તે જાણતો હતો; શાંભવ તંત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો; કર્મભીમાંસાનું શાખર-બાળ્ય તે શીખ્યો હતો; સિદ્ધિસાધનના અનેક ઉપાયો જેવા કે શ્મશાનમાં શબસાધન વિગેરે તેણે કરી જોયાં હતાં; પરંતુ વેદાધ્યયન વડે પ્રપંચનું જ્ઞાન વધ્યું, પણ નિષ્પ્રપંચપદ મળ્યું નહિ; ઉપનિષદો વડે બ્રહ્માત્મકય વિચાર્યું. પણ ચિત્તમાં નિર્મલ વસ્તુનો પ્રકાશ થયો નહિ; અર્ણવ અને યામલ વડે અંદરનો રજોગુણ વધ્યો પણ ઘટ્યો નહિ; કર્મકાંડ વડે “માગવાનો મર્મ” ઉઘડ્યો પણ ચિત્તનું શોધન થયું નહિ; સિદ્ધિસાધન વડે વધારે બ્રાન્તિ થવા લાગી, પરંતુ સિદ્ધિ મળી નહિ—આ બધી અસાધ વિદ્યાઓ અને ઉપવિદ્યાઓ વડે ધૂતોને ઠગવાના માર્ગ ઉઘડ્યા છે એવું એને સમજાયું. છેવટે સંગીતશાસ્ત્રમાં નિપુણતા મેળવી અને મનોહર કરવામાં સંગીત જેવું બીજું કોઈ શાસ્ત્ર તેને જડ્યું નહિ:—

“શાસ્ત્ર સદા સંગીત એક સાચું, યાચું હું યાચક જોઈ રે,
જેહ શુણી દેહમાં રસ જામે, કોઈ કળે નહિ કોઈમાં;

અન્યા અખિલ અવિદ્યા વદવી, વિદ્યા વાસવિલાસ રે,
અજ્ઞાની જન દરને અરથે, પેસે કુવિદ્યા પાસ.

મળાઓ મૂલ મીઠો.

જ્ઞાની થઈ જ્ઞાન ગણાવે, જ્ઞાન ધણું છે ગૂઢરે,
દેખે નહિ દેહમાં દીક્ષા દબ્દે, મતમતતા મતિ મૂઢ

મળાઓ મૂલ મીઠો.

રસિક સકલ રમણો રંગ રસીઓ, રંગ રમ્યો મત્યં માંહી રે,
રાસ રમાડી રસિક સધળાંને, બાઝી ગયો બેહુ બાંહી

મળાઓ મૂલ મીઠો.

(રાસરસ-૩૪ મો ઉલ્લાસ.)

સંગીતકલા સાથે કાવ્યકલા જોડી, અને તેનો શ્રીચક્રની વિદ્યા સાથે સમન્વય કરી, તેણે આંતર રાસ અને બાહ્ય રાસનું સંયોગીકરણ કર્યું જણાય છે. તેણે રાસમંડળની સ્થાપના કરી હતી, અને તેમાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોને તેણે બેડ્યાં હતાં. તેની ભક્ત શિષ્યા જનીબાર્ધના કહેવા મુજબ તેણે મહીસા ઉપરાંત, દધિપુર, વાડવપુર (વાળવોડ), પીજ વિગેરે ગામોમાં ભક્ત સ્ત્રીપુરુષોનું મંડલ સ્થાપ્યું હતું. પ્રથમ દીક્ષા તેણે પોતાની પત્નીને આપી હતી. તે પોતાને “મુક્તમીડું” નામથી ઓળખાવે છે. તેણે સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં નાના મોટા પ્રકરણગ્રંથો તથા પદો લખ્યાં છે. તેમાં નીચેની કૃતિઓ મુખ્ય જણાય છે:-

૧ રસિકવૃત્તિવિનોદ

૨ શ્રીરસ-બાર ઉલ્લાસમાં

૩ શ્રીલહરી-૧૦૩ શિખરિણીમાં, આ ગ્રંથ શંકરાચાર્યની સૌન્દર્યલહરીનો સમશ્લોકી અનુવાદ છે. કવિ બાળાશંકરની સૌન્દર્યલહરી પહેલાંની આ કૃતિ ગુજરાતીમાં છે.

૪ શક્તિવિલાસલહરી (તેર ઉલ્લાસમાં)

- ૫ ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ
- ૬ ગુરુસ્તોત્ર, ભતૃસ્તોત્ર (પત્નીએ પતિનું કરવાનું) અને સ્ત્રીસ્તોત્ર (પતિએ પત્નીનું કરવાનું)-આ ત્રણે સ્તોત્રો સંસ્કૃત ભાષામાં રસભાવપૂર્ણ છે.
- ૭ પરમશિવસ્તોત્ર, શિવશક્તિરાસાનુક્રમ (ગદ્ય), રસિકાષ્ટક, બ્રાહ્મણાષ્ટક, વિગેરે સ્તોત્રો.
- ૮ ભક્તિતરંગિણી (ત્રણ લહરીમાં)
- ૯ પરચુરણ પદો. લગભગ ૫૭ અનુક્રમમાં લખાયેલાં છે.
- ૧૦ સ્ત્રીતત્ત્વમ્-સંસ્કૃતમાં સ્ત્રીજાતિના સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ વિભાગોનું વર્ણન છે. આ ગ્રંથમાં તાંત્રિક સિદ્ધાંત એવો સ્થાપ્યો છે કે પ્રત્યેક પુરુષને નિત્યસિદ્ધ શક્તિ વળગેલી છે. તેની પૂર્ણકલા જ્યારે યામલ માર્ગે થાય ત્યારે જ મોક્ષ મળે છે, કારણ કે સ્ત્રી પુરુષનું અર્ધ શરીર છે. અનેક જન્મપરંપરામાં જ્યારે મૂલ યુગ્મ સમાન કક્ષામાં આવે છે ત્યારે સમરસથી મોક્ષ મળે છે. આ ગ્રંથ કામશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભોગભાવનું પ્રકરણ નથી, પરંતુ તંત્રશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભોગ-મોક્ષની એકવાક્યતા કરવાનું પ્રકરણ છે.
- ૧૧ રાસરસ (બત્રીસ ઉલ્લાસમાં)-આ ગ્રંથ મીઠુની મુખ્યકૃતિ જણાય છે. તેમાં અર્ધનારીશ્વરની ભાવના ઉપર શ્રીચક્રની પદ્ધતિ અનુસાર રાસરસનું વર્ણન છે. પ્રકરણ વરતુતઃ અધ્યાત્મ છે, તોપણ આચારમાં અધિભૂત રાસમંડળમાં મૂકવા ધારેલું જણાય છે.

કાવ્ય અને સંગીત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મીઠુની કૃતિઓ મને ઉંચી પ્રતિષ્ઠા જણાઈ છે, પરંતુ આ નિબંધ ધર્મ અને તત્ત્વને લગતો હોવાથી વિષયાન્તર કરવા હું માગતો નથી. મીઠુના ગ્રંથો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, દિ. બ. કેશવલાલભાઈના સંપાદકપણામાં

છપાવે તો તે વડે તંત્રમાર્ગનું ગુજરાતી સાહિત્ય સારું પ્રકાશમાં આવે એમ છે.

રાસમંડળની રચના કરી પૂર્ણ રસિકભાવથી મુક્તમીઠુએ પોતાનું જીવન ગાળ્યું જણાય છે. તેના જમાનામાં સામાન્ય પ્રજાએ તથા પંડિતોએ શ્રી. દયારામના જેવી તેની પણ નિંદા કરી છે. તેનો ઉલ્લેખ તેણે પોતાની ઇષ્ટદેવતાને કરેલી સંસ્કૃત વિસ્તૃતમાં કર્યો છે:—

“ હે અર્ધનારીશ્વર ! અનેક સંચિત પ્રારબ્ધ, અને ક્રિયાભણુ કર્મો—પછી શુભ અને અશુભ વર્ગનાં થયેલાં—કર્યા પછી તેના ફલને ભોગવવા આ છેવટનો જન્મ આ મનુષ્યયોનિનો મળ્યો છે. આવો શુભ સંયોગ ફરી આવવાનો નથી. તેમ છતાં કેટલાક મને કુલમાર્ગનો વામાચારી માને છે. કેટલાક મને અધર્મી શૈવ અને શાકત માને છે; કેટલાક મને કુટિલ વૈષ્ણવ ગણે છે. હે અર્ધનારીશ્વર ! તારા રાસરસની દીક્ષાથી જેઓ વિમુખ છે તેમનું હું અન્ન સરખું પણ લેતો નથી. ઉભું ટીલું અને મધ્યે ખિંદુ કરી તિલક કંઈ છું, તેથી કેટલાક મને મિથ્યા વૈષ્ણવ કહે છે. કેટલાક દક્ષિણાત્ય પંડિતો પુરાણ પાઠ કંઈ છું અને તે વડે વૃત્તિ મારી ચલાવું છું તેથી સામાન્ય બ્રાહ્મણ માને છે; વળી હું શ્રીચક્રમાં હંસની અર્ચના કંઈ છું તેથી હું વામી છું એવું પોકારે છે. આ સંસારમાં અંધણુદ્ધિવાળા અનેક કલ્પનાઓ મારા સંબંધમાં કરી અસત્ય ભાષણના પાપમાં બંધાય છે. મારી નાતજાતના મને મદોન્મત્ત, ધૂર્ત, બ્રષ્ટ, મલિન, પાખંડી, નિર્દય, અનાચારી, અભિમાની એવાં અનેક વિશેષણો લગાડી નિંદે છે. પરંતુ આ મારા પોતાના અધર્મને નાશ કરનારી અને પુણ્યમાર્ગને ઉઘાડનારી દુર્જનનિંદાને બાજુએ મૂકું, તો પ્રશંસા પણ ધણી થાય છે. પરંતુ તે પ્રશંસાનું વર્ણન મને પોતાને લાલદાયક નથી. પરંતુ આ લોકને નીચેનો વિચાર પણ કેમ નહિ આવતો હોય ! :—

આ મનુષ્ય એટલે “ મીઠું ” અધમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અનેક જન્મો ભોગવી, તેનાં સુખદુઃખનો અનુભવ મેળવી, સારા શુદ્ધ બ્રાહ્મણ

કુલમાં જન્મ્યો છે; જાતેષ્ટયાદિ સધળા ઐતર્યમાર્ત સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલો છે; પોતાની શાખાના વેદ તથા વેદાન્તાગમ, તથા સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રોનું તેણે થોડું ઘણું અધ્યયન પણ કર્યું છે; કંઈક ધ્યાનાદિ પણ કરે છે;—આવી સંપત્તિવાળો મનુષ્ય પ્રારબ્ધને અધિન થઈ, પોતાનું ધારેલું નિર્માલ પદ મેળવવા જે મથે છે તે એકદમ કુમાર્ગે શી રીતે જતો હશે? કદાચ બલવત્તર પ્રારબ્ધથી અયોગ્ય માર્ગે તેનું વલણ થશે તોપણ પ્રારબ્ધને જ તેમણે દોષ દેવો ધટે છે. આથી લોકોની આ નિંદા મને તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. મારા મનમાં શંકરાચાર્યની ઉક્તિ યાદ આવે છે:—

સ્વૈરં પ્રશંસન્તુ નિન્દન્તુ સન્તો
યથેચ્છં તતો મે ન તોષો વિષાદઃ
જનારાધનાર્થં મયાં ન પ્રવૃત્તં
સ્વતઃ કિન્તુ ધીપ્રેરકપ્રેરણાતઃ ।

મને સારા નહારા યથેચ્છ સ્તુતિ કરો અથવા નિંદો, તેથી મને હર્ષે નથી, તેમ શોક પણ થતો નથી. કારણ કે લોકોની આરાધના કરવા મેં પ્રવૃત્તિ આદરી નથી, પરંતુ બુદ્ધિપ્રેરક પરમાત્માની પ્રેરણાનુસાર પ્રવૃત્તિ સેવી છે. શિવ પણ એક સ્થળે કહે છે કે:—

નિન્દન્તુ બાંધવાઃ સર્વે, ત્યજન્તુ સ્ત્રીસુતાદયઃ
જના હસન્તુ માં દૃષ્ટ્વા, રાજાનો દળ્ડયન્તુ વા ॥
સેવે સેવે પુનઃ સેવે ત્વામેવ પરદેવતામ્
ત્વત્પદં નૈવ મુશ્ચામિ મનોવાકકાયકર્મભિઃ ॥
કેનાપિ દેવેન હૃદિ સ્થિતેન
યથાનિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥

મને બંધુજનો સર્વ બલે નિંદો; સ્ત્રીપુત્રો મને બલે ત્યાગ કરો; લોકો મને જોઈ બલે હસો; રાજાઓ મને બલે દંડો. તો પણ હું તો હું પરદેવતા! તારી સેવા કર્યોજ કરીશ. મારા હૃદયમાં રહેલા

કાઈ વિલક્ષણ દેવ જેમ પ્રેરે છે તેમ હું કાર્ય કરું છું.” (જુઓ મીઠુવિરચિતા વિનતિ:)

આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ પુરુષ સર્વતંત્રસ્વતંત્ર શક્ત વિચારક છે, અને નિર્બ્રાન્ત પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. તેનો દેહ સંવત ૧૮૪૭ અથવા ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં પડ્યો હતો.

(૪) બાઈ જની * (મીઠુની શિષ્યા.)

તેના અનુયાયી લોકોમાં જનીબાઈ નામની રસિક ક્વચિત્રી ઘઈ ગઈ છે. મીઠુના જીવનસમયે તે કદાચ દીક્ષિત થઈ હશે, પરંતુ તેને આંતર બોધ ગુરુના નિર્વાણ પછી થયો જણાય છે. સંવત ૧૮૪૭ માં ગુરુ મહારાજ શમી ગયા. સંવત ૧૮૫૭ માં ગુરુએ તે બાઈને દર્શન દીધું. સંવત ૧૮૫૮ માં એ બાઈએ “ નવનાયિકા વર્ણન ”નું કાવ્ય લખ્યું. સંવત ૧૮૬૦ માં એને યુગલ દર્શન થયું; સંવત ૧૮૬૮ માં એને શ્રી બાલાદર્શન થયું; સને ૧૮૬૮ ના પોસ વદ તેરશે તે બાઈ સ્વર્ગવાસ પામી. આટલી સાલવારી જનીના ગ્રંથો-માંથી શ્રી. ડાહ્યાબાઈ દેરાસરી તારવી શક્યા છે.

જનીએ પોતાના ગુરુનો મહિમા ગાયો છે. “નાથજી પ્રાકટય” માં ગુરુનો દૈવી જન્મ વર્ણવ્યો છે. જનીને તંત્રશાસ્ત્રની પરિભાષા સમજાયેલી જણાય છે. નિત્યા ષોડશિકાનું સ્વરૂપ તે સમજી હોય એમ જણાય છે; અને શ્રીવિદ્યાનો મર્મ સાંસારિક પંચમકારમાં નથી, પણ ઉડા અધ્યાત્મભેદવાળો છે એમ તે સમજે છે.

ગુરુ અને શિષ્યાના ગ્રંથો એક તંત્રે પ્રસિદ્ધ થાય તો શક્ત-સંપ્રદાયનો પ્રચાર આજથી બસે વર્ષ ઉપર ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ફેલાયેલો હતો તેનો ઉન્નત ખ્યાલ આવે એમ છે.

* જુઓ, “ જનીબાઈ (એક પ્રાચીન શક્ત ક્વચિત્રી) ”—

અમદાવાદમાં જૂઠી સાહિત્ય પરિષદ રૂપર શ્રી. ડાહ્યાબાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીનો વંચાયેલો લેખ.

(૫) કવિ ખાલ * (ઇ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮.)

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ કવિ ખાળાશંકરનું સ્થાન જેટલું કવિ તરીકે છે તેટલું જ શાક્તસાહિત્યના રહસ્યના પ્રસશક તરીકે છે. સામાન્ય મનુષ્યો તેમની કૃતિઓમાં મસ્ત શૃંગાર જ જુએ છે. પરંતુ તેનાં ઘણાં કાવ્યોમાં ભગવતી પ્રતિની સુશીમતની ભાવના એટલી તો ઉભય તરી આવે છે કે તેનાં કાવ્યોને શૃંગારી કાવ્યો કહેવાં, કે ભક્તિકાવ્યો કહેવાં-એ નિર્ણય કરવો તે સહેલું કામ નથી. તો પણ કેટલાંક કાવ્યો તો એવાં સ્પષ્ટ છે કે જેમાં ભક્તિભાવ વિના ખીજ કોઈ ભાવના આરોપ આપણે કરી શકીએ નહિ. ઉદાહરણ તરીકે “ હરિપ્રેમપંચદશી. ” આ ઉંડી ભક્તિની છાયાના પ્રવેશનાં કારણે તેમના જીવનમાંથી મળી આવે છે.

કવિ ખાલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં એક વિદ્વાન અને ધનવાન પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતા ઉલ્લાસરામ અર્જુનલાલ ફારસી અરબી જાણનાર, તથા સંસ્કૃતના સામાન્ય જ્ઞાનવાળા હતા, અને તે સાથે પરમ શિવ-શક્તિના ઉપાસક હતા. તેઓ ફર્સ્ટ ગ્રેડના મામલતદાર થઈ ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ માં પેન્શન લઈ નિવૃત્તિમાં ધર્માભ્યાસ કરતા હતા. કવિ ખાલનો ૧૮૬૩-૧૮૭૯ સુધીનો સમય સામાન્ય હાઇસ્કૂલના અભ્યાસમાં ગયો હતો. સોળમા વર્ષમાં મેટ્રીક થયા પછી કોલેજમાં F. E. A. પરીક્ષાનો અભ્યાસ કરવા તેઓ અમદાવાદમાં રહેલા હતા. તેમણે કાવ્યશાસ્ત્રનું તથા સંગીતનું સાઈ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. કવિતા કરવા અને કરાવવાનો છંદ તેમને ખાળપણથી હતો. તેમનો જન્મ ખાળાત્રિપુરાની

* આ સંબંધમાં જુઓ નર્મદાશંકર દેવશંકરનું ભાષણ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી આગળનું “ કવિ ખાલ: તેમનું જીવન અને સાહિત્યસેવા ”-એ વિષય ઉપર ભાષણ (વસંત વર્ષ ૨, અંક ૫, સંવત ૧૯૮૪).

ઉપાસનાના ક્ષણે થયેલો હોવાથી તેમનું નામ બાળાશંકર પાડવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૮૮૦-૮૧ માં કાલેજનો અભ્યાસ છોડી તેમણે ગોધામાં કસ્ટમ ખાતામાં નોકરી સંપાદન કરી હતી. ત્યાર પછી ૧૮૮૩-૮૪ ના અરસામાં ભરૂચ જિલ્લામાં એકાઉન્ટ ઓફિસમાં, કલેક્ટરની ઓફિસમાં, આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરની ઓફિસમાં નોકરી કરી, પાંચ વર્ષ રજા ઉપર ગયા ત્યાર પછીનાં ત્રણ વર્ષ ૧૮૮૩-૧૮૮૫ સુધીનાં તેમણે તેમના પિતા પાસે નડીયાદમાં રહી, ધર્મરહસ્ય શિખવામાં ગાળ્યાં હતાં. આ ધર્મજ્ઞાનનું પિતાનું ઋણ તેઓએ “સૌન્દર્ય-લહરી”ની પ્રસ્તાવનામાં સને ૧૮૮૬ માં નીચેના શબ્દોમાં સ્વીકાર્યું છે:-

“આ ગ્રંથનું રહસ્ય સમજવાને ઊંડી તર્કબુદ્ધિ, જ્ઞાન, યોગ, ન્યાય, સાહિત્ય ઇત્યાદિના ખૂણેખોચરાથી માહિત પુરૂષ જ અધિકારી છે અને પરમેશ્વર આશાનો તંત્ર જરૂરી રાખે તો મારા પૂજ્ય અને આવા કાવ્યાદિમાં કુશલ તથા આરબી ભાષામાં પ્રવીણ પિતાનું હાથે મારી ટીકા સંશોધન કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઇરાદો છે. પરંતુ હાલ વિદ્વાનોમાં ચર્ચાવવાને વાસ્તે અને ટીકાકારોની પરીક્ષાને માટે આ મૂલ આવૃત્તિ કહાડી છે. ટીકાકારોએ વિષયના પૂર્ણજ્ઞાન શિવાય ટેબલ ન શોધવું એ જ અતિ ઉત્તમ છે.”

કવિ બાલનો પોતાનો આશાનો તંત્ર જરૂરી રહ્યો, પરંતુ પિતાનું મરણ સને ૧૮૮૬-૮૭ માં થવાથી કવિ બાલની “સૌન્દર્યલહરી” ટીકા વિનાની અઘાપિ રહી છે. કવિનો પણ સને ૧૮૯૮ માં સ્વર્ગવાસ થયો અને પ્રજનો આશાતંત્ર પણ ત્રુટી ગયો. આ ગ્રંથના મૂળને નહિ જાણનારા ગુજરાતી વાચકો એ ગ્રંથના નામ ઉપરથી કોઈ નામિકાનું સૌન્દર્ય વર્ણન કરનાર કાવ્ય હશે એમ માની અને કવિ શ્રંગારી હોવાથી કાવ્ય પણ શ્રંગારરસનું જ છે એવું સ્વીકારી લે છે. પરંતુ આ ભગવતીનું રહસ્યસ્તોત્ર શંકરાચાર્યનું સંસ્કૃતમાં રચેલું છે તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ છે અને તે સમાન શિખરણી વૃત્તમાં છે- એ મુદ્દો સ્મરણ બહાર જાય છે. શ્રંગારનો સ્થાયીભાવ રતિ, અને

લક્તિનો સ્થાયીભાવ પ્રેમ-એ બે વચ્ચે એવું તો વિલક્ષણ સાહચર્ય છે કે શ્રૃંગારરસ અને લક્તિરસ વચ્ચે તબક્કમ અવિવેકી જનોને અર્થજન્ય છે. શ્રૃંગારનો આલંબન વિભાવ લૌકિક સ્ત્રી અથવા નાયિકા હોય છે; લાક્તનો આલંબન વિભાવ અલૌકિક પરમેશ્વર ચેતન છે, પછી તે સ્ત્રીરૂપે હોય કે પુરુષરૂપે હોય કે બાલકરૂપે હોય; શ્રૃંગારમાં અને લક્તિમાં ઉદ્દીપન વિભાવો, અને સંચારી ભાવો લગભગ સરખા છતાં પ્રથમમાં તે સંસારી રતિ અથવા રાગના પોષક હોય છે, બ્યારે બીજામાં તે અસંસારી કક્ષાની ત્વરાત અથવા નિર્વેદના પોષક હોય છે; પ્રથમમાં આલંબન વિભાવ એટલે સ્ત્રી આદિના અંતર્ગત ગુણમાહાત્મ્યનું ભાન હોતું નથી, અને તેથી પ્રેમ સ્વાર્થી હોય છે, બ્યારે બીજામાં આલંબન વિભાવ નિત્યસિદ્ધ પરમેશ્વરનું સત્ય સ્વરૂપ અસત્ય શરીરમાં પેઠેલું સ્વીકારવામાં આવે છે, અને તેના ગુણનું અને કર્મનું માહાત્મ્યજ્ઞાન ન્યૂનાધિક અંશે લક્તને હોય છે, અને તેથી પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ એટલે આત્માર્પણભાવથી પ્રેરાયેલો હોય છે. આથી શ્રૃંગારી અને પ્રેમલક્તની ભાષા સમાન છતાં ફલમાં ઘણો ભેદ રહે છે. શ્રૃંગારી મનુષ્ય રસિક બની જો શુદ્ધ આલંબનને કોઈ રીતે મેળવી શકતો નથી તો સંસારના કીચડમાં કળતો જાય છે, બ્યારે પ્રેમી લક્ત આલંબનના માહાત્મ્યજ્ઞાન વડે વિશુદ્ધિ થવાથી સંસારીદશામાં નિર્લેપ થઈ જાય છે. શ્રૃંગારમાં અતિશય થવાથી ઉન્માદ આવે; પ્રેમી લક્તમાં અતિશય થવાથી શાંત અથવા સ્તંભભાવ જાગે છે. આ વગેરે અનેક સૂક્ષ્મ ભેદો શ્રૃંગાર અને પ્રેમ-લક્તિમાં રહેલા છે. પરંતુ ભાષાનું સાદૃશ્ય, અને ઉદ્દીપન વિભાવો અને સંચારી ભાવોનું સાદૃશ્ય એટલું બધું બે રસ વચ્ચે રહે છે કે ઘણા બુદ્ધિમાન મનુષ્યો પણ ક્યાં શ્રૃંગાર છે અને ક્યાં પ્રેમ-લક્તિ છે એ ઓળખી શકતા નથી, અને આ કારણથી ક્યે પ્રસંગે કવિ શ્રૃંગારી છે અને ક્યે પ્રસંગે કવિ લક્ત છે તે કળા શકતા નથી. આવા રસવિભ્રમના ભોગ થઈ પડેલ ઘણા કવિઓ છે. નરસિંહ

મહેતાની પણ આ જ દશા થઈ છે; દયારામના સંબંધમાં પણ આવો જ વિભ્રમ થયો છે; હાશીઝ વિગેરે કવિઓમાં પણ આવી જ ભ્રમણા થઈ છે; અને મીઠું તથા કવિ બાલના સંબંધમાં પણ આવી વ્રાન્તિ પ્રવેશ પામી છે. પરમેશ્વરવસ્તુને પિતા, માતા, પત્ની, બાલક, ગુરુ, મિત્ર વિગેરે અનેક રૂપમાં આલંબન વિભાવમાં લાવ્યા વિના પ્રેમનાં અંકુરો કદી ઉત્પન્ન થતાં નથી, અને આ કારણથી પ્રેમભક્તિ દાસત્વમાં, સખ્યત્વમાં, વાત્સલ્યમાં, માધુર્યમાં એમ અનેક રંગમાં પલટાય છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણ બીલોરી કાચ સાથે જોડાતાં અનેક રંગ રચે છે, તેમ પ્રેમ-ભક્તિ પણ અનેક વર્ણ રચે છે, અને ભક્ત ગમે તે ભાવના વર્ણમાં લીન થઈ ભક્તિરસનું ફલ-ધ્વિરસાયુન્ય-મેળવી લે છે. આમાં કોઈ પણ રંગ અથવા વર્ણ ખોટો ગણવા જેવો નથી, અને ખોટો ગણવો હોય તો જેમ રૂપપ્રત્યક્ષ સ્વતઃ બાહ્ય વસ્તુ નથી, છતાં બાહ્ય ગુણ છે એવો વિજ્ઞાનથી સાબીત થયેલો વિભ્રમ છે, તેમ દાસત્વાદિ સર્વ ભાવો પણ વિભ્રમાત્મક છે, એમ તત્ત્વદષ્ટિથી માનવું પડશે. પરંતુ મોહને મોહરૂપ જાણી રસાતુલ્ય કરવો, અને મોહથી મુગ્ધ થઈ સત્યત્વ સમજી શોકમોહ પામવું-એ બેમાં પાયામાં ભેદ છે-એ સમજવું જોઈએ. સીનેમા વિગેરેમાં પ્રૌઢ મતિનું નિરીક્ષણ, અને બાલમતિનું નિરીક્ષણ વિભ્રમવિવેક કરનાર ઉધાકું છે; અને સમાનચક્ષુથી જુએ છે, આનંદ પણ બંને લે છે. પરંતુ પ્રથમનો મોહ છૂટેલો છે, બીજાનો મોહ તેને વળગેલો છે.

સૌન્દર્યલહરીના મૂલનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં કવિબાલે તે રહસ્યસ્તોત્ર સંબંધમાં જે કંઈ સાધનો તે સમયે મળ્યાં આવેલાં તે મેળવી જોયાં હતાં; સુશી મતનું સાહિત્ય સારી રીતે તેમણે જોયું હતું; અને શક્તિરહસ્ય, સ્યામારહસ્ય, શિવરહસ્ય વિગેરે રહસ્યગ્રંથો તેમના પિતા પાસેથી તેમણે સમજી જાણ્યા હતા. તેમના પિતામાં સાંપ્રદાયિક રીતે શક્તિ ઉપાસના હોવાથી ધણી અટપટા પ્રસંગો આ રહસ્યસ્તોત્રના તેઓ ઉકેલી શક્યા હતા એવી મારી પોતાની

જાતમાહિતી * છે.

સૌન્દર્યલહરીનો મૂલ ગ્રંથ તે શ્રી વિદ્યાના મંત્રની સારસ્વતિ છે. શિવની સચ્ચિદાનંદમયી પર શક્તિની ઉપાસના કાલીકુલના મંત્રાથી અને શ્રીકુલના મંત્રાથી થાય છે. તેમાં શ્રીકુલની વિદ્યાને “શ્રીવિદ્યા” કહે છે. આ વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિને શ્રી એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ શ્રીનું બીજું નામ “સુભગા” અથવા “સુંદરી” છે. અથર્વવેદના સુભગાને લગતા કાણ્ડને સૌભાગ્યકાણ્ડ કહે છે, અને સુંદરીને લગતાં ઘણાં ઉપનિષદો છે. આરુણકેતુક ચયનનો ભાગ તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં આવે છે, અને આપણા પિંડમાં શિવ-શક્તિનું પરમ રહસ્ય સામરસ્ય વડે ઉઘડી શકે છે, એવું ભાન અરુણોપનિષદમાં કરાવવામાં આવ્યું છે. તે ઉપનિષદમાં નીચેના ગૂઢ ભાવનાં વાક્યો છે:—

“ખરેખર, આ ભુવન (શરીર) શોધવા લાયક છે. ઇન્દ્ર અને વિશ્વદેવોએ તેને શોધી જોયું છે. આદિત્યે અને ઇન્દ્રે આ દેહમાં યજ્ઞ સાધ્યો છે, પોતાનું અર્ધું અંગ-પત્નીરૂપે-પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને નવી પ્રજાને પ્રકટાવી છે. આદિત્યો, ઇન્દ્ર, મરુત અને તેમના પરિવાર દેવતાઓ અમારાં આ પૃથક પડેલાં શરીરોનું (પતિ-પત્નીનાં) રક્ષણ કરે, તેમનું જલ વડે શોધન કરે, તેજ વડે તેમને ઢાંકી દે, તેમાંથી સપિંડીભાવ વડે નવા અંડો ઉત્પન્ન કરે. દુઃખના સ્પર્શ વિનાના અને સુખના પ્રકટ કરનારા નૂતન શરીરમાં અમારી પુરી તરીકે અમને અધ્યક્ષરૂપે સ્થાપો. આ દિવ્યપુરીના ઘટક અંશો સ્વયંભૂ પ્રજાપતિનાં કિરણો(મરીચિ) માંથી પ્રાપ્ત થાઓ, અને વહ્નિનાં ૧૦૮ કિરણો, રવિનાં ૧૧૬ કિરણો, અને ચંદ્રમાનાં ૧૩૬

* આ લેખક સ્વર્ગસ્થ કવિ બાલનાં બાણેજ છે, અને અરાઢ વર્ષ સુધી તેમના કુટુંબમાં જ નડીઆદમાં કુટુંબીજન તરીકે ઉછરેલો છે, તેથી આ વાક્ય છે.

કિરણો મળા એકંદર ૩૬૦ કિરણાવલિ વડે અમારો આ નવો દેહ દેદીપ્યમાન થાઓ. હે ભારતવાસીઓ! ઉઠો, ઉઠો નહિ. અગ્નિનું રહસ્ય સમજી જાણો. તેની સાથે સોમ રસથી તૃપ્ત થાઓ, અને સૂર્ય સાથે સાયુજ્યવાળા થાઓ. સુંદર વર્ચસ્વાળા કવચ વડે યુવાન બનો, અને દેવોના પુર જેવી આ અયોધ્યા (એટલે યુદ્ધમાં હરાય નહિ એવી.) પુરીને આઠ ચક્રમાં અને નવદ્વારમાં ગોઠવી દો. તે પુરીમાં હિરણ્યકોશ છે. તેમાં સ્વર્ગલોક ન્યોતિર્મંડલથી ઢંકાઈ ગયેલો છે. અમૃત વડે ઢંકાયેલી આ બ્રહ્મપુરીને જેઓ જાણે છે તેમને કારણુ બ્રહ્મ (પરમેશ્વર) અને કાર્યબ્રહ્મ (બ્રહ્મા) આયુષ, કીર્તિ અને પ્રજા આપે છે. ખરેખરી આવી હિરણ્મયી પુરીને “અપરાજિતા” નામ વાળી બ્રહ્માએ સંપાદન કરી છે, અને તે બ્રહ્મચર્ય વડે વૌઠળાયેલી, તેજસ્વી, અને દિવ્યગતિ કરનારી (હરિણી) છે. આ પુરીમાં તે કાર્યબ્રહ્મ પેદા છે. બાહ્ય પ્રતિબંધોથી ન ડગનારી, બાહ્ય વસ્તુઓથી ન નાશ પામનારી આ દિવ્યપુરી આ લોકમાં અને પરલોકમાં આપણી સાથે રહે છે. વિદ્વાનેને, દેવોને, અને અસુરોને આ પુરી વસ્તુતઃ પ્રાપ્ત છે. પરંતુ કેટલાકમાં તેની કુમારીભાવમાં શક્તિ મંદ મંદ ધ્વનિ કરતી ગુંજારવ કરે છે; કેટલાકમાં તે પતિવ્રતા પત્ની બની આગળ ધપે છે; આ શક્તિનું ઉત્થાપન કર્યા પછી અરિષ્ટ કંઈ થાય છે તો અગ્નિ તેનો નાશ કરે છે. અપકવ કષાયવાળા, અને પકવભાવવાળા સાધકો, ઇન્દ્ર અને અગ્નિને ઉપાસના વડે જાણુનારાઓ, જેમ રેતીના કણો મોટા ઢગલાના રૂપમાં થઈ જાય છે, તેમ કિરણો વડે વિદ્યા બળથી અથવા ઉપાસનાબળથી આ પુરીમાં ખેંચાઈ આવે છે. તેઓ આ લોકમાંથી અથવા પરલોકમાંથી આકર્ષાઈ આવે છે. જેઓ માત્ર સમજણુ વિનાનું કર્મ કરે છે (અવિદ્યાવાળું કર્મ) તેઓ ગાઢ અંધારામાં પેસે છે—આ રહસ્ય પૃથ્વી નામના ઋષિઓને મળેલું છે.”

(તૈ. આ. પ્ર. ૧. અ. ૨૮.)

આ ઉપનિષદમાં શ્રીવિદ્યાનું મૂલખીજ છે. તેમાં એવું સૂચવ્યું

છે કે કારણબ્રહ્મની દિવ્યશક્તિ બ્રહ્માથી માંડી ક્ષુદ્ર જીવનાં શરીરોમાં
ગુપ્ત ભાવથી પેઢેલી છે. તે બ્રહ્મદેવને નિલવ્યક્ત થયેલી હોય છે, અને
અન્ય સર્વ પ્રાણીઓમાં અવ્યક્તભાવે રહેલી હોય છે. આ મૂલ શક્તિ
લગ્નભાવમાં અવ્યક્ત દશામાં હોવાથી કુંડલિની કહેવાય છે, અને
તેની સંજ્ઞા હ્રીં છે. આ એકાક્ષરને લગ્નગ્રામી, માયાગ્રામી, ભુવને-
શ્વરીગ્રામી વિગેરે અનેક નામથી પ્રબોધવામાં આવે છે. આ હ્રીંકાર
કૌમારી, અથવા સુંદરીભાવે પ્રત્યેક પિંડમાં હોય છે. આ શિવની
જીવકલાને ભગવદ્ગીતામાં પરા પ્રકૃતિ કહે છે, અને તેનું ઉત્થાન કરી
તેને અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત દશામાં લાવવી, અને છેવટે તેનું શિવ
સાથે સાયુજ્ય કરવું એ ઉપાસનાનું પરમ પ્રયોજન છે.

આ વિદ્યાનું નામ અથવા ઉપાસનાનું નામ શ્રીવિદ્યા કહે છે. તે
વિદ્યાનાસાધકને પોતાના પિંડમાં જ સધળી ઉપાસના કરવાની હોય
છે, અને મૂલાધારથી માંડી સહસ્ત્રદલ પર્યંત પટ્યક્રવેષ કરી, પિંડસ્થ
શક્તિનો એટલે કુલશક્તિનો, આ પિંડસ્થ શિવ સાથે એટલે અકુલ
શિવ સાથે સંયોગ કરાવી, શિવનો જ્ઞાનપ્રકાશધર્મ અને શક્તિનો
આત્મપરામર્શ કરવાનો (વિમર્શ) ધર્મ જગવી, દિવ્ય જ્ઞાન, દિવ્ય
ધર્મ, દિવ્ય વૈરાગ્ય, અને દિવ્ય ઐશ્વર્ય મનુષ્યયોનિના જીવતા દેહમાં
પ્રત્યક્ષ ભોગવી સાયુજ્યસુખ મેળવી કૈવલ્ય પામવું—એ પ્રક્રિયાને
શાકંતસંપ્રદાયની સામાયિક પ્રક્રિયા કહે છે. આ પ્રક્રિયાને સ્થૂલ
શ્રીપુરુષના શરીરમાં સ્થૂલ ચેષ્ટામાં ઉતારી લાવી જે પ્રયોગ કરવો
તેને કૌલપ્રક્રિયા કહે છે. બંનેમાં શક્તિસંગમ હોય છે. એટલે
પ્રથમમાં પિંડસ્થ શૈવી શક્તિને જાગ્રત કરાવવામાં નિમિત્તરૂપ થનાર
પુરુષને પત્ની હોય છે, અને પત્નીને પતિ હોય છે. બંને સમાન
અધિકારનાં સમાન ધ્યેયવાળાં, સમાન ઉપાસના કરનારાં દીક્ષિત
યુગ્મો હોય છે. આ બેડાં ઘણે ભાગે દિવ્ય વર્ગનાં અથવા સિદ્ધ
વર્ગનાં હોય છે, પ્રસંગે મનુષ્ય વર્ગનાં પણ હોય છે. મનુષ્યવર્ગમાં
પણ દિવ્યભાવવાળાં અથવા સિદ્ધભાવવાળાં હોઈ શકે છે, અને તેવા

ભાવની સિદ્ધિ કરનારાં સ્ત્રીપુરુષો શરીરના યોગની અપેક્ષા રાખતાં નથી, પરંતુ અધ્યક્ષયોગવાળાં હોય છે, અને તેમના પિંડો જૂદા છતાં તેમનાં શક્તિ શરીરો અધ્યાત્મસંયોગમાં આવે છે. પરસ્પર સહાયક થનારાં આ યુગલોને તંત્રશ્લેષમાં હંસયુગલ કહે છે. જેઓ આ ભૂમિકામાં આવી શકતાં નથી તેવાં જોડાંને બકયુગલ, કાકયુગલ, કુકુટયુગલ, મયૂરયુગલ વિગેરે સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવે છે.

ગુણકર્માનુસાર તથા યોગ્ય દીક્ષાર્થી મેળવેલા તે મંદ અને મધ્યમ સાધકસાધ્વીનાં જોડાં કાળે કરીને આત્મશક્તિનો પરામર્શ કરી શકે છે, અને પોતપોતાની નિષ્પત્તિ શક્તિને સંપાદન કર્યો પછી તેઓ પિંડગતા હવશક્તિને શિવસાયુજ્ય કરાવી શકે છે. આ શક્તિતત્ત્વનું શિવતત્ત્વ સાથેનું સામરસ્ય શી રીતે જગવવું તેના સાધન તરીકે શ્રીવિદ્યાનો મંત્ર, શ્રીવિદ્યાનો યંત્ર, અને શ્રીવિદ્યાનું તંત્ર યોગ્ય ગુરુ પાસેથી શીખવાનું હોય છે, અને તેનો ક્રમ ફલસિદ્ધિ થયે ત સાધવાનો હોય છે. આ સાધનામાં શિવશક્તિને આલંબન રૂપે લેવામાં આવે છે, અને જગત્પ્રા જનકજનનીના આ યુગ્મને આદર્શ રૂપે લેવામાં આવે છે. પ્રસંગે શિવનું પ્રાધાન્ય, અને શક્તિ ગૌણ, પ્રસંગે શક્તિનું પ્રાધાન્ય અને શિવ ગૌણ, અને પ્રસંગે સમપ્રધાનભાવવાળું શિવ-શક્તિનું જોડું લેવામાં આવે છે. આ ત્રણ આલંબનમાં અદ્વૈતભાવ વસ્તુનો કાયમ રાખવામાં આવે છે; પરંતુ સાધકના ચિત્તના અધિકાર પ્રમાણે પુરુષશરીર, સ્ત્રીશરીર, અથવા સંયુક્ત શરીર આલંબન રૂપે લેવામાં આવે છે. આવી ઉપાસના કરનાર સાધકોના પિંડના પુટો પલટાય છે, પ્રાણાદિ ક્રિયાતંત્રની શક્તિ ખીસે છે, ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાનશક્તિ વિકાસ પામે છે, અને સુદ્ધિનો વિજ્ઞાનમય કોશ જે મલિનસત્વા પ્રકૃતિથી સામાન્ય જનોમાં ભરેલો છે તે હિરણ્મયકોશ રૂપે એટલે શુદ્ધસત્વા પ્રકૃતિથી ધડાય છે. ઉપાધિનું રૂપાંતર થવાથી પિંડ-બ્રહ્માંડની એકતા વાતો કરવામાં માત્ર રહેતી નથી, પરંતુ સિદ્ધ દશામાં આવે છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે સુંદરીની અથવા શ્રીની વિદ્યાનું રહસ્ય ઉત્તરાપથમાં શંકરાચાર્યને પ્રાપ્ત થયું હતું, અને કૈલાસપર્વત આગળથી સદાશિવના પાંચ આમ્નાયને સ્વયંનારાં યોગલિંગ, ભોગલિંગ, વરલિંગ, મુક્તિલિંગ, મોક્ષલિંગ નામનાં પાંચ પ્રતીકો, અને શ્રીનું ચક્ર તથા તેને લગતો પંચદશાક્ષરી મંત્ર તેમણે મેળવ્યો હતો. કૌલમતની અપધર્મવાળી શાક્તપ્રક્રિયાનો ત્યાગ કરાવી, શાક્ત-સંપ્રદાયની પ્રાચીન સામાયિકમતની ઉપાસનાનું તેમણે પુનઃસ્થાપન કર્યું હતું; અને આ ઉપાસનાના સાધન તરીકે “ સૌન્દર્યલહરી ” નામનું રહસ્યસ્તોત્ર તેમણે રચ્યું હતું.

સૌન્દર્યલહરી ગ્રંથ ૧૦૦ શિખરિણીવ્રતમાં રચાયેલો છે. કેટલાક પાઠમાં ૧૦૩ સુધીના શ્લોકો છે. મૂલગ્રંથ ઉપર લગભગ ૩૨ ટીકાઓ છે. તેમાં ધણીખરી હજુ મુદ્રિત થયેલી નથી. મુખ્ય ટીકાઓમાં ૧ સહજનંદની મનોરમા, ૨ અધ્યયદીક્ષિતની ટીકા, ૩ વિષ્ણુપક્ષી, ૪ કવિરાજશર્માની ટીકા, ૫ કૃષ્ણાચાર્યની મંજુભાવિણી, ૬ કૈવલ્ય-શર્માની સૌભાગ્યવર્ધિની, ૭ કેશવભટ્ટની ટીકા, ૮ ગંગાહરિની તત્ત્વદીપિકા, ૯ ગંગાધરની ટીકા, ૧૦ ગોપીરમણનું તર્કપ્રવચન, ૧૧ ગૌરી-કાન્ત સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્યની ટીકા, ૧૨ જગદીશ ટીકા, ૧૩ જગન્નાથ પંચાનનની ટીકા, ૧૪ નરસિંહની દેવી તથા વિષ્ણુપર ટીકા, ૧૫ શ્રદ્ધાનંદનો ભાવાર્થદીપ, ૧૬ મદ્દલભટ્ટની ટીકા, ૧૭ મહાદેવ વિદ્યાવાગીશની ટીકા, ૧૮ માધવ વૈદ્યની ટીકા, ૧૯ રામચંદ્રની ટીકા, ૨૦ રામાનંદતીર્થકૃતા ટીકા, ૨૧ લક્ષ્મીધરકૃતા લક્ષ્મીધરા ટીકા, ૨૨ વિશ્વંભર ટીકા, ૨૩ શ્રીકંઠભટ્ટકૃતા ટીકા, ૨૪ રામસૂરિકૃતા ટીકા, ૨૫ ડિંડિમ ટીકા, ૨૬ રામચંદ્રમિશ્રકૃતા ટીકા, ૨૭ અચ્યુતાનંદકૃતા ટીકા, ૨૮ સદાશિવકૃતા ટીકા, ૨૯ શ્રીરંગદાસકૃતા ટીકા, ૩૦ ગોવિંદ-તર્કવાગીશકૃતા ટીકા, ૩૧ પ્રવરસોનની સુધાવિદ્યોતિની, ૩૨ પ્રયોગ ચદ્ધતિસહિત ચંત્ર.

આ સર્વ ટીકાઓમાં ઉત્તમોત્તમ લક્ષ્મીધરની લક્ષ્મીધરા નામની આંક ૨૧ વાળી છે. શંકરાચાર્યને શ્રીવિદ્યાનું બીજ ઉપનિષદમાંથી મળ્યું છે, તેનું ચોપણુ આરણ્યકના ગ્રંથોથી થયું છે, અને અંકુર તેમના પરમગુરુ ગૌડપાદનાં શ્રીવિદ્યાસૂત્રમાંથી અને સુલગોદયપ્રકરણમાંથી ઉગી નીકળ્યું જણાય છે. આ પ્રાચીન ગુરુજનોના આધાર વડે આ મંત્રસારસ્તુતિ એમણે રચી છે. આ સ્તુતિના બે ખંડ છે. પ્રથમ શ્લોકથી માંડી એકતાલીસ શ્લોક પર્યંતના ભાગને બ્રહ્મલહરી અથવા આનંદલહરી કહે છે; ઉત્તરખંડને શૃંગારલહરી કહે છે.

બ્રહ્મલહરી અથવા આનંદલહરીના ખંડમાં શિવસ્વરૂપ, શક્તિ-સ્વરૂપ, શિવશક્તિનું યુગ્મ, શક્તિ વિના શિવની ક્રિયાશક્તિનો અભાવ, શક્તિનું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને પર રૂપ, સ્થૂલ રૂપનું સાલંકાર અનુસંધાન, પરમ શિવ સાથેનો તેનો અખંડ સંયોગ, સહસ્રારપદ્મમાં તેની સ્થિતિ, શ્રીચક્રનું સ્વરૂપ, પદ્મચક્રમાં દેવીના રૂપોની ભાવના, સૌન્દર્યમહિમા, સ્ત્રીવશ્યકર પ્રયોગ, કાવ્યસિદ્ધિકર પ્રયોગ, વિષ્ણુવરહર-પ્રયોગ, સાયુજ્યપ્રાપ્તિપ્રયોગ, દેવીનું ગુણમૂર્તિઓથી પર સ્વરૂપ, તેનો આશ્વાસ્યક્રમાં પ્રબોધ, મહાલયમાં પણ દેવીનો શિવ સાથે વિહાર, સકલક્રિયાકલાપનો દેવીપૂજનમાં વિનિયોગ, દેવીનું પાતિવ્રત, દેવી સાથેના તાદાત્મ્યના અનુસંધાનનું ફલ, દેવીતંત્રો, દેવીમંત્ર, શિવ-શક્તિનો સંબંધ, દેવીનું સહસ્રારથી નીચેનાં આશા, વિશુદ્ધ, અનાહત, મણિપુર, સ્વાધિષ્ઠાન, અને આધારચક્રમાં કરવાની ભાવનાઓ વિગેરે વિષયો આવે છે.

ઉત્તરખંડમાં દેવીના સ્થૂલ રૂપનાં અંગપ્રત્યંગની ભાવનાઓ આપી છે. કિરીટ, કેશપાશ, સીમંતસરણિ, લલાટ, ભૂમધ્ય, દષ્ટિ, કર્ણયુગલ, ગદ્વસ્થલ, કુંડલભૂષણ, નાસા, ઓઠ, વદન, જિન્હા, તંબૂલકવલન, ભાષણ, કંઠની રેખાત્રય, ભુજ, કર, સ્તનયુગ્મ, હાર-શતિકા, સ્તન્ય(ધાવણ), રોમાવલિ, નાભિ, મધ્ય, વલિત્રય, નિતંબ,

જનન, જંઘા, ચરણ, સમગ્ર શરીર, એ પ્રમાણે સર્વાંગસુંદર રૂપની ભાવના, અને તેનાથી સૂચિત તત્ત્વોની ભાવનાની સિદ્ધિનાં ફલો વર્ણવ્યાં છે. ચંદ્રમંડલમાં દેવીની ભાવના, દેવીચરણપૂજન, દેવીનું અદ્ભુત પાતિપ્રત્ય, ચરણજલની અભ્યર્થના, દેવીલક્ષ્મીમહિમા, અને સ્વાહંકારનિરાકરણ પૂર્વક સ્તોત્રનો ઉપસંહાર આવે છે.

ઉપલક્ષ્ય વાંચનારને આ શ્લોકો ઉત્તમ ખંડકાવ્ય રૂપે લાગે તેવા છે, પરંતુ તેમાં રહસ્યભાવો ગુંથ્યા છે, અને શક્તિના દિવ્ય સ્વરૂપની માંત્રિક ઉપાસના અને ધ્યાન કરવાની પદ્ધતિ તેમાં શંકરાચાર્યે ગોઠવી દીધી છે. કેટલાક શ્લોકોમાં યોગાદિ શાસ્ત્રના સંયમનાં સૂક્ષ્મ લક્ષણો આપ્યાં છે, અને શ્રીવિદ્યાની પંચદશાક્ષરીનો ઉદ્ધાર કરી મંત્રનું ષટચક્ર સાથે, ચક્રોનું શ્રીયંત્ર સાથે, શ્રીયંત્રનું ષોડશ નિલ્યાના કાલચક્ર સાથે, અને માંત્રિક અથવા ઉપાસકનું મંત્રદેવતા અથવા ઉપાસ્ય પરા દેવતા સાથેનું એકીકરણ કેવી રીતે થાય છે, એ રહસ્ય લક્ષણાવૃત્તિથી સ્ફુટ કર્યું છે.

કવિ બાલાશંકરે આ સ્તોત્રને સમશ્લોકી ભાષાંતરમાં ઉતાર્યું છે, અને મૂલ શ્લોકોના ભાવો ધણી ચમત્કૃતિથી ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી આપ્યા છે. થોડા દિવસ ઉપર મીઠું મહારાજના ગ્રંથો મને જોવા મળ્યા, તેમાં શ્રીલહરી નામનો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો છે. તે સૌન્દર્યલહરીનું નામાંતર છે. લગભગ બસે વર્ષ ઉપર થયેલા આ ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે લગભગ છંતાળીસ વર્ષ ઉપર થયેલા કવિ બાલના ભાષાન્તરને સરખાવતાં સમન્વય છે કે મીઠું કરતાં કવિ બાલ કવિ તરીકે વધારે ચઢીઆતા છે. નીચેનું એક ઉદાહરણ બસ થશે:—

મૂલ શ્લોક

અરાલા કેસેષુ પ્રકૃતિસરલા
મન્દહસિતે
શિરીષામા ચિત્તે દૃષદુપલ-
શોભા કુચતટે ।
ભૃશં તન્વી મધ્યે પૃથુરુરસિ-
જારોહવિષયે
જગત્ત્રાતું શમ્ભોર્જયતિ કરુણા
કાચિદરુણા ॥

મીઠું ભાષાન્તર

કીશે વાંકી ધીરી હસત ઉદરે
પાતળી ધણી,
તટી તટ્ટે પ્હોળી, કઠિન કુચતટ્ટે
બહુ બણી,
સ્વભાવે છે ઝળવી, સરસ કુલ
જેવી કુંળા ભણી,
જગદરક્ષા કામે વિલસી કોઈ શક્તિ
શિવ તણી.

કવિ બાલનું ભાષાન્તર.

દિસે વાંકી કેશે પણ પ્રકૃતિથી તું
સરલ છે,
કઠોરા કૂચે છે, શિરિષ કુલશી
કામળ ચિતે
અતિક્ષીણા મધ્યે, અતિશ સ્થુલ
નિતંબવિષયે
હમા શંભુની તું યદ્યપિ દીસતી,
કાન્તિ અરુણે.

મૂલ શ્લોકમાં વક્તા અને સરળતાનો, કામલતા અને કાઠિન્યનો, તનુતા અને વિશાલતાનો, દયા અને ક્રોધનો વિરોધી ભાવ અવિરોધ રૂપે દેવીનાં ગાત્રોમાં શી રીતે સંનિવેશ પામ્યો છે તેનું ચમત્કૃતિવાળું વર્ણન છે. કેશમાં વક્તા અને મંદ હસવામાં સરલતા, ઉત્તમાંગમાં ગોઠવી છે. અંદરના હૃદયની કામલતા અને બહારના કુચમંડલની કઠિનતા વક્તૃસ્થલમાં આણી મૂકી છે; કેડમાં તનુતા અને નિતંબમાં વિપુલતા નીચેનાં ગાત્રોમાં ગોઠવી છે; અને મનોભાવમાં કરુણા અને બહારના શરીરના રંગમાં લાલાશ બતાવી ચમત્કૃતિ આણી છે.

મીઠુંએ ભાષાન્તરમાં ગાત્રોનો અનુક્રમ બદલી પહેલી પંક્તિમાં મૂલની ત્રીજીના પૂર્વાર્ધનો ભાવ, બીજીમાં મૂલની ત્રીજીના ઉત્તરાર્ધનો ભાવ આણ્યો છે, અને છેલ્લીમાં કરુણા અને અરુણાની વિરોધ છાયા લાવી શક્યા નથી. કવિ બાલનું ભાષાન્તર મૂલને સારી રીતે અનુસરે છે, પરંતુ “મંદહસિત” શબ્દ મૂલનો લોપ પમાડે છે.

મૂલ ગ્રંથ સર્વાંશ વિવરણ સાથે મીઠુંના અને કવિ બાલના ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે. શાકત સંપ્રદાયના શુદ્ધ સામયિક સાહિત્યરૂપે સૌન્દર્યલહરી એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે.

મૂલ ગ્રંથ શંકરાચાર્યનો છે કે અન્ય કોઈ દ્રવિડ કવિનો છે, એ બાબત મોટા વિવાદ સંસ્કૃત પંડિતોમાં ચાલેલો છે. પરંતુ ઉપર લખેલા ધણા ટીકાકારો શંકરાચાર્યની જ તે કૃતિ છે એમ કહે છે. વિશેષ પુરાવો રાજશેખર કવિ(ઇ. સ. ૯૦૦)ની એક ઉક્તિ સૂક્તિમુક્તાવલિ(જલ્દહણ કવિની તેરમા સૈકાની કૃતિ)માં નીચે પ્રમાણે છે, તેમાંથી મળી આવે છે:—

સ્થિતા માધ્વીકપાકત્વાન્નિર્ગમધુરાપિ હિ
કિમપિ સ્વદતે વાણી કેષાંચિદ્દ્વિદ્ શાંકરી ॥

આ શ્લોકમાં શાંકરી શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. શંકરની વાણી સ્વભાવથી મધુર છતાં તેમાં મીઠી મદિરા જેવો મોહ રહી જાય છે. આ મુગ્ધ કરનારી શાંકરી વાણી કંઈ પ્રસ્થાનત્રયના ભાષ્યની નથી, પરંતુ તેમનાં આ સૌન્દર્યલહરી વિગરે રહસ્યસ્તોત્રોત્રાની છે.

બીજું કારણ શંકરાચાર્યની કૃતિના સમર્થનમાં એવું છે કે સુમગોદય ગ્રંથ ગૌડપાદનો ઉપલબ્ધ થયો છે. તે શ્લોકોનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ સૌન્દર્યલહરીમાં છે. પરમગુરુની કૃતિ શંકરાચાર્યે વિસ્તૃત કરી હોય, એ સ્વાભાવિક છે. ગૌડપાદ શ્રીવિદ્યાના ઉપાસક હતા, એ નિર્વિવાદ છે.

ત્રીજું કારણ સમર્થનમાં એવું છે કે સહજનંદનાથની મનોરમા ટીકા ઘણી જૂની છે. તે ટીકાનો ઉલ્લેખ કેવલ્યાશ્રમ પોતાની ટીકામાં કરે છે, અને લક્ષ્મીધર (ઇ. સ. ૧૫૦૪-૩૨) પણ કરે છે. આ સહજનંદનાથ સમ્યક્દાનંદનાથના શિષ્ય છે, અને સમ્યક્દાનંદનાથ શ્રંગેરી મઠની ગુરુપરંપરામાં આવે છે. સહજનંદનાથ ગુરુપારંપર્યથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થવાનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેમાં શંકરાચાર્ય આદિ ગુરુસ્થાને જણાવે છે.

(૬) સર્વતંત્રસ્વતંત્ર શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય

(ઇ. ૧૮૫૪-૧૮૯૭)

ગુજરાતના વિશુદ્ધ ધર્મપ્રવર્તકોમાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીનું સ્થાન ઘણું ઉચું છે. શ્રેયઃસાધક અધિકારીવર્ગની સ્થાપના થયા પછી આ દિવ્ય મહાપુરુષે પોતાના તાત્વિક નિશ્ચયો સિદ્ધાન્તસિંધુ, ભામિની ભૂષણ, પંચવરદૃષ્ટાન્ત, ત્રિભુવન વિજયી ખડ્ગ, સુરેશચરિત્ર, સતી-સુવર્ણા, સન્મિત્ર પ્રતિ પત્રો છત્યાદિ અનેક પ્રકારના સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ કર્યા છે, અને તે ઉપરાંત વેદાન્તશાસ્ત્રનું સાધનાશાસ્ત્ર કહીએ તો ચાલે તેવા મંત્રશાસ્ત્રના અગમ્ય સિદ્ધાન્તોની સ્પષ્ટતા તેઓશ્રીએ અધિકારી સાધકો આગળ પ્રવચન વડે અને આચાર વડે સિદ્ધ કરી છે. તેમના વિપુલ સાહિત્યનું અવલોકન કરનારને નીચેના મુદ્દા સામાન્યવેદાન્ત પ્રક્રિયા કરતાં વિલક્ષણ સાધનશ્રેણીના સ્થાપક જણાયા વિના નહિ રહે:—

(૧) વ્યવહાર અને પરમાર્થ ધર્મમાં દાંપત્યયોગ અત્યંત મહત્વનો છે, અને શુદ્ધ ગૃહસ્થાશ્રમની કસોટીમાં જેઓ પાર ઉતર્યા નથી તેમને ત્યાગધર્મનો અધિકાર નથી એટલું જ નહિ પણ એવા ત્યાગીઓ આ વિશ્વમાં ભારભૂત અને અનર્થ કરનારા છે.

(૨) સ્ત્રીજાતિની નિંદા ધર્મના રહસ્યથી વિમુખ રાખનારી છે, અને જ્ઞાનપ્રતિબંધક છે.

(૩) મહેશ્વરની માયાશક્તિ સામાન્ય વેદાન્તિઓ વિદ્ન કરનારી માને છે તેવી નથી, પરંતુ ચૈતન્યપક્ષપાતિની છે.

(૪) આ દિવ્યશક્તિનું સ્વરૂપ અને વૈભવ મંત્રમાર્ગ વડે સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સર્વતંત્રસ્વતંત્ર શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી પરમાત્મશક્તિનું નામ “સ્વભાવસામર્થ્ય” કહેતા, અને તેઓ તે સામર્થ્યને લોકપ્રસિદ્ધ પ્રકૃતિશક્તિથી વિવિકત કરતા. તેઓશ્રીના અભિપ્રાય પ્રમાણે પરમાત્મા વિશ્વનો આવિર્ભાવ કરવામાં “સ્વભાવસામર્થ્ય” વડે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ “સ્વભાવસામર્થ્ય”ને તાન્ત્રિકો ચિન્મયી અથવા સંચિન્મયી શક્તિ કહે છે. આ વસ્તુભૂતા શક્તિનું રૂઢ નામ મહામાયા શક્તિ છે. જીવોના બંધનના હેતુ રૂપ તે શક્તિ ખરી રીતે નથી, પરંતુ પાશવિમોચન અર્થે તે શક્તિ મથે છે. આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહું તો:—

“ધ્વિરની માયાશક્તિ ધ્વિરાભિમુખ થનાર પ્રાણીઓના સૂક્ષ્મ સંસ્કારોને હરેક પ્રકારે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ભોગ દ્વારા નિવૃત્ત કરી, તેને પોતાની સત્તાથી બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ વિષય-વાસનાના સદ્ભાવ પર્યંત તે પ્રાણીને સર્વજ્ઞ ધ્વિરનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. તેથી તે પ્રાણીના સૂક્ષ્મ સંસ્કારના અનુકૂલ સિદ્ધિ આદિ વિભવ દ્વારા તે માયાશક્તિ તે પ્રાણીને યુક્ત કરે છે, પણ વર્તમાન પુરુષાર્થની ન્યૂનતાવાળો તે પ્રાણી ઘણા કાળથી અપ્રાપ્ત એવા સિદ્ધિ-દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા અપૂર્વ વિભવોને ભોગવવાની ઇચ્છાને આધીન થઈ માયાની પ્રધાન સત્તામાંથી ન નીકળતાં પુત: તેમાં અધિક પ્રવેશને કરે છે. તેથી તે પ્રાણી પોતાના પ્રાક્ સંસ્કાર તથા વર્તમાન પુરુષાર્થની ન્યૂનતાના યોગે ધ્વિરાભિમુખ થવામાં પાછો પડે છે. તેમ છતાં પણ સદ્ગુરુથી વિમુખ એવા તે અવિચારવાનુ યોગાભ્યાસી-ઓ યોગથી બ્રહ્મ-શક્તિ-પરિણામમાં પશ્ચાત્તાપને કરતા માયાશક્તિને વિષે દોષને આરોપે છે. x x x x આટલું કહાથી એ સિદ્ધ

થયું કે અધિકારીએ નિર્લોભ અને અડગ ચર્મ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર પર્યંત વહ્યા જવું; તો તેવા નિર્લોભ પ્રાણીને માયાશક્તિ કામ્ય કિંવા બલાત્કાર કરતી નથી. x x પરમેશ્વરની રાણીરૂપ માયાશક્તિ પોતાની મર્યાદાના પ્રમાણ સુધીના પદાર્થો આપ્યા પછી અસંતોષને પ્રાપ્ત રહેલા પ્રાણીને સાક્ષાત્ ઈશ્વર સંમુખ થવા કિંચિત્ પણ વિરોધ કરતી નથી. તેથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિમાં પ્રાણીને અનધિકારજ્ઞ કારણ હોય છે, માયાનો દોષ નથી.”*

આચાર્યશ્રી પોતે શાક્ત સંપ્રદાયના અથવા શૈવ સંપ્રદાયના અથવા કોઈ પણ સંપ્રદાયના બંધનવાળા ન હતા. તેમના સિદ્ધાન્તો ધણા વ્યાપક અને ગંભીર હતા, અને તે વડે અન્ય સંપ્રદાયોના મર્યાદિત સિદ્ધાન્તોની યોગ્યયોગ્યતાની કસોટી થતી હતી. તેમના પોતાના તાત્ત્વિક નિર્ણયો કેટલા અંશમાં શાક્ત સિદ્ધાન્તના પોષક અને સમર્થક છે એટલું દર્શાવવા પૂરતો અત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઈ પણ સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાન્તની કસોટી કેવળ આગમ વડે થતી નથી, કેવળ તર્ક વડે થતી નથી, તેમ કેવળ વ્યક્તિના અનુભવ વડે પણ થતી નથી. પરંતુ આગમ, તર્ક, અને અનુભવની એકવાક્યતા વડે જ થાય છે. તેવી કસોટી શક્તિવાદ સંબંધમાં શ્રી મન્નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રસન્નગંભીર ગ્રંથોથી ચર્મ શકે છે એટલું જ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

(૭) શાક્ત આચાર.

શાક્તસંપ્રદાયના આચારો તથા ભક્તિનો પ્રચાર શિષ્ટરીતિથી નાગરોમાં મૂળથીજ પેટેલો જણાય છે. નાગર માત્રના કુલદેવ હાટકેશ્વર અને કુલદેવી અંબિકા ગણ્યાં છે. જૂનાગઢના દિવાન રણછોડજીએ ચંડીપાઠના ગરબા લખ્યા છે, અને કાઠીઆવાડની

* (જુઓ સિદ્ધાન્તસિંધુ પ્રથમ રત્ન પૃ. ૧૧૯. ૧૨૦.)

લક્ષ્મીમાં હાથે શક્તિકવચ બાંધી લલ્યા છે. દેવી માહાત્મ્યના અનુવાદ કરનારા કવિ પ્રેમાનંદ પછી ઘણા થયા છે.

નવરાત્રિના પ્રસંગે કુંભસ્થાપના, ગરબાની પ્રતિષ્ઠા જવારા વાવવા, સંઘના પ્રસંગે અંબાજીમાં નિયમિત જવું, ત્યાં ભવાઈ વિગેરે કરવી વિગેરે અનેક આચારો નાગરોમાં વિદ્યમાન છે જે કે ક્રમ પૂર્વક તે ધસાતા ચાલ્યા છે. સ્વર્ગસ્થ ભોળાનાથભાઈ પ્રાર્થના-સમાજના એકેશ્વરવાદી થયા તે પૂર્વે શિવશક્તિની મૂર્તિના પરમભક્ત હતા. અમદાવાદના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ બાલાજી ભગવાનજી દેવેએ અંબિકા કાવ્ય તથા અંબિકેન્દુશેખર કાવ્ય છપાવેલું છે. તેમાંથી ઘણા જૂના ગરબાઓ મળી શકે એમ છે. સાઠોદરા નાગરમાતિના ગરબાઓના સંગ્રહમાં ઘણા ગરબા માતાજીને લગતા મળે છે. નાગરોનાં કેટલાંક નડીઆદ, અમદાવાદ, વિગેરે સ્થાનનાં કુટુંબોમાં દસ મહાવિદ્યા પૈકી કોઈ કોઈ વિદ્યાની પરંપરાગત ઉપાસનાઓ ચાલતી આવેલી હોય છે. તેમાં બાલા ત્રિપુરા, શ્રી વિદ્યા, બગલામુખી વિગેરે વિદ્યાઓનાં યંત્રો તથા પટલો પણ મળી આવે છે.

અંબાજીમાં નાગરોનો પૂજામાં પ્રથમ હક અને નૈવેદ્ય ધરાવવામાં અગ્રભાગ સુપ્રસિદ્ધ છે.

તેવી રીતે રાયકવાળ બ્રાહ્મણોમાં લલિતા દેવી, શ્રીગોઢમાં, શ્રીમાળીમાં લક્ષ્મી દેવી વિગેરે સ્થાતિદેવીઓનાં પૂજન અર્ચન ચાલ્યાં કરે છે. ભાલણ કવિ પણ શક્ત હતા અને બાલાના ઉપાસક હતા એમ જણાય છે.

પરંતુ આ સર્વ શક્ત આચારોની પીઠમાં રહેલા શક્તસંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોના મર્મ તંત્રશાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે ભૂસાઈ ગયા છે, અને તે તે આચારોને પાળનાર ભક્તજનોને તે તે દેવીના મંત્ર, યંત્ર, પટલ વિગેરે બાબત પૂછવામાં આવે છે તો તેનું સરહસ્ય પ્રતિપાદન કરી શકતા જણાતા નથી.

પ્રકરણ ૧૩ મું

શક્તિની ઉપાસનામાં પ્રવર્તતા ત્રણ ભાવો

યદ્ કુમારી મંત્રયતે યદ્ યોષિત્ પતિવ્રતા,
અરિષ્ટં ચર્ત્તિકચ ક્રિયતે અગ્નિસ્તદનુવેધતુ ॥

(તૈ. આ.)

મૂલ વેદથી માંડી હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય પર્યંત ન્યાં ન્યાં શક્તિવાદનું ચિન્તન છે તે વિચારી જોતાં સહજ સમજાશે કે હિન્દુ ધર્મના અનેક સંપ્રદાયો અને પંથો છતાં, તે સર્વમાં શક્તિવાદ એટલો બધો આડોઅવળો ગુંથાયેલો છે કે હિન્દુ ધર્મની પ્રાણનાડી કહીએ તો શક્તિના સ્વીકારમાં છે. જેમાં પૌરુષ ભાવથી દેવનું યજનપૂજન થાય છે ત્યાં પણ તે તે દેવની અર્ધાગના રૂપે શક્તિનો સ્વીકાર છે.

જો સમુદ્રમાં મર્યાદાશક્તિ ન હોય, જો આકાશમાં વ્યાપકતા શક્તિ ન હોય, જો અહ્મદેવમાં સર્જનશક્તિ ન હોય, જો વિષ્ણુમાં પાલનશક્તિ ન હોય, જો રુદ્રમાં સંહારશક્તિ ન હોય, જો ગુરુદેવમાં તારકશક્તિ ન હોય, જો બુદ્ધમાં બોધકશક્તિ ન હોય, અને જિનમાં જ્યાશક્તિ ન હોય, તો સમુદ્ર, આકાશ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, અહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ગુરુ, બુદ્ધ, અને જિન કેવલ શબ્દબોધ્ય વિકલ્પ જ રહેવાના, પરંતુ વસ્તુભૂત પદાર્થ ગણાય નહિ. દિવ્ય પદાર્થોની દિવ્યતાનું બીજ શક્તિ-તત્ત્વમાં છે, અને તે શક્તિ એટલે કાર્યકર્તાત્વવાળું ચેતનબળ સમજવાનું છે. શક્તિ સિદ્ધાન્તના પ્રકરણમાં વિચારી ગયા તે પ્રમાણે શક્તિ એ અહ્મ વસ્તુનો અંતર્ગામી અને બહિર્ગામી ધર્મ છે, અને અહ્મવસ્તુ તે ધર્મી છે. વસ્તુને ધર્મ તરીકે વિચારતાં શક્તિની ભાવના પ્રકટ થાય છે, ધર્મી તરીકે વિચારતાં શિવની ભાવના પ્રકટ થાય છે. પરંતુ

જેમ ઉપર કહેલા સમુદ્રાદિ પદાર્થોની મર્યાદા વિગેરે ધર્મો ખાદ કરતાં ધર્મો સ્વરૂપ સમજાતું નથી, તેમ શિવસ્વરૂપ શક્તિનો આશ્રય લીધા વિના સમજાતું નથી. જેમ ન્યાયવૈશેષિકમાં ગુણોના આધાર તરીકે દ્રવ્ય પદાર્થ છે, જેમ સાંખ્યોમાં સત્વાદિ ગુણત્રયના સામ્ય વડે જ પ્રકૃતિ પદાર્થ છે, જેમ વેદાન્તીઓમાં માયાના સંબંધ વડે જ સગુણ બ્રહ્મનો ભાવ પ્રકટે છે, તેમ શૈવોમાં અને શાક્ટોમાં શક્તિ વડે શિવનું શિવત્વ, અને શક્તિનું સૌભાગ્ય ઘડાયું છે. આ પ્રમાણે શક્તિતત્ત્વ એ બ્રહ્મ વસ્તુનો સ્વભાવધર્મ છે. તો પણ તે ધર્મનું ચિન્તન કરવા સ્વતંત્ર પદાર્થરૂપે તેને શાક્ટો રજુ કરે છે. જેમ આયુર્વેદના શાસ્ત્રમાં મુખ્ય દેહના કોઈ અવયવોના નેત્ર, હૃદય, કર્ણ વિગેરેનો વિશેષ વિજ્ઞાન અર્થે ખાસ અભ્યાસ થાય છે, તેમ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રમાં પણ બ્રહ્મ વસ્તુના આ સ્વભાવધર્મનું વિશેષ વિજ્ઞાન મેળવવા ખાસ ઉપાસના થાય છે. આ ઉપાસનામાં મૂલ અંગી એટલે ધર્મોનો અનાદર અથવા અસ્વીકાર નથી. નેત્રાદિ અવયવોના ખાસ અભ્યાસ કરનારે સમગ્ર દેહમાં તેની ક્યાં સ્થિતિ છે, અને કેવો ઉપયોગ છે એ વસ્તુતઃ ભૂલવું જોઈએ નહિ; તેમ બ્રહ્મ વસ્તુના શાક્ટસ્વભાવનું ચિન્તન કરનાર બ્રહ્મવસ્તુના નિષ્કલ સ્વરૂપને અવગણનારો હોવો જોઈએ નહિ. પરંતુ આપણુ જીવેલો નિષ્કલ, નિરાકાર, નિષ્પ્રકાર, નિર્વિશેષ બ્રહ્મવસ્તુ તેની કલા, આકાર, પ્રકાર, અથવા વિશેષ વિના અનુભવમાં આવતી નથી, માટે સકલ, સાકાર, સપ્રકાર, અને સવિશેષ રૂપે બ્રહ્મવસ્તુ ધ્યાનના અને જ્ઞાનના વિષય રૂપે લઈએ છીએ. બ્રહ્મ વસ્તુને સકલ, સાકાર, સપ્રકાર, સવિશેષ રૂપે રજુ કરનારા સ્વભાવધર્મને શક્તિ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, અને રહસ્ય વેતાઓ તેનાં હેતુગર્ભ ધણું નામો આપે છે:—

નાગાનન્દસૂત્રમાં આ શક્તિને ૧ વિમર્શ,* ૨ ચિત્તિ, ૩ ચૈતન્ય, ૪ આત્મા, ૫ સ્વરસ ઉદય પામનારી વાગ્દેવી, ૫ પરા-

*જુઓ-મનસસ્તુત્ત્રિધાવસ્થા પ્રકાશામર્શભેદતઃ(ત્રિપુરારહસ્ય)

વાકે, ૬ સ્વાતંત્ર્ય, ૮ પરમાત્મા પ્રતિની ઉન્નુપતા, ૯ ઐશ્વર્ય, ૧૦ સત્તત્ત્વ, ૧૧ સત્તા, ૧૨ સ્કુરતા, ૧૩ સાર, ૧૪ માતૃકા, ૧૫ માલિની, ૧૬ હૃદયમૂર્તિ, ૧૭ સ્વસંવિદ્ (એટલે આત્મભાન), ૧૮ સ્પંદ, વિગેરે નામો આપવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ આ સર્વમાં ૩૬ સંજ્ઞા શક્તિ છે. આ શક્તિ નથી પુરુષ, નથી સ્ત્રી, કે નથી નપુંસક. આ ત્રણે પ્રકારનાં લિંગવાળાં સચેતન શરીરીઓમાં શક્તિનો કુંડલિની રૂપે ગુપ્ત વાસ છે, તે પણ શાસ્ત્રોનો એવો અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકમાં સામાન્ય કલાઓ રૂપે રહેલી આ શક્તિ પોતાના વૈભવમાં સ્ત્રીશરીરમાં વિશેષ ઝળકે છે. શંકરાચાર્ય પ્રપંચ-સાર(પ્રથમ પટલ ૨૪-૨૮)માં વર્ણવે છે કે: “દેહીઓના દેહમાં અને દેહ બહાર ચૈતન્યનું પૂરણ કરનારી, આત્મસંવેદન રૂપા આ શક્તિ, ગુરુના પ્રબોધથી દૃશ્ય બને છે, એટલે અનુભવમાં આવે છે. જેમ આકાશ અને અધિકાર હાથ લાંબા કરવાથી પકડાતાં નથી, તેમ સ્વરૂપાનુભવ રૂપા શક્તિ પણ પકડાતી નથી. આ શક્તિ પુરુષ, અને નપુંસકમાં પણ સમાન રીતે વ્યાપ્ત છતાં સ્ત્રીજાતિમાં વિશેષ રૂપે પ્રકટીકરણ પામેલી છે. સાંખ્યો જેને પ્રધાન કહે છે, તેનું બીજું નામ શક્તિ છે, તે તમેને (દેવોને), અને મને (બ્રહ્માને) નિત્ય વળગેલી છતાં તમારા અને મારા મર્યાદાવાળા સ્વરૂપનું અતિક્રમણ કરનારી છે. તે શક્તિ તે હું છું, તમે પણ છો, અને સર્વ વેદ-વસ્તુમાં પણ તે છે. પ્રલયકાળમાં પણ સત્યરાત્રર જગતને પોતાની અંદરલાવી મૂકે છે. ખરેખર તે પરાશક્તિ પોતે પોતાને બાણ છે, અને તેનો બીજો કોઈ બાણનારો નથી.”

ઉપરનાં રમ્ય વાક્યોમાં ચૈતન્યશક્તિ સર્વ પ્રાણીપદાર્થોમાં વિદ્યમાન છતાં સ્ત્રીશરીરમાં અધિક ઝળકે છે, એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે. આ સિદ્ધાન્તમાં શો હેતુ સમાયેલો છે? શું સ્ત્રીજાતિના પુરુષજાતિને થતા આકર્ષણને લીધે આવું મન્તવ્ય ઠસાવ્યું છે કે બીજો કોઈ હેતુ છે? ખરેખર શક્તિ સિદ્ધાન્તમાં સ્ત્રીની મહત્તા

તેના ભોગ્યપણા ઉપર નથી, પરંતુ તેના ધારણ અને પોષણ આપનારા સ્વભાવ ઉપર રહેલી છે. જગત્કારણને કેટલાક નિમિત્ત કારણ માને છે, કેટલાક ઉપાદાનકારણ માને છે, અને કેટલાક અભિન્નનિમિત્તો-પાદાનકારણ માને છે. પહેલી બે ભૂમિકામાં દ્વૈતવાદ છે, અને તે ન્યાયવૈશેષિકાદિ વિચારકોમાં, અને સાંખ્યાદિ પ્રકૃતિકારણવાદીઓમાં સ્વીકારાયેલો છે. પરંતુ ત્રીજી ભૂમિકામાં અદ્વૈતવાદનો આશ્રય છે. તેમાં પણ માયાવાદી વેદાન્તીમાં માયાની જડતાનો સ્વીકાર છે, અને શક્તિવાદી અદ્વૈતીઓમાં શક્તિની ચેતનતાનો સ્વીકાર છે. બ્રહ્મની કેવલ જ્ઞાનશક્તિ ઉપરાંત ઇચ્છાશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ પણ છે- આ મન્તવ્ય શક્તોનું બહુ દૃઢ છે, એટલે સાંખ્યોની પ્રકૃતિ જેવી એકલી ક્રિયાવાળો શક્તોની શક્તિ નથી, તેમ વેદાંતીની માયા જેવી જડ પણ નથી, તેમ કેવલ સાંખ્યોની પુરુષની તટસ્થ ચિત્તિ જેવી પણ શક્તોની શક્તિ નથી. શક્તોની શક્તિમાં સાંખ્યોનું પ્રકૃતિનું સર્વાંશ કર્તૃત્વબલ છે, વેદાન્તીઓની આત્મરૂપ ચિત્તશક્તિનો સમાસ છે, અને સાંખ્યોના પુરુષની પ્રેરકબલવાળી, પણ નિષ્ક્રિય જેવી જણાતી પૌરુષભાવવાળી, ઇચ્છાશક્તિ પણ છે. આ ઇચ્છાજ્ઞાન અને ક્રિયાબલનું મૂલકેન્દ્ર અધિકરણમાં રહેલું હોવાથી શક્તિને અર્પિત રૂપક આપવામાં આવે છે.

અધિકરણસાધના લોકે સ્ત્રી-સ્ત્યાયતિ અસ્યાં ગર્ભ ઇતિ; કર્તૃસાધનઞ્ચ પુમાન્ । સંસ્ત્યાનવિવક્ષાયાં સ્ત્રી, પ્રસવવિવક્ષાયાં પુમાન્ । ઉભયોરવિવક્ષાયાં નપુંસકમ્ ॥

એ વાક્યોમાં સુંદર વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવી છે કે અધિકરણને સાધનરૂપે લોકમાં સ્ત્રી લેવાય છે, કારણ કે તેના શરીરમાં ગર્ભ વિસ્તાર (સ્ત્યાયતે) પામે છે; કર્તાના ભાવમાં લોકમાં પુરુષ સંગા અપાય છે, કારણ કે તે કર્તા અંદર પેસે છે. આ પ્રમાણે વિસ્તાર કરવાનો મુદ્દો જથ્થાવદો હોય તો સ્ત્રી; પ્રસવ કરવાના ધર્મનો.

મુદ્દો રજુ કરવો હોય ત્યારે પુરુષ, અને જ્યાં બંનેમાંથી એક પણ જાવને પ્રકટ કરવાનો ન હોય ત્યાં નપુંસક.

આ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી સમજાશે કે જગતના નિમિત્તકારણ તરીકે વસ્તુને ઓળખાવવામાં શિવ, ઈશ્વર, વિષ્ણુ-ઇત્યાદિ પુરુષભાવ જ્ઞાતવવામાં આવે છે; ઉપાદાનકારણ તરીકે વસ્તુને ઓળખાવવામાં શક્તિ, ઈશ્વરી, નારાયણી ઇત્યાદિ સ્ત્રીભાવ જ્ઞાતવવામાં આવે છે; અને જ્યાં જગતની ઉત્પત્તિ આદિ પ્રક્રિયાનો સ્પર્શ નથી એવા તત્ત્વભાવમાં નપુંસકભાવે બ્રહ્મ-એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ વિચારણાને ધ્યાનમાં રાખવાથી શાક્તવાદના મર્મે સ્ત્રી વિગેરેના ભોગ્યભાવમાં નથી, પરંતુ મૂલવસ્તુના ઊંડા પૂજ્યભાવમાં રહેલા સમજાશે.

હવે જ્યાંથી શાક્તસંપ્રદાયમાં ઉપાદાનકારણ ઉપર એટલે અધિકરણના બલ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે, ત્યાંથી સચેતન સ્ત્રીશરીર પૂજ્યતાનો આધાર બને છે. આ પૂજ્યતા શાક્તો ત્રણ ભાવમાં દર્શાવે છે અને આચારમાં પણ મૂકે છે. પ્રથમ ભાવ તે કૌમારીનો, બીજો ભાવ સુલગા અથવા પતિવ્રતા સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનો અને ત્રીજો ભાવ તે માતાનો અથવા જનનીનો. શાક્તસંપ્રદાયમાં ચિચ્છકિતનો ખાલાના રૂપમાં પ્રથમ ભાવ અને તેમાં ઇચ્છાશક્તિનું પ્રાધાન્ય; સુન્દરીના રૂપમાં બીજો ભાવ અને તેમાં ક્રિયાશક્તિનું પ્રાધાન્ય, અને કાલીના રૂપમાં ત્રીજો ભાવ અને તેમાં જ્ઞાનશક્તિનું પ્રાધાન્ય; આ ત્રણે ભાવોનું જ્યાં કેન્દ્ર થાય છે તેમાં પરા શક્તિ, પરા વાઙ્ ઇત્યાદિ ભાવ વડે તુરિય પદનો પ્રબોધ થાય છે. વામા, જ્યેષ્ઠા, રૌદ્રી, અને અમ્બિકા; મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી, મહાકાલી, અને પરા દેવતા; વૈષ્ણવી, મધ્યમા, પશ્યન્તી, અને પરા-વિગેરે અનેક વ્યૂહમાં મૂલશક્તિના પ્રકારો દર્શાવી સાધકમાં જે જે ગુણધર્મની ખામી હોય તે તે પૂરી કરવા સાઝ મંત્રવિદ્યાનો પ્રયોગ શાક્તોમાં હોય છે. ઔકિક પુરુષાર્થ ત્રણ-ધર્મ અર્થ અને કામ; તેને સધાવનારી વિદ્યાઓ

પણ ત્રણ કૂટમાં વહેંચાય છે. એકને ધર્મપદા વિદ્યા કહે છે જેનું નામ વાગ્ભવદૂટ, બીજીને અર્થપ્રદા જેનું નામ કામદૂટ, ત્રીજીને કામપ્રદા વિદ્યા કહે છે જેનું નામ શાક્તદૂટ કહે છે. પ્રત્યેક સાધકને ધર્મ, અર્થ અને કામની જરૂર છે, અને તેનું પરસ્પર અવિરોધી લાવથી સેવન કરવામાં ઉપાસનાની ચાતુરીની જરૂર છે. ધર્મનો અગ્નિની દશ કલા સાથે, અર્થનો સૂર્યની બાર કલા સાથે, અને કામનો ચન્દ્રની સોળ કલા સાથે સંબંધ હોય છે. આ કારણથી ત્રણે પુરુષાર્થને સમયસર, અને યોગ્ય દેશમાં પ્રાપ્ત કરાવે તેટલા સાડ શક્તોમાં પંચ-દશાક્ષરી મંત્ર ત્રણ કૂટમાં, ત્રણ જ્યોતિમાં, અને આડત્રીસ કલામાં વહેંચી અનેક રીતે ઉપાસનાના ક્રમથી સાધવામાં આવે છે, અને તેનો સૃષ્ટિક્રમથી અને સંહારક્રમથી, -વિસર્ગલાવે, અને બિન્દુલાવે-સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે છે, એટલે જપ કરવામાં આવે છે. અને તે સાથે લાવના પણ કરવામાં આવે છે. પંચદશાક્ષરી મંત્રને ત્રણ કૂટમાં જેણે સાધી સિદ્ધ કર્યો હોય અને જેના ધર્મોર્થકામ પ્રાપ્ત થવાથી જેને વિષયોનો મોહ છૂટી ગયો હોય એવા ઉત્તમાધિકારીને અર્થે પોડશી મંત્રનો પ્રયોગ સાયુજ્યમોક્ષ અને કૈવલ્યમોક્ષને અર્થે વિધાન કરવામાં આવે છે. શક્તિના ત્રિપુરા, મૂલપ્રકૃતિ, અમ્બિકા, શ્રીદુર્ગા, ભુવનેશ્વરી વિગરે ઉપાસ્યભેદોની ઉપાસનાના વિવિધ પ્રકારો પ્રપંચસારના નવમાથી તે પંદરમાં પટલમાં આપવામાં આવ્યા છે.

આ શક્તિની મુખ્ય પંચદશાક્ષરીથી થતી ઉપાસનામાં કુમારિકા-શરીરોમાં, અને પ્રૌઢ પુરંધ્રીઓ અથવા માતૃશરીરોમાં સાધકને

†આ મંત્રોને અત્ર પ્રકાશ કરવાનું પ્રયોજન નથી, કારણ કે તે લાપાના નિયમથી સમન્વય એવા નથી. જે અક્ષરના રૂપમાં લખાય છે અને જપાય છે તે પણ તેનું માત્ર સ્થૂલ રૂપ છે, તેનું સૂક્ષ્મ અને પર રૂપ પિંડનાં મૂલાધારાદિ ચક્રોમાં મંત્રાદ્યના ક્રમથી પ્રકટ થતું, અને લય પામતું ગુરુગમ્ય ગણાય છે. શાકતોનું શું મન્તવ્ય છે તે સમજવા પુરતો જ અત્ર પ્રયત્ન છે.

પૂજ્યભાવ બાંધી, નિત્ય અને નૈમિત્તિક રીતે આ ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓનો દ્રવ્યાભૂષણ, અર્ચનાદિ વડે સત્કાર કરવાનો નિયમ વિધિ હોય છે. આ આંતર ઉપાસના અને બાહ્ય અર્ચનમાં સમાનભાવથી અને સમાનગુરુથી દીક્ષિત સાધક-સાધિકા સમાન ધર્મોચ્ચરણથી સત્વર ક્રિયાસિદ્ધિ કરી શકે છે; જેમાં સાધિકાએ પોતાના પતિના શરીરમાં શિવભાવ, અને સાધકે પોતાની પત્નીના શરીરમાં શક્તિભાવ સ્થાપવાની અગત્ય માની છે. આ પરસ્પર પૂજ્યભાવ સિદ્ધ કરવા સાથે પતિને સ્ત્રીસ્તોત્ર, અને પત્નીને ભર્તૃસ્તોત્ર શિખવવામાં આવે છે, અને તેના રહસ્યનું જ્ઞાન ગુરુ તરફથી સમજાવવામાં આવે છે* ન્યારે:—

વિદ્યા: સમસ્તાસ્તવ દેવિભેદા:

સ્ત્રિય: સમસ્તા: સકલા જગત્સુ

એ દેવી મહાત્મ્યના શ્લોક પ્રમાણે સઘળા વિદ્યાઓ અને સઘળા સ્ત્રીવ્યક્તિઓ ન્યારે ભગવતીનાં રૂપ સમજાય છે, ત્યારે જ ચોથા મોક્ષ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિનો અધિકાર મળે છે, એવું શાકતોનું માનવું છે. આવું રહસ્ય-જ્ઞાન આપનારા ગુરુજનો પુરુષવર્ગના જ હોય છે એમ નથી, પરંતુ સ્ત્રીવર્ગના પણ હોય છે. વેદકાલમાં કૌમારી અંબાણુમુનિની વાફ નામની દુહિતા શક્તિરહસ્યની પ્રમોદક હતી; અગસ્ત્ય મુનિનાં પતિ લોપામુદ્રા શાકત આગમનાં ધણાં ઊંડાં જાણનારાં હતાં, અને સિદ્ધિકોટિનાં હતાં; અગસ્ત્યનાં બહેન અંધુમાતા પણ સૂક્ષ્મ શાકત વિચારક હતાં; સ્માર્તકાલમાં મદાલસા જેવી માતાએ અને ચૂડલા જેવી પત્નીએ પુત્રને તથા પતિને શાકત

* આવાં ધણાં રહસ્યસ્તોત્રો તંત્રો અને આગમોમાં છે. મીઠું મહારાજે પણ આજથી બસોં વર્ષ પહેલાં આવાં સ્તોત્રો સંસ્કૃતમાં રચ્યાં છે, અને દંપતીઓએ પરસ્પર પૂજ્યતાનો પ્રકાશ કર્યો છે. આ સ્તોત્રો વેદાન્તીઓની સ્ત્રીનિંદાને ખોટી દર્શાવે તેવાં છે.

રહસ્યનો પ્રબોધ કર્યો છે; અર્વાચીન કાળમાં મંડનમિશ્રનાં પત્ની ઉભયભારતી જેવી પત્નીઓએ તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં પતિ અને ગુરુ વચ્ચે નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિ જાણવી બંનેનું હિત સાધ્યું છે. આવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો ઉત્તમ ધર્મતત્ત્વને જાણનારી સ્ત્રીઓનાં અનેક યોગિનીઓનાં શાકત આગમમાં આવેલાં છે. પરંતુ સ્ત્રીનિંદામાં તત્પર મિથ્યાવેદાન્તીઓએ અને સ્ત્રીની ભોગ્યદૃષ્ટિથી મિથ્યાસ્તુતિ કરનારા વિષયાંધ રાગી કવિઓએ-સ્ત્રીની વાસ્તવ પ્રતિષ્ઠા દર્શાવી નથી. શાકતોના હિંચા આદર્શમાં સ્ત્રી વ્યવહારધર્મની સહચારિણી છે, એટલું જ નહિ પણ પરમાર્થધર્મની પણ સહચારિણી છે. શાકતોની સ્ત્રીજાતિ પ્રતિ ધણી જ કોમલ દૃષ્ટિ છે, અને પુરુષજાતિના ઉદ્ધારમાં તે ધણા હિંચા પ્રકારની મદદ કરે છે, એવો સ્પષ્ટ સ્વીકાર છે. લગ્નાદિ વ્યવસ્થામાં પણ શાકત અને સર્વે આગમો ધણા ઉદારમતના છે. મહાનિર્વાણ તંત્રમાં (અધ્યાય. ૭૧-૬૬-૬૭) એવું સ્પષ્ટ વિધાન છે કે:—

“ જો પરણાવેલી કન્યાએ પતિ પાંઠ નિકળે, તો રાજ્યએ તે કન્યાનું પુનઃ દાન કરવું. આ વિધિ શિવે પ્રબોધેલો છે. પરણી હોય પણ પતિના શરીરસંબંધમાં આવી ના હોય તેવી બાળા વિધવા થાય તો તેના પિતાએ તેનું ફરી પાણીગ્રહણ કરાવવું. શૈવધર્મમાં આ વિધિ છે.”

તે જ તંત્રના નવમા અધ્યાયના ૨૭૮ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—

“ શૈવવિવાહમાં વય, વર્ણ વિગેરેનો વિચાર ખાસ કરવાનો નથી. સ્ત્રી સપિંડ સંબંધવાળી ન જોઈએ, અને ભર્તા વિનાની જોઈએ. અસપિંડ અને ભર્તા વિનાની હોય તો, શંભુશાસન એવું છે કે તે સ્ત્રી વિવાહયોગ્ય છે. તાંત્રિકોના સમક્ષ, હે પાર્વતી ! તેવી વરવર્ણિની સ્ત્રીએ શુદ્ધભાવથી મને પતિભાવે સ્વીકાર એવી વિનંતિ કરવી.”

સ્ત્રીને આ પ્રકારે પતિના વરણમાં સ્વતંત્ર અધિકાર શૈવ અને શાકંત તંત્રોમાં છે. વૈદિકાચારવાળા હિન્દુઓ આ પદ્ધતિને અધર્મ માને તો તેઓ સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તંત્રાચારવાળા પણ હિન્દુઓ છે, અને તેઓ બ્રહ્મશાસન કરતાં ચઢીઆતા શૈવશાસનને માનનારા છે. તો તેમનો તે અધિકાર શી રીતે વૈદિકો લઈ શકે ? શૈવો અને શાકંતોએ પોતાના આગમોમાં સ્વતંત્ર વ્યવહારધર્મની શ્રેણીઓ રચી છે, અને તે શ્રેણી પ્રમાણે શૈવો અને શાકંતો આચારધર્મ ઉપરાંત વ્યવહારધર્મ સાધે છે.

પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા શ્રી તરીકે જ માની છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં (૧૧. ૪-૨) એક નાની આખ્યાયિકા મૂકી છે. પ્રજાપતિ પ્રજા ઉત્પન્ન કરતાં મનોમય તપ વડે થાકી ગયા, અને તપોબળથી શ્રી ઉત્પન્ન થયાં. તે શ્રી સુંદર રૂપવાળાં પ્રકાશવા લાગ્યાં. તેમની પ્રભા વડે અને લાલિત્ય વડે દેવો મોહ પામ્યા, અને અને તેના પ્રતિ તેને હરણુ કરવા દોડવા લાગ્યા. પ્રજાપતિને પ્રત્યેક દેવ કહેવા લાગ્યા કે મને વરાવો, નહિ તો અમે તેનો નાશ કરીશું અથવા લઈ જઈશું. પ્રજાપતિએ તેમને સમજાવ્યા કે આ શ્રી તે સ્ત્રી છે, તેને બલાત્કારથી હરી જવાય નહિ, તેમ મરાય પણ નહિ જો તે જીવતી રહે, અને પ્રસન્ન થાય તો સ્વેચ્છાવર વરે. તે ઉપરથી અગ્નિએ તે સ્ત્રીને (૧) પુષ્કળ અન્નાદિ ભોજ્ય પદાર્થો આપ્યા, સોમે (૨)રાત્ર્ય આપ્યું, વરુણે (૩)સામ્રાજ્ય આપ્યું, મિત્રે (૪)ક્ષાત્રબળ આપ્યું, ધન્ત્રે (૫)પરાક્રમ આપ્યું, બૃહસ્પતિએ (૬)બ્રહ્મવર્ચસ્ આપ્યું, સવિતાએ (૭)રાષ્ટ્ર આપ્યું, પૂષાએ (૮)સૌભાગ્ય આપ્યું, સરસ્વતીએ (૯)પુષ્ટિ આપી, ત્વષ્ટાએ (૧૦)રૂપ આપ્યું. આ સર્વ વિપુલ સંપત્તિવાળા શ્રીએ પ્રજાપતિને કહ્યું કે આ બધા દેવોએ આપેલું બધું આપ્યું. પ્રજાપતિએ કહ્યું કે યશ વડે તે તે દેવોનું તું સંતર્પણ કર. તે ઉપરથી દશ હવિર્યશ વડે, અને દશ દાન વડે દેવો તૃપ્ત થયા, અને સ્ત્રીજાતિ પ્રતિનું સાહસ કરવાનું ભૂલી ગયા.

આ નાની રમુજ વાતમાં સ્ત્રીજાતિનું દશ પ્રકારનું સંગોપન
જ્યાં થાય, ત્યાં દેવો યજ્ઞાદિ વડે ફલ આપે છે એવો સાર જણાય છે.

આઘશક્તિને કુમારી-ખાલા-રૂપે, સતી-યુવતિલાવમાં શિવ-
પત્ની રૂપે, સ્વેચ્છા વિધાત થતાં નાશ કરનાર કાલી રૂપે, પુનઃ વિશુદ્ધ
રતિ ઉત્પન્ન કરનાર વરવર્ણિની ગૌરી રૂપે, પુનઃ વિશ્વનાં ઉદ્ધારક
કુમાર અથવા રકંદનો જન્મ આપનાર જનની રૂપે-ધૃત્યાદિ નવાં નવાં
રૂપોમાં પુરાણોમાં પ્રકટ થતાં વર્ણવ્યાં છે, અને આ સર્વ વર્ણનોમાં
કૌમારી, ગૃહિણી, અને જનની-આ ત્રણ પવિત્ર ભાવોની ખીલવણી
કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત દુર્ગાની ભાવનામાં મહાપરાક્રમી સ્ત્રી
તરીકે પણ તેનું ચરિત્ર આલેખાયું છે. અને સપ્તશતીના ચરિત્રત્રયમાં
પ્રધાનદેવતાએ ત્રણ રૂપમાં શુંભ, નિશુંભ, મહિષાસુર વિગેરે રાક્ષસોને
મારવામાં જે પરાક્રમ દર્શાવ્યું છે તેમાં રૂપક વડે શક્તિ સ્ત્રી શરીરમાં
છતાં અખંડા નથી પણ સખળા છે એવો ભાવ ચિતરવામાં આવ્યો
છે. સપ્તશતીની ગુપ્તવતી ટીકામાં તથા સૌભાગ્યભાસ્કરમાં શક્તિનું
શ્ચયું સ્વરૂપ અને મહિષ વિગેરેમાં સમાયેલા અજ્ઞાન, કામ, ક્રોધ
વિગેરે ગુપ્ત સંકેતોનો સ્ફોટ કરવામાં આવ્યો છે. દેવીમાહાત્મ્યના
સંકેતો ઉકેલવા એ જ ઉપાસનાનું રહસ્ય છે.

શક્તિની ઉપાસનાના આ કુમારી, ગૃહિણી અને જનની-આ
ત્રણ ભાવોમાં જે સાધકો સિદ્ધિ મેળવે છે તેઓ શિવ-શક્તિના
પરમ સામરસ્યને જાણનારા રસિકો છે. આવા શાકતભાવના આવેશથી
કવિ બાલ સ્વરૂપનો વિમર્શ કરી અથવા પ્રત્યલિપ્ત કરી ગાય છે કે:-

x

x

x

પ્રેમ તણા નિર્મલ ઝરણામાં, કરી સ્નાન આવ્યો છું આજ,
પવિત્ર પૂરો પૂજન કાળે, પ્રેમપ્રતાપે થયો છું આજ. ૫
હૃદય રહી રમતી રહીઆણી, છબીથી અગમગત પેખું આજ,
નૃત્ય કરે હર હરિ વિરંચી, વિણા વળડે વાણી આજ. ૬

તલ્લીન પરમાનંદે પૂરે, પુરાં લય્યાં રસ ખેલો આજ,
 મુકુટ મણિ રવિ લય્યા લય્યા રહે, મધુર ગ્રીવા ઠમકાવે આજ. ૭
 હૃદયહૃદયગત અંતર કેરી, જાણો ભૂલી ગયાં છો આજ,
 નવરસ તાંડવ નવલ અનોખાં, જોખનવંતાં જાણો આજ. ૮
 નિર્મલ મનથી વચન લીધુંતું, તે સાંભરતું નથી શું આજ ?
 તવ મંદિર પ્રાંગણની રજીવ, ચુંબન કીધી ભૂલી શું આજ. ૯
 અંતર ભેદે અંતરની ગત, જાણવી તે નવ ભૂલીશ આજ,
 ખાલ પ્રેમી શરણાગતને શું, સખલ સલુણાં છો શિરતાજ. ૧૦

સમસ્ત ચિત્તૈક રસાત્મિકાને
 સમસ્ત વિદ્યારૂપ સાત્વિકાને
 સમસ્ત ત્રૈલોક્ય વિનિર્મલાને
 પ્રમાણ પ્રેમાર્પણ પ્રેમજાને.

પ્રકરણ ચૌદમું

શાક્તસંપ્રદાય અને બૌદ્ધધર્મ

શૂન્યતા બોધિતો બીજં બીજાદ્ વિમ્બં પ્રજાયતે
વિમ્બે ચ ન્યાસવિન્યાસસ્તસ્માદ્ સર્વે પ્રતીત્યજમ્ ॥

(મહાસુખપ્રકાશ)

આગલાં પ્રકરણોમાં શક્તિવાદે અને તેના ઉપર અંધાચેલા શાક્ત સંપ્રદાયે હિન્દુધર્મમાં કેવો પ્રસાર કર્યો છે તેનું સ્વરૂપ આપણે સમજી ગયા. પરંતુ શક્તિવાદ પોતે તત્ત્વવિદ્યાનો સિદ્ધાન્ત હોવાથી તેનો નામાન્તરે અને રૂપાન્તરે પ્રવેશ બીજા અનેક ધર્મોમાં થયો છે. શાક્તવાદ બૌદ્ધધર્મના મહાયાનમાં એટલો બધો વ્યાપી ગયો છે કે હિન્દુધર્મની તંત્રસાધના અને મહાયાન બૌદ્ધમતની તંત્રસાધનાનું પૃથક્કરણ કરવું, એ કઠિન કામ છે. સામાન્ય શિક્ષણવાળા હિન્દુઓ બૌદ્ધધર્મના સાહિત્યને તથા તત્ત્વદર્શનના સાહિત્યને જાણતા નથી, અને જે ધર્મ ભારતવર્ષમાં જન્મ પામી, ભૂમંડલના ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગમાં ફેલાયો તે ધર્મનું સ્વરૂપ ભારતવર્ષના મનુષ્યો ભૂલી ગયા એટલું જ નહિ પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મ હિન્દુધર્મનો વિરોધી છે એવી ભાવના દઢ થઈ જવાથી બૌદ્ધ ધર્મ પ્રતિ પૂર્વગ્રહ અંધારી ગયો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી હાલનો હિન્દુધર્મ જે રૂપમાં છે તે રૂપનો રચાવામાં બૌદ્ધ ધર્મે અને બૌદ્ધ-તત્ત્વજ્ઞાને મોટો હિસ્સો આપ્યો છે. વૈદિક પશુચરોનો લોપ, અહિંસાનું પ્રાધાન્ય, જગતનું મિથ્યાત્વ વિગરે હાલના હિન્દુધર્મના સિદ્ધાન્તો નો સીધો વારસો વેદમાંથી નીકળી આવે એમ નથી, પરંતુ વચલા કાળના બૌદ્ધધર્મની આડકતરી અસરનું પરિણામ છે. બુદ્ધભગવાનને વિષ્ણુના અવતારમાં પુરાણોએ ગણના કરી, અને જગતની માયામયતા અથવા મિથ્યાત્વનો સિદ્ધાન્ત મહાયાનના બૌદ્ધોએ ન્યાયપુરઃસર રચેલો તે શાંકરવેદાન્તે જેવો ને તેવો સ્વીકાર્યો. આ કારણથી શાંકર

આદ્વૈતદર્શન ઉપર ચુસ્ત સનાતન વેદવાદીઓએ પ્રચ્છન બૌદ્ધપણુગો આક્ષેપ કર્યો.* આ મુદ્દાઓ નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ હિન્દુઓએ ખાસ વિચારવા જેવા છે, અને બૌદ્ધધર્મે હિન્દુઓને જે આધું છે તેની અવગણના કરવા લાયક નથી. પ્રાચીન સાંખ્યદર્શનની અસર બૌદ્ધ આગમ ઉપર અને ભગવાન શુદ્ધના જીવન ઉપર થઇ તે પ્રસંગે બ્રાહ્મણોએ શુદ્ધને ભૂમિકા રચી આપી, અને શુદ્ધે ચાર આર્યસત્યોમાં- દુઃખસત્ય, દુઃખસમુદયસત્ય, નિરોધસત્ય, અને માર્ગસત્ય-બ્રાહ્મણોના સાંખ્યસિદ્ધાન્તનો નામાન્તરે સ્વીકાર કરી અષ્ટાંગ માર્ગ પોતે નવો સ્થાપ્યો; સારપછી બૌદ્ધ ધર્મે વિજ્ઞાનવાદનો આશ્રય લઇ આ દરચ જગત માયામય છે, અને વિજ્ઞાન જ પરમ સત્ય છે એ સિદ્ધાન્ત શાંકરવેદાન્તને બદલામાં આપ્યો; સારપછી નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરવાદની બૌદ્ધોએ અવગણના કરવાથી શાંકરવેદાન્તના નિત્યસિદ્ધ બ્રહ્મવાદે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદને પાછો હટાવ્યો, અને બૌદ્ધમતના ગ્રાહ્ય અંશોનો પૌરાણિક હિન્દુધર્મમાં બ્રાહ્મણોએ પ્રવેશ કરાવ્યો; બૌદ્ધધર્મની સ્વતંત્ર ઉપયોગિતા ભારતવર્ષમાં લય પામી; પરંતુ ભારતવર્ષમાં લૈય પામવાના સંધિએ બૌદ્ધધર્મના નવા મહાયાન શરીરમાં શક્તિવાદે પુનઃ નવું અવતરણ કર્યું, અને તંત્રશાસ્ત્ર ટીબેટ વિગેરે બૌદ્ધધર્મવાળા દેશોમાં ધણું ફેલાયું.

બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધો વચ્ચે દર્શનશાસ્ત્રમાં અને આચારશાસ્ત્રમાં ઘણી આપલે થઇ છે. જેમ જેમ બૌદ્ધસાહિત્યનું સંસ્કરણ ચતું જાય છે; જેમ જેમ-અશ્વઘોષ, (ઇ. સ. ૭૮), નાગાર્જુન (૨૫૦-૩૨૦) અસંગ (૩૧૦-૩૬૦), વસુબંધુ (૩૬૦-૪૫૦),

* જુઓ પદ્મપુરાણ વચન:—માયાવાદમસચ્છાસ્રમ્ પ્રચ્છન્નં બૌદ્ધમુચ્યતે.

જુઓ Influence of Buddhism on Vedanta એ નામનો આ લેખકનો ઇંગ્રેજી નિબંધ.

દિડનાગ, (૪૫૦-૫૨૦) શંકરસ્વામી (નૈયાયિક) (ઇ. સ. ૫૫૦)
 શુદ્ધધોષ, ધર્મકીર્તિ, વિગરે શંકરાચાર્યના પૂર્વભાવી જૌદ્ધ વિચારકો-
 ના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવતા જાય છે, અને જેમ જેમ જૌદ્ધ
 શિલાલેખો, અને સ્તૂપ, વિહાર વિગરેના અવશેષો જડતા જાય છે,
 તેમ તેમ આપણી દૃષ્ટિ ઉઘટે છે. જૌદ્ધધર્મને હિન્દુધર્મમાંથી પૃથક્
 પાડવો, એ મુશ્કેલીનું કામ છે. ભારતવર્ષમાં જૌદ્ધધર્મ હિન્દુધર્મના
 સંપ્રદાયરૂપે પ્રકટ થઈ તેમાં જ તે શમી ગયો છે. જૌદ્ધધર્મનો
 તંત્રસંપ્રદાય આ મુદ્દાની સાબીતી આપે છે.

બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન વેદધર્મમાં કર્મ વડે પિતૃયાન અને ઉપાસના
 વડે દેવયાન પ્રાપ્ત થાય છે એવું મન્તવ્ય હતું. પિતૃયાને ગતિ કરાવ-
 નાર સાધનને ધૂમમાર્ગ એટલે અવિદ્યાનો માર્ગ કહેતા, અને દેવયાને
 ગતિ કરાવનાર સાધનને અર્થિમાર્ગ એટલે વિદ્યાનો માર્ગ કહેતા.
 યાન એટલે વાહન, ગતિનું સાધન, અથવા ગમનનો માર્ગ-એવો અર્થ
 થાય છે. લગવાનું શુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી જૌદ્ધશાસનના બે મુખ્ય
 વિભાગ પડ્યા. પ્રથમ વિભાગના લોકો વિગરે દક્ષિણપથના અનુયાયી-
 ઓએ અહંત એવા પ્રત્યેકશુદ્ધની નિર્વાણભાવના સ્વીકારી; બીજા
 વિભાગના એટલે ટીપ્પેટ વિગરે ઉત્તરાપથના, અને ચીન જાપાન
 વિગરે પૂર્વના દેશોના અનુયાયીઓએ બોધિસત્ત્વની લોકોત્તર કલ્યાણ
 કરવાની, અને શુદ્ધની ત્રિકાયની (ધર્મકાય, સંભોગકાય, અને
 નિર્માણકાય) ભાવના સ્વીકારી. પ્રાચીન દક્ષિણપથના જૌદ્ધોના
 સંપ્રદાયનું નામ હીનયાન પડ્યું, અને ઉત્તરાપથના તથા પૂર્વદેશના
 અનુયાયીઓના સંપ્રદાયનું નામ મહાયાન પડ્યું. મહાયાન મતનું
 સાહિત્ય ઇ. સ. પહેલાંના પહેલા બીજા સૈકાથી રચાતું ચાલ્યું હતું,
 અને તેમાં જે જે દેશના મનુષ્યો જૌદ્ધધર્મની મર્યાદામાં આવ્યા
 તેમના પોતાના મૂળધર્મના સંસ્કારોનો પ્રવેશ નામાંતરે અને રૂપાન્તરે
 થયો. આ નવધર્મનાં મુખ્યસ્ત્રોત્રો નીચે પ્રમાણે વસુબંધુ નામનિર્દેશ-
 સૂત્રમાં ગણાવે છે.

૧ અમિતાર્થસૂત્ર, ૨ ઉત્તમસૂત્ર, ૩ મહાવૈપુલસૂત્ર, ૪ બોધિસત્ત્વયાન, ૫ બુદ્ધયાન, ૬ બુદ્ધગુહ્યોપદેશ, ૭ સર્વ-
 બુદ્ધાનાં પિટકમ્, ૮ સર્વબુદ્ધાનાં ગુહ્યસ્થાનમ્, ૯ સર્વબુદ્ધ-
 ગર્ભસ્થાનમ્ ૧૦ સર્વબુદ્ધતીર્થમ્ ૧૧ સર્વબુદ્ધધર્મચક્ર, ૧૨
 સર્વબુદ્ધાનાંધીરધાતુ, ૧૩ સર્વબુદ્ધાનાં ઉપાયકૌશલ્યસૂત્ર,
 ૧૪ એકયાનઉપદેશસૂત્ર, ૧૫ પરમાર્થસ્થાનમ્, ૧૬ સદ્ધર્મ-
 પુણ્ડરીક, ૧૭ ઉત્તમધર્મ.

આ ઉપરાંત લલિતવિસ્તર, લંકાવતારસૂત્ર વિગેરે વિજ્ઞાન-
 વાદના મૂલપ્રસ્થાન ૩૫ સૂત્રો રચાઈ ચૂક્યાં હતાં. ઇ. સ. ના
 ત્રીયા પાંચમા સદ્કામાં લંકાવતારસૂત્રનાં ભાષાંતરો ત્રીનાઇ ભાષામાં
 થઈ ચૂક્યાં હતાં.

મૂળ આર્ય સર્વાસ્તિવાદીના સાત પેટા સંપ્રદાય, અને આર્ય-
 સંમિતીય મતના ત્રણ પેટાપંથોનો સમુચ્ચય વૈભાષિક વ્યૂહમાં
 પડ્યો; આર્યમહાસંધિકના પાંચ પેટાપંથો અને આર્યસ્થવિરના ત્રણ
 પેટાપંથો સૌત્રાન્તિક વ્યૂહમાં પડ્યા. આ પ્રમાણે એકંદરે અઠાર
 સંપ્રદાયો હીનયાનના થયા. ઉપર ગણાવેલાં નવ ધર્મનાં સૂત્રોમાંથી
 કનિષ્ઠકના રાજ્યસમયમાં યોગાચાર અને માધ્યમિક એવી બે
 શાખાઓ થઈ, જે અનુક્રમે વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદની હીમાયત
 કરનારી ગણાય છે. મહાયાન યોગાચાર શાખાનું મુખ્ય દાર્શનિક
 સાહિત્ય ધડનાર મૈત્રેય, (ઈ. સ. ૨૭૦-૩૫૦), અસંગ (ઈ. સ.
 ૩૭૦-૩૯૦), અને વસુખંધુ (ઈ. સ. ૩૯૦-૪૯૦) થયા; મહાયાન
 માધ્યમિક શાખાનું સાહિત્ય રચનાર નાગાર્જુન, આર્યદેવ (૩૨૦),
 શાન્તિદેવ (૬૫૦) વિગેરે થયા. પરંતુ આ દર્શનસાહિત્ય સાથે
 વ્યવહારધર્મનું સાહિત્ય બ્રાહ્મણોના દર્શનસાહિત્ય, અને વ્યવહાર-
 ધર્મના સાહિત્ય રૂપે રચાવાની જરૂર હતી. આ વ્યવહારધર્મ અને
 આચારધર્મનું બૌદ્ધોનું સાહિત્ય બ્રાહ્મણોના તંત્રશાસ્ત્રને અનુસરતું
 ઘડાવા લાગ્યું છે, તેનું કારણ એવું છે કે બ્રાહ્મણોના વૈદિક શાખાના

અનુયાયીઓ વર્ણાશ્રમ ધર્મના આગ્રહી હતા, અને તંત્રશાખાના અનુયાયીઓ અને તેમાં પણ શૈવો અને શાક્તો વર્ણાશ્રમ ધર્મના આગ્રહી ન હતા. આથી હિન્દુઓની તંત્રશાખાનું સાહિત્ય ખૌદ્ધોને વધારે સુગમ અને સરલ થઈ પડ્યું.

મહાયાનશાખાના તાંત્રિકોની એક મુખ્ય શાખાને વજ્રયાન અથવા મંત્રયાન કહે છે. વજ્રયાન અથવા મંત્રયાનના નવપેટા સંપ્રદાય છે:-(૧) શ્રાવકયાન, (૨) પ્રત્યેકબુદ્ધયાન, (૩) બોધિસત્ત્વ-યાન, (૪) ક્રિયાતંત્રયાન, (૫) ચર્યા અથવા ઉપાયતંત્રયાન, (૬) યોગતંત્રયાન, જેના ત્રણ વિશેષ વિભાગ (૭) મહાયોગતંત્ર (૮) અનુત્તરયોગ તંત્રયાન અને (૯) અતિયોગતંત્રયાન.

આ નવ યાનો પૈકી પહેલા ત્રણ યાન ભગવાન બુદ્ધના પરિ-નિર્વાણ પછીની ત્રણ સમિતિઓમાં નક્કી થઈ ગયેલા જેવા જ હતા. ત્યાર પછી પદ્મસંભવ નામના બૌદ્ધગુરુ તીબેટમાં ગયા ત્યાર પછી બાકીના છ યાનોનો ઉપદેશ થયો જણાય છે.

આ પ્રત્યેક યાનના સાહિત્યમાં ચાર સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરેલા હોય છે:-(૧) દષ્ટિપાદ, (૨) ધ્યાનપાદ, (૩) ચર્યાપાદ, (૪) ફલપાદ. *

યોગ્ય પ્રકારે બૌદ્ધશાસ્ત્રની દષ્ટિ મેળવે, ધ્યાન મેળવે અને આચાર પામે તેને જે ફલ પ્રાપ્ત થાય તેનું વર્ણન કરનાર છેલ્લા ત્રણ યાનો છે. તેમાં પણ મહાયોગ તંત્રયાન (સાતમું) પિતૃપ્રધાન-તંત્ર ગણાય છે કારણકે તેમાં પુરુષભાવે બોદ્ધિચિત્તની ભાવના કરવા-માં આવે છે; અનુત્તરતંત્રયાન (આઠમું) માતૃપ્રધાન તંત્ર છે, કારણ કે તેમાં સ્ત્રીભાવે બોદ્ધિચિત્તની ભાવના થાય છે. અતિયોગતંત્ર (નવમું) અદ્વૈતભાવને લગતું છે. આ ત્રણ તંત્રો (મહાયોગ,

* આ સાથે સરખાવો શૈવાગમના વિદ્યાપાદ, ક્રિયાપાદ, યોગ-પાદ, ને ચર્યાપાદ.

અનુત્તર અથવા અનુયોગ, અને અતિયોગ) બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તને આચારમાં શી રીતે અનુભવવો તેનું શિક્ષણ આપે છે. આ ત્રણે તંત્રયાનોને વજ્રયાન અથવા મંત્રયાન કહે છે, કારણકે તે ત્રણેમાં મંત્રનું વજ્ર જેવું અમોઘ સાધન વાપરવામાં આવે છે.

નવમું અતિયોગ તંત્ર ધણે ભાગે ગૌડપાદના અજ્ઞાતિવાદ સાથે મળતું છે, અને અદ્વૈતસિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે છે. જગતનું સત્યત્વ, જગતનું સત્યાસત્યપણું, જગતનું વિજ્ઞાનરૂપ, જગતનું શૂન્યરૂપ—એ ચાર ભૂમિકામાં બૌદ્ધમતની સૌત્રાન્તિક, વૈભાષિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક પ્રક્રિયાઓ ચઢતી ચઢતી ચાલે છે. તેમાં છેવટની કક્ષા તે શૂન્યવાદની માધ્યમિકની છે. તેમાં ભૂત-લૌતિક બાહ્ય પદાર્થો, અને ચિત્તચૈત્યરૂપ આંતરપદાર્થો વાસ્તવ સત્ય નથી, પરંતુ દેખાવ માત્ર છે. પરંતુ જે ભૂત-લૌતિક પદાર્થોનો અને ચિત્તચૈત્યનો નિષેધ કરવામાં આવે છે તેનું અધિકરણ મનવાણીથી અગોચર છે. તે પદાર્થનું વર્ણન કોઈ પણ પ્રકારના ગુણ વડે, રૂપ વડે થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી તેને માધ્યમિકો શૂન્ય કહે છે. સંપૂર્ણ દ્રશ્ય જગત-નામરૂપવાળું—તે વસ્તુમાં શમી જાય છે. આ કારણથી તેને શૂન્યસંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

આ બૌદ્ધોની વસ્તુશૂન્યતા વેદાન્તીઓના બ્રહ્મભાવ જેવી છે. બૌદ્ધો આ છેવટના તત્ત્વને કેવલશૂન્ય માનતા નથી, પરંતુ વિવર્ત-શૂન્ય માને છે. આથી સંસારી પુદ્ગલ (હિંદુઓનો જીવ) ન્યારે તંત્રસાધના વડે ચિત્ત અને ચિત્તના વિલાસોનું શમન કરે છે, ત્યારે જ તેને શૂન્યતાનો અથવા બોધિચિત્તનો સત્ય અનુભવ જાગે છે. આ તંત્રસાધનામાં જે વિજ્ઞાનનાં રૂપો પ્રકટ થાય છે તેને “ દેવતા ” સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે; અને જે યાનમાં આ દેવતાઓના ઉદય અને અસ્ત સમજાય છે તેને વજ્રયાન કહે છે. જેમ હીરો અથવા વજ્ર કાપવો કઠિન છે, તેમ આ યાનનો સાધક કશાથી ડગતો નથી. અડગ, અચલ સ્થાણુ, સ્થિર—એ અર્થમાં બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં વજ્ર શબ્દ રૂઢ થયો છે. જેમકે વજ્રસન, વજ્રમાન, વજ્રચિત્ત.

ન્યારે વિજ્ઞાનમય સ્કંધમાં કોઈ પણ કલ્પના ઉભી ન થાય અને ચિત્ત નિરુપદ થઈ જાય ત્યારે વજ્રજ્ઞાન થાય છે. આ અચલ સમાધિપ્રજ્ઞા(વજ્રસત્ત્વ)ની પ્રતીતિ કરાવવા પાંચ ધ્યાનીબુદ્ધની મૂર્તિ કલ્પવામાં આવે છે. આ ભાવના સદ્ગોળતાદિ પંચમુખવાળા શિવની મૂર્તિની સમાન છે. પૂર્વ દિશામાં વજ્રસત્ત્વ ધ્યાની, દક્ષિણમાં રત્નસંભવ ધ્યાની, પશ્ચિમમાં અમિતાંબ ધ્યાની, અને ઉત્તરમાં અમોઘ-સિદ્ધિ ધ્યાની, અને તે ઉપર વજ્રધર ધ્યાની બુદ્ધની ભાવના સ્વીકારી છે.

ધ્યાની બુદ્ધના એક હાથમાં ધંટ અને બીજા હાથમાં વજ્ર દર્શાવવામાં આવે છે. ધંટ એ સમાધિપ્રજ્ઞાનું સૂચક છે. સમાધિપ્રજ્ઞાનું ફલ શૂન્યતા (હિન્દુઓની અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ) અને તેનો ઉપાય તે કરુણા. મૂલ વસ્તુ કરુણાથી ભરછક છે, અને તેનો ભાવ સંયુક્ત નર-નારીના રૂપમાં દર્શાવવામાં આવે છે. બૌદ્ધો આ તંત્રયાનની નરદેવતાને વજ્રધર કહે છે, અને નારીદેવતાને વજ્રવારાહી કહે છે.

શૂન્યતા અને કરુણાનો યોગ વજ્રધર-વજ્રવારાહીના યુગ્મ વડે દર્શાવી બૌદ્ધો બુદ્ધભાવને મેળવવાની તંત્રસાધના રચે છે. આ સાધનામાં હિન્દુઓના તંત્રાની પેઠે મંડલરચના, બીજન્યાસ, મંત્રજપ, મુદ્રાપ્રદર્શન, ઉપચારો, અભિશેક. ધ્યાન વિગેરે સમાન રીતે કરવામાં આવે છે; અને બૌદ્ધોનો ક્રિયાકલાપ હિન્દુ તાંત્રિકોના જેવો જ છે. મંત્રો પણ સંસ્કૃતમાં હોય છે. માત્ર બુદ્ધદેવતાના નામનો ફેર હોય છે. આ સાધનાના અવધિએ પોતાને ભાવનાનું છેવટનું ફલ પ્રકટ થવાનું છે તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે:—

* આની સાથે સરખાવો હિન્દુઓની અર્ધનારીશ્વરની-શિવશકિતના સામરસ્યની ભાવના. ટીબેટમાં આવી મૂર્તિઓને ચન્ડ-યુમ્ કહે છે.

† જેમકે:—ॐ સર્વતથાગતશ્રીચક્રસંભારમંડલચક્રસર્વ-યોગિનીભ્યઃ અર્ઘ્યં પ્રતિષ્ઠાપયામિ સ્વાહા ।પાદ્યં પ્રતિષ્ઠાપયામિ સ્વાહા ॥ વિગેરે.

ૐ સ્વભાવશુદ્ધઃ સર્વધર્મેસ્વભાવશુદ્ધોઽહમ્
હું સ્વભાવશુદ્ધ છું, સર્વ ધર્મના સ્વભાવો મારામાં નથી તેવો છું.

ૐ શૂન્યતાજ્ઞાનવજ્રસ્વભાવાત્મકોઽહમ્

હું સર્વ ધર્મ અને પુદ્ગલની વાસ્તવ સત્તા વિનાના શૂન્ય સ્વભાવનું, અચલજ્ઞાનના સ્વભાવ રૂપ છું.

વજ્રયાનની મંત્રસાધના વડે ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધકાયાનો અનુભવ વર્ણવાય છે. શુદ્ધની પ્રથમ કાયાને ધર્મકાય કહે છે. તે સર્વ રૂપી દ્રવ્યથી પર, મન અને વાણીથી ન સમજાય એવી, સંસારપ્રસવ જેમાંથી થાય છે એવી નિર્વાણભૂમિકાની વસ્તુ છે. આ વસ્તુ વેદાન્તની કારણભૂમિકાના અહમસ્વરૂપ સાથે મળતી છે. તે નિર્વાણભૂમિકાની ધર્મકાયા ઉપર રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાનસ્કંધોની રૂપવાળી બીજી કાયા ધકાય છે, તેને સંભોગકાયા કહે છે. આ સંભોગકાયા બોદ્ધિસત્ત્વોના માનસપ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ થાય છે. તે ધર્મધાતુનું વ્યક્ત થયેલું રૂપ છે. આ સંભોગકાયા આપણા હિન્દુ ધર્મની કાર્યબ્રહ્મની અથવા સગુણબ્રહ્મની લીલાવસ્થુ જેવી છે. ત્રીજી કાયાને નિર્માણકાયા કહે છે. આ કાયા મનુષ્યશરીર દ્વારા પ્રકટ થાય છે.

ધર્મકાયા અદ્વૈત ભૂમિકાની છે, અને તે શુદ્ધદેશી છે; સંભોગકાયા ભેદભેદવાળી છે, અને તે બોદ્ધિસત્ત્વોના જ્ઞાનના વિષયરૂપ અને છે; નિર્માણકાયામાં શુદ્ધતત્ત્વ ધન રૂપ ધારણ કરે છે, અને અનેક પ્રાણીઓના લૌકિક જ્ઞાનના વિષયરૂપ અને છે. આ ત્રિકાયની પ્રક્રિયા સાથે વેદાન્તની ઈશ્વર, હિરણ્યગર્ભ અને વિરાટની ભાવના સરખાવવા લાયક છે, તંત્રશાસ્ત્રમાં આવી ઉપાસ્ય દેવતાની કાયાની રચના આભાસરૂપા માની છે. મૂલ ચિત્તિશક્તિ સ્વરૂપમાં કોઈ જાતની વિકૃતિ વિના પોતાના સ્વચ્છંદ સ્વાતંત્ર્ય બલ વડે છત્રીસ તત્ત્વના રૂપમાં આભાસ પામે છે, અને અનેક ભુવનો રચી કાર્યકાર ભાસમાન થાય

છે, એવો તાંત્રિક સિદ્ધાન્ત છે.*

ઉપરના ઔદ્ધતંત્રપ્રક્રિયાના સારસંગ્રહથી સમજાશે કે મંત્ર-શક્તિનો સ્વીકાર વજ્રયાનનાં ત્રણ તંત્રોમાં કરવામાં આવ્યો છે. શાક્તસાધનાનું નિરૂપણ હિન્દુ તંત્રશાસ્ત્રને અનુસરતું છે. માત્ર દેવતાનો નામભેદ છે, પરંતુ વસ્તુના નામભેદથી વસ્તુસ્વરૂપ બદલાતું નથી, એ પ્રત્યેક વિવેકીને સરલતાથી સમજાય એમ છે.

શ્રીચક્રસંભાર નામના ઔદ્ધતંત્રના ગુરુઓની પરંપરા જોતાં જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૨૩૩ પહેલાં ૧૯ ગુરુઓ થઈ ગયા છે. એ ઉપરથી ત્રીસ ત્રીસ વર્ષનો ગાળો ગણતાં નિદાન ઇ. સ. ના ૧૨૩૩ પહેલાં ૫૭૦ વર્ષ ઉપર મંત્રયાનનો પ્રવેશ હિન્દુસ્થાનમાંથી તીબેટમાં થયો જણાય છે, એટલે ઇ. સ. ૬૬૩ ના અરસામાં શાક્તસંગ્રહાય ત્યાં રથપાયેલો હોય એવું ચોક્કસ અનુમાન નીકળે છે. ઔદ્ધોના બીજા તંત્રગ્રંથો હજી તપાસણીમાં આવ્યા નથી, પણ માનવાને કારણ રહે છે કે લગભગ પ્રજાપારમિતા વિગેરે સૂત્રો રચાયાં ત્યારથી મંત્ર-યાનનો પ્રવેશ તીબેટમાં થયેલો હોવો જોઈએ.

વજ્રવારાહી દેવી ઔદ્ધની લગભગ બ્રાહ્મણોની ચારાહી અથવા દળિહની સાથે મળતી આવે છે. ઉપાસનાક્રમ પણ લગભગ સરખો છે. ઔદ્ધોની વિશેષ દેવીનું બીજું રૂપ તારાનું છે. તારાની ઉપાસના હિન્દુઓમાં પણ પ્રચલિત છે. બ્રાહ્મણો અને ઔદ્ધો ઝંકાર અથવા પ્રણવને તાર કહે છે. તે દેવની પત્નીનું નામ તારા આપવામાં આવ્યું છે. ઔદ્ધોની તારા દેવી સંબંધમાં વિપુલ સંસ્કૃત સાહિત્ય છે. મારા જણવામાં લગભગ તેત્રીસ ગ્રંથો તારા ઉપરના છે. આ

* આ પ્રકરણ ધડવામાં શ્રીચક્રસંભાર નામના ઔદ્ધતંત્રનો આધાર લીધો છે.

† ૧ ઉગ્રતારાપંચાંગ, ૨ તારાકલ્પ, ૩ તારાકલ્પલતા, ૪ તારાકલ્પ, ૫ તારાતત્ત્વમ્, ૬ તારાસંત્રમ્, ૭ તારાપંજિકા,

સર્વ ગ્રંથોમાં તારાના દિવ્યસ્વરૂપની ભાવના ઉપરાંત ઉપાસનાનાં પંચાંગોનું એટલે કે પટલ, પદ્ધતિ, કવચ, નામસહસ્ર, અને સ્તોત્રનું— સવિસ્તર વર્ણન છે. જેવું શ્રીવિદ્યાનું અને કાલીવિદ્યાનું વિપુલ સાહિત્ય આહાર્યોનું છે તેવું તારા વિદ્યાનું ઔદ્ધોનું પણ છે. મહા-યાનની તારાદેવી જેવી હીનયાનની “મણિમેખલા” દેવી છે. લંકાં, સીઆમ વિગેરે દેશોમાં તે સમુદ્રની દેવી તરીકે પૂજાય છે. મહાજનક જાતક (મહાનિપાત), અને શંખજાતક (દશનિપાત)માં આ સમુદ્ર-દેવતાનો ઉલ્લેખ આવે છે, અને સમુદ્રના તોફાની પ્રસંગમાં તે રક્ષણ કરનારી દેવી ગણાય છે.

તારતારાનું યુગ્મ તે શિવશક્તિના યુગ્મ સમાન છે. ઔદ્ધોમાં શૂન્યતા (સમાધિ પ્રણા) અને કરુણાનું સામરસ્ય વજ્રયાનના પ્રેમ-પંચક નામના સ્તોત્રમાં વર્ણવ્યું છે.

સમ્યક્ષ્રોધિ અથવા નિરાભાસ ચિતિનું નામ શૂન્યતા. આ શૂન્યતા જાણે કામિની છે, અને તેનો પ્રતિભાસ જાણે કાન્ત છે. જે પ્રતિભાસ રૂપી વર ન હોય તો શૂન્યતા નામની કામિની મૃત જેવી સમજવી; અને જે શૂન્યતા વિનાનો પ્રતિભાસ નામનો કાન્ત નાયક

૮ તારાપંચાંગ, ૯ તારાપદ્ધતિ, ૧૦ તારાપારાજિકા, ૧૧ તારાપૂજનવલ્લરી, ૧૨ તારાપૂજાન્યાસવિધિ, ૧૩ તારાપૂજા-પ્રયોગ, ૧૪ તારાપૂજારસાયનમ્, ૧૫ તારાપ્રદીપ, ૧૬ તારા-ભક્તિતરંગિણી નાટકમ્, ૧૭ તારાભક્તિસુધાર્ણવ, ૧૮ તારા-મૂલબોધ, ૧૯ તારારહસ્ય, ૨૦ તારારહસ્યવૃત્તિકા, ૨૧ તારા-ર્ચનચંદ્રિકા, ૨૨ તારાર્ચનતરંગિણી, ૨૩ તારાર્ણવ, ૨૪ તારાવિકલ્પ, ૨૫ તારાવિલાસોદય, ૨૬ તારાષટ્પદી, ૨૭ તારાઅષ્ટોત્તરશતનામસ્તોત્રમ્, ૨૮ તારાસહસ્રનામ, ૨૯ તારા-સૂત્રમ્, ૩૦ તારાસ્તોત્રમ્, ૩૧ તારિણીપારિજાતમ્, ૩૨ સ્વધ્વ-રાસ્તોત્રમ્, ૩૩ સ્વધ્વરાસ્તોત્રટીકા.

હોય તો તે બદ્ધ દશાનો સમજવો. શૂન્યતા વિનાનું પ્રતિભાસનું જીવન નથી, અને પ્રતિભાસ વિના શૂન્યતા નિર્થક છે. આથી આવરવધૂને દંપતીભાવમાં ગુરુએ જોડી દીધાં, અને તે વડે તેઓ સહજનનંદને ભોગવતાં થયાં. સર્વભાવોમાં આ શૂન્યતા અને પ્રતિભાસ પેસી ગયો છે, અને તેથી આ વિશ્વનો અલૌકિક વિભ્રમ ચાલ્યાં કરે છે. આ વિગરે ભાવ આ પ્રેમપંચકમાં* છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

શાક્તસંપ્રદાય અને જૈનધર્મ

ક્ષીરાંભોધેર્વિનિર્યાન્તીં પ્લાવયન્તીંસુધામ્બુભિઃ
ભાલે શશિકલાં ધ્યાયેત્ સિદ્ધિસોપાનપદ્ધતિમ્ ॥
(હેમચંદ્રકૃતયોગશાસ્ત્ર)

જૈનધર્મ ઈશ્વરવાદી નથી, પરંતુ તીર્થંકરવાદી છે. તેઓ ૨૪ તીર્થંકરોની પૂજાભક્તિ હિન્દુઓના દેવોની પેઠે જ કરે છે. તેમનાં તીર્થસ્થાનોમાં દેવીની મૂર્તિઓનું સ્થાપન ધણેભાગે જોવામાં આવે છે. અંબાજી માતાના સ્થાન નજીક કુંભારીયા ગામ છે, તેમાં આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં જૈનોનાં મંદિરો છે. આ સ્થળે કુંદનપુર નામનું પ્રાચીન નગર હતું તેનું પાછળથી નામ કુંભારીયા પડ્યું જણાય છે. આ સ્થાને પ્રાચીન કાળમાં રુકિમણીના પિતાનું રાજ્ય હતું. અહીંથી શ્રીકૃષ્ણે રુકિમણીનું હરણ કર્યું હતું એવી લોકમાન્ય વાત છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે વિમળશા નામના શેઠ દેવીભક્ત હતા. તેમને માતાજી પ્રસન્ન થયાં અને ભંડારા નામનો ડુંગર તે ગળ્પરથી પશ્ચિમે આવેલો છે તેમાંથી દેવીની કૃપાથી વિમળશાને ધણું ધન મળ્યું. તે વડે

* જુઓ અઘ્યવચ્ચસંગ્રહ પૃ. ૬૮.

તેમણે કુંભારીયાનાં દેવળો તથા પાસેના આયુ ઉપરનાં વિશ્વપ્રસિદ્ધ દેવતાનાં જૈનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. પાછળથી વિમળશા ઉપર માતાનો કોપ થવાથી કુંભારીયાનાં બીજાં દેવળો બળી જઈ માત્ર સાડાત્રણ દેવળો જ રહ્યાં છે. આ વાતમાં ગમે તે સત્ય હોય તોપણ એટલું તો સમજાય છે કે વીમળશા શેઠ જાતે જૈનધર્મી હશે, પરંતુ લોકપ્રસિદ્ધ દેવીના સ્થાનમાં દેવીની ભક્તિની અવગણના ન કરવાનો તેમનો ઉદાર આશય હશે. જૈનશાસન સાથે શક્તમતનો કોઈ પણ સંબંધ ન હોય તો આ લોકરીતનું મંતવ્ય જે હજુસુધી જનોમાં પ્રચલિત છે, તે ટકે નહિ. જૈનચતિઓ મલિન વિદ્યાના ઉપાસક છે એવું હિન્દુઓનું વગરસમજનું માનવું છે. પરંતુ એમાં પણ જૈન યતિઓ તાંત્રિક ઉપાસના કરનારા હતા એ મુદ્દો વિસરાવો જોઈએ નહિ. ત્યારે જૈનશાસનમાં આ શક્તિની તાંત્રિક ભક્તિ અને ઉપાસના શી રીતે પેડી તે વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

જૈનશાસનમાં તીર્થંકરને લગતા ધ્યાનયોગનું વિધાન છે. તે ધ્યાનના ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એવા બે મુખ્ય વિભાગ છે. તેમાં ધર્મધ્યાનના ધ્યેયસ્વરૂપ ઉપર બંધાયેલા ચાર વિભાગો છે:- (૧) પિંડસ્થ, (૨) પદસ્થ, (૩) રૂપસ્થ, (૪) રૂપવર્જિત. જેમાં ધ્યેય એટલે ધ્યાનનું આલંબન પિંડમાં હોય તેવા ધ્યાનને પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે; જેમાં શબ્દશ્રવણના વર્ણ, પદ, વાક્ય ઉપર ધ્યાયેલી ભાવના કરવાની હોય છે તેને પદસ્થ ધ્યાન કહે છે. જેમાં આકારવાળા અર્હતની ભાવના હોય છે તેને રૂપસ્થ ધ્યાન કહે છે; અને જેમાં નિરાકાર આત્મચિંતન હોય છે તેને રૂપવર્જિત ધ્યાન કહે છે. આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનમાં પૃથિવી, જલ, વાયુ વિગરેની ધારણાનો ક્રમ પિંડસ્થ ધ્યાનયોગમાં હોય છે, અને આ પિંડસ્થ ધ્યાનમાં પોતાના આત્માને સર્વશક્ટ્ય (સર્વશક્તિ) અને કલ્યાણગુણયુક્ત પોતાના દેહમાં સતત ધ્યાન કરનારને મંત્રમંડલની હલકી શક્તિઓ, શક્તિની-આદિ શુદ્ધ યોગિનીઓ, બાધ કરી શકતી નથી, અને હિંસ્રસ્વભાવનાં

પ્રાણિઓ તેના નજીક આવી ઉભાં હોય તો સ્તંભિત થઈ ઉભાં રહે છે* જૈન ધ્યાનયોગનું વર્ણન હેમચંદ્રસૂરિના અધ્યાત્મોપનિષદ્ એ નામાન્તરવાળા યોગશાસ્ત્રમાં સારી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

પિંડસ્થ ધ્યાન પછી બીજું ધ્યાન પદસ્થ વર્ગનું હોય છે. આ ધ્યાનમાં હિન્દુઓના ષટ્ચક્રવેધની પદ્ધતિ પ્રમાણે વર્ણુમયી દેવતાનું ચિન્તન હોય છે. આ ધ્યાનયોગમાં હિન્દુઓના મંત્રશાસ્ત્રની સઘળી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી જણાય છે. નાભિસ્થાનમાં ષોડશદલમાં સોળ સ્વરમાત્રાઓ, હૃદયસ્થાનમાં ચોવીસ દલમાં મધ્યકર્ણિકા સાથે પચીસ અક્ષરો, અને મૂળપંકજમાં અકચટતપયશ-એ વર્ણાષ્ટક ગોઠવી, માતૃકાધ્યાનનું વિધાન કરવામાં આવે છે. આ માતૃકાધ્યાન સિદ્ધ કરનારને નષ્ટ પદાર્થોનું તત્કાલ ભાન થાય છે. વળી નાભિસ્કંદની નીચે અષ્ટદલ પદ્મની ભાવના આંધી, તેમાં વર્ણાષ્ટક ગોઠવી દરેક દલના સંધિમાં માયા પ્રણવ સાથે અર્હન્ પદ ગોઠવી હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અને પ્લુત ઉચ્ચાર વડે નાભિ, હૃદય, કંઠ વિગરે સ્થાનોને સુષુમ્ણા માર્ગે પોતાના જીવને ઉર્ધ્વગામી કરવો, અને તેના અંતરમાં અંતરાત્માનું શોધન થતું ચિન્તવવું. ત્યાર પછી ષોડશદલપદ્મમાં સુધા વડે પ્લાવિત પોતાના અંતરાત્માને સોળ વિદ્યાદેવી સાથે સોળદલમાં ગોઠવી, પોતાને અમૃતભાવ મળતો હોય એવી ભાવના કરવી. છેવટે ધ્યાનના આવેશ વડે સોડહમ્, સોડહમ્-એ શબ્દ વડે પોતાને અર્હન્ રૂપે અનુભવવા મૂર્ધામાં પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રમાણે પોતાના આત્માને, જે પરમાત્મા-માંથી રાગદ્વેષ અને મોહ નિવૃત્ત થયા છે, જે સર્વદર્શી છે, અને જેમને દેવો પણ નમે છે તેવા ધર્મદેશના કરનાર અર્હન્ દેવ સાથે એકીભાવ પામેલા જેઓ અનુભવી શકે તેઓ પિંડસ્થ ધ્યેય સિદ્ધ કરેલા સમજી શકાય છે.

*જુઓ હેમચંદ્રકૃતયોગશાસ્ત્રે. સત્તમપ્રકાશઃ શ્લોક ૨૭-૨૮

અષ્ટમપ્રકાશ. ૫

આ સામાન્ય પ્રક્રિયા ઉપરાંત બીજી અનેક મંત્રોની પરંપરા વડે શક્તિયુક્ત આત્મસ્વરૂપની લાવનારોનું વિધાન યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિએ કર્યું છે.* આ મંત્રશક્તિની પ્રક્રિયા હેમચંદ્રસૂરિ(૧૦૮૮-૧૧૭૨)એ પોતે ઉપજાવી કાઢેલી નથી, પરંતુ પ્રાચીન ગણધરોએ સ્વીકારેલી મંત્ર સંપ્રદાયની રીતે વર્ણન કરેલી જણાય છે, એમ તેમના યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશના અંતિમ શ્લોકો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

પદસ્થધ્યાનયોગનું ફલ વર્ણવતાં હેમચંદ્રસૂરિ કહે છે કે:—
ધ્યાન વડે યોગી વીતરાગ થાય છે; આ શિવાયનો શ્રમ તે માત્ર ગ્રંથવિસ્તાર સમજવો. મંત્રવિદ્યાના વર્ણ અને પદનો જરૂર પડે તો વિશ્લેષ કરવો એટલે સંધિવિનાનાં પદો પણ વાપરવાં, કારણ કે તેમ કરવાથી લક્ષ્યવસ્તુ વધારે સ્ફુટ થાય છે. આ જૈનશાસનમાં મંત્રરૂપી તત્ત્વરત્નો પ્રાચીન ગણધરોના અગ્રણીઓએ ઉદ્ધાર કરેલાં છે. તેનાં પોતાના હૃદયદર્પણમાં ધ્રુવિમાનોને પ્રકાશ થાઓ; અને તે મંત્રો અનેક લવના કલેશોનો નાશ કરવા પ્રકાશ કરવામાં આવ્યા છે.

યોગશાસ્ત્રના નવમા અને દશમા પ્રકાશમાં રૂપસ્થ અને રૂપવર્જિત ધ્યાનના પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. પરંતુ તે સાથે શક્તિવાદનો સંબંધ નથી. ત્યાર પછીના શુકલધ્યાનની પ્રક્રિયા પણ શક્તિવાદ સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી.

દુકામાં પિંડસ્થ અને પદસ્થ ધ્યાનયોગમાં જૈનોને તંત્રસાધના અને તંત્રશક્તિનો સ્વીકાર છે, અને મૂલવસ્તુની શક્તિનો દેવતાભાવે અંગીકાર જણાય છે.

* આ મંત્રોમાં પ્રણવ (ૐ), માયા (હ્રીં) વિગરે બીજા-ક્ષરો જેવાને તેવા શક્તિતંત્રના સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. માત્ર મુખ્ય દેવતાં તરીકે અરિહંતાણમ્ એવી જૈનપંચાક્ષરી લીધી છે.

જૈનશાસનના સિદ્ધાન્તમાં આ શક્તિસ્વીકાર હોવાથી તેનો સારો ઉપયોગ અને ખોટો ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે. હિન્દુઓમાં પણ દક્ષિણમાર્ગ અને વામમાર્ગ છે; ઔદ્ધોમાં પણ વજ્ર્યાનની મલિન અને શુદ્ધ પદ્ધતિઓ છે; તેવી જૈનોમાં પણ મેલી વિદ્યા અને શુદ્ધ વિદ્યા હોવી સંભવે છે. હેમચંદ્રસૂરિએ શુદ્ધવિદ્યા ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે.

જૈન કવિઓ શાક્તસંપ્રદાયના સારસ્વતકલ્પને સ્વીકારે છે; એટલે કે સરસ્વતીની ઉપાસનાનો પ્રત્યક્ષ સ્વીકાર કરે છે. સિદ્ધ સારસ્વતાચાર્ય શ્રીઆલયંદ્રસૂરિના વસંતવિલાસ મહાકાવ્યમાં મંગલાચરણમાં નીચેના શાક્ત પદ્ધતિનું અનુમોદન આપનારા શ્લોકો છે :—

चेतोऽञ्चलं चञ्चलतां विमोच्य संकोच्य पंचापि समं समीरान् ।
पश्यन्ति यन्मूर्धनि शाश्वतश्चिसारस्वतं ज्योतिरुपास्महे तत् ॥
ज्योतिस्तडिद्वंद्वती सुषुम्णाकादम्बिनी मूर्ध्नि यदाभ्युदेति ।
विशारदानां रसनाप्रणाली तदा कवित्वामृतमुद्गृणाति ॥

“ ચિત્ત રૂપી વસ્ત્રની ચંચલતા ત્યજીને, તથા પ્રાણાદિ પાંચ વાયુના વ્યાપારને સ્તંભિત કરીને, મૂર્ધાંદ્રેશમાં જે સ્થિર શોભાવાળા સરસ્વતીના તેજોમંડલને જુએ છે, તે જ્યોતિર્મંડલને અમે ઉપાસીએ છીએ. જ્યારે સુષુમ્ણા નામની નાડી રૂપી વાદળી, સરસ્વતીના તેજોમય વિજળીના દંડથી બેદાર્ધ મૂર્ધામાં આવી વરસે છે, ત્યારે વિદ્યા વિનાના મનુષ્યોની પણ રસના એટલે જીવ્હારૂપ પરનાળમાં કવિત્વનું જળ વહી આવે છે. ”*

સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના વડે આ આલયંદ્રકવિ પોતાને દિવ્ય કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થયાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે.

સરસ્વતીની પૂજા ઉપરાંત જૈનોમાં પ્રત્યેક તીર્થંકરની શાસન-

* જુઓ **વસંતવિલાસ I. 70-73.**

દેવતા માનવામાં આવે છે. શ્વેતાંબર મત પ્રમાણે આ ચોવીસ દેવતાઓ નીચે મુજબ છે :—

૧ ચક્રેશ્વરી, ૨ અજિતબલા, ૩ દુરિતારી, ૪ કાલિકા, ૫ મહાકાલી, ૬ શ્યામા, ૭ શાન્તા, ૮ જ્વાલા, ૯ સુતારકા, ૧૦ અશોકા, ૧૧ શ્રીવત્સા, ૧૨ ચંડા, ૧૩ વિજયા, ૧૪ અંકુશા, ૧૫ પન્નગા, ૧૬ નિર્વાણી, ૧૭ બલા, ૧૮ ધારિણી, ૧૯ ધરણુ-પ્રિયા, ૨૦ નરદત્તા, ૨૧ ગાંધારી, ૨૨ અમ્બિકા, ૨૩ પદ્માવતી, ૨૪ સિદ્ધાધિકા.

સરસ્વતીનાં વિદ્યાવ્યૂહો ૧૬ માનવામાં આવે છે. તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :—

૧ રોહિણી, ૨ પ્રજ્ઞપ્તિ, ૩ વજ્રશ્રંખલા, ૪ કુલિશાંકુશા, ૫ ચક્રેશ્વરી, ૬ નરદત્તા, ૭ કાલી, ૮ મહાકાલી, ૯ ગૌરી, ૧૦ ગાંધારી, ૧૧ સર્વાસ્ત્રમહાજ્વાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરોધ્યા, ૧૪ અધુષ્ટા, (અચ્યુતા ?), ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનસિકા.

ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શક્તિની ઉપાસના જૈનોમાં ઇષ્ટ મનાઈ છે.

પ્રકરણ સોળમું

શિવ-શક્તિસામરસ્યનું ફલ

આદર્શયોરિવોન્યોઽન્યં લમ્બિતપ્રતિબિમ્બયોઃ

શિવશક્તયોરનંતાઃ સ્યુરંતરંન્તઃ પ્રસક્તયઃ ॥

પાછલાં સર્વ પ્રકરણોમાં આપણે જોયું કે ભારતવર્ષના હિન્દુ-ધર્મની સર્વ શાખાઓમાં, બૌદ્ધ ધર્મમાં અને જૈન ધર્મમાં શક્તિ-વાદનો ન્યૂનાધિક અંશે સ્વીકાર છે. આ શક્તિતત્ત્વનું સ્વરૂપ સ્વયં-પ્રકાશ ચૈતન્યની સ્ફુરતા રૂપ છે એવું સિદ્ધાન્તવિચારના પ્રકરણમાં આપણે વિચારી ગયા છીએ. મૂલ સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુને ધર્મી તરીકે સ્વીકારતાં શિવ સંપ્રદાય અપાય છે. અને ધર્મ તરીકે સ્વીકારતાં શક્તિ સંપ્રદાય અપાય છે. પ્રકાશ અને વિમર્શ—વિજ્ઞાન અને વેદ-બંને એક જ વસ્તુની બે બાજુઓ છે, અને આથી શૈવ તથા શાક્ત દર્શન અદ્વૈતવાદી છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં પણ અદ્વૈતવાદ છે, પરંતુ તેમાં વિશ્વને વિવર્તરૂપે સ્વીકારી અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત સ્થાપવામાં આવે છે, અને જીવને પ્રતિબિંબ રૂપે માની એકાત્મવાદ દઢાવવામાં આવે છે. પરંતુ આ શાક્તોના પ્રતિબિંબવાદમાં લૌકિક પ્રતિબિંબ-વાદ સર્વાંશે સ્વીકારાયો નથી. લૌકિક પ્રતિબિંબમાં બિંબ, આદર્શ, અને પ્રતિબિંબ એવી ત્રિપુટી સમજાય છે. પરંતુ શૈવ-શાક્ત દર્શનમાં શિવ પોતે જ પોતાની શક્તિ વડે જગદના વૈચિત્ર્યને ધારણ કરી અનેકધા ભાસે છે, એવું માનવામાં આવે છે. જેમ કેટલાક પ્રાણિઓ અંતરથ વૈચિત્ર્યવાળા હોય છે, તેમ મૂલ વસ્તુ પ્રકાશ અને વિમર્શ રૂપે—વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞેય રૂપે ભાસે છે. આ ભાવમાં શાક્તો “વિવર્ત” શબ્દ પણ વાપરે છે, પરંતુ ત્યાં વિવર્ત એટલે વેદાન્તીઓ સમજે છે તેવા વસ્તુનો વિકાર વિનાનો અન્યથા ભાવ થવો એવો અર્થ નથી; પરંતુ ચિવર્તો વિચિત્રેણ રૂપેણ વર્તનમ્

ન તુ અવિદ્યાવશાત્ કિન્તુ સ્વાતંત્ર્યતઃ—વિવર્ત એટલે વિચિત્ર રૂપે દેખાવું; તે પણ અવિદ્યા વડે નહિ, પરંતુ સ્વાતંત્ર્યથી તેવું દેખાવું. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય શિવનો શક્તિસંબંધથી અથવા સ્વાતંત્ર્યબલથી પ્રકટ થતો વિલાસ સમજવાનો છે.

આ શૈવ-શક્તિ અદ્વૈતમાં વેદાન્તના જેવું પ્રપંચનું મિથ્યાપણું નથી, ન્યાયવૈશેષિકના જેવું આરંભવાદનો આશ્રય લઈ જગતનું કાર્યત્વ નથી, સાંખ્યયોગના જેવું પરિણામવાદનો આશ્રય લઈ અનેક વિકારવાળું જગતનું રૂપ નથી; બૌદ્ધોના જેવું વિશ્વ અસત્ પણ નથી, પરંતુ વિલક્ષણ સ્વરૂપ ચમત્કાર રૂપે અદ્વૈતભાવ* છે. આ સ્વરૂપચમત્કારમાં પ્રસંગે પ્રકાશભાવ આગળ પડે છે ત્યારે શિવ-પ્રાધાન્ય ભાસ થાય છે; જ્યારે વિમર્શભાવ (આત્મપરામર્શ) આગળ પડે છે ત્યારે શક્તિપ્રાધાન્ય ભાસ થાય છે; જ્યારે પ્રકાશ અને વિમર્શ સમભાવે હોય છે ત્યારે બ્રહ્મભાવ ભાસે છે. જડચેતન વિગેરે વિભાગ વસ્તુતઃ નથી, પરંતુ અદ્વૈતભાવમાં ચઢવા સાર શક્તિની પાયરીઓ છે. દેખાતા જડજગતની શક્તિને આધભૂત પ્રકૃતિશક્તિ નામ આપવામાં આવે છે, દેખાતા જડાજડ જીવતા શરીરમાં અધ્યાત્મપુરુષ શક્તિ રહેલી છે; તેના અંતર્યામી તરીકે શુદ્ધાધ્વાની શિવશક્તિ (ચિન્મયી અને આનંદમયી) રહેલી છે; જડજગત અને ચેતનબદ્ધ પુરુષની શક્તિઓનો સંબંધ કરાવનારી ત્રીજી અધિદૈવ માયા શક્તિ (વૈષ્ણવી) રહેલી છે. ટુંકામાં કોઈ પણ પદાર્થ શક્તિવિરહિત એટલે કાર્યપ્રતીતિ કરવામાં અસમર્થ નથી. સ્વયંભુ બ્રહ્મતત્ત્વ શક્તિના વિસર્ગ વડે અનેકાકાર થાય; શક્તિના

* સરખાવો:—

અતઃ પ્રપંચસ્યમૃષાત્વવાદી કાર્ષ્ણ્યત્વવાદી પ્રતિભેદવાદી ।

અસત્યવાદી ચ પરેશ શંભો તવ સ્થિતિનેષદપિસ્પૃશન્તિ ॥

(મહાર્થપ્રકાશ)

બિંદુભાવથી એકાકાર થાય છે. આ અનેકાકાર થવામાં લોકદષ્ટિની જડ પ્રકૃતિશક્તિ વસ્તુતઃ મૂલવસ્તુના સંકલ્પશક્તિના પરિણામરૂપા છે. તેથી મારી કલમ વડે લખાતા અક્ષરો જો કે શાહી, પત્ર અને કલમ જેવી જડવસ્તુની ક્રિયા વડે પ્રકટ થાય છે, તોપણ તે સચેતન વસ્તુના પ્રેરણથી ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયા છે; તેવી રીતે આદ્ય કારણ રૂપે આદ્યા ચિન્મયી શક્તિ છે અને તેની પરંપરામાં આ સચરાચર જગત્ ઉભું થયું છે. આ પ્રકાશ અને વિમર્શનો - વિજ્ઞાનનો અને વેદનો - અદ્વલોઅદ્વલો થવાથી જગત્વિભ્રમ ઉભો થયો છે. પરંતુ આ વૈચિત્ર્ય કેવલ મિથ્યા પદાર્થ નથી. તેમાં વસ્તુનું એકરસપણું નથી, વિરસપણું નથી, પણ સમરસપણું છે એમ શૈવશાકતો માને છે. વેદાન્તીનું એકરસ પણું, અને સાંખ્યયોગીનું વૈરાગ્યજન્ય વિરસપણું શાકતોને ઇષ્ટ નથી. ભોગ સાથે શૈવશાકતને વિરોધ નથી, મોક્ષ સાથે પક્ષપાતી રનેહ નથી; ભોગમોક્ષની એકવાક્યતા થઈ શકે એમ છે, એવું શૈવશાકતનું માનવું છે. શાકતોનું એવું મન્તવ્ય છે કે રસો वै सः એ શ્રુતિને સરલ અર્થમાં સમજવી હોય તો તે શક્તિવાદથી જ સમજવી શકાય તેમ છે.

भगवान् परमानन्दः स्वयमेव हि मनोगतः

तदाकाररसतामेति पुष्कलम् ॥

(મધુસૂદન સરસ્વતી)

ભગવાન્ પરમાનંદ પોતે જ મનમાં પેટેલા તે આકાર બની પુષ્કલ રસરૂપ બને છે.

વામકેશ્વર તંત્રમાં કહ્યું છે કે પૂર્ણાભિષેકવાળા શાકતસિદ્ધ પંચાવન પ્રકારના રસના ભોક્તા હોય છે :—

काव्यशास्त्रे नव रसाः योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः

भक्तियोगे नवरसाः ऋतवो विषये स्मृताः

अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्तिताः

पंचमाद्या रसा देवि पंचपचाशतः स्मृताः ॥

કાવ્ય શાસ્ત્રના ૧ શૃંગાર, ૨ વીર, ૩ કરુણ, ૪ રૌદ્ર, ૫ હાસ્ય, ૬ ભયાનક, ૭ ખીલાસ, ૮ અદ્ભુત, ૯ શાંત એ નવરસ; યોગ-શાસ્ત્રના ૧ યમ, ૨ નિયમ, ૩ આસન, ૪ પ્રાણાયામ, ૫ પ્રત્યાહાર, ૬ ધારણા, ૭ ધ્યાન, અને ૮ સમાધિ એટલા આઠ રસ; ભક્તિશાસ્ત્રના ૧ મનન, ૨ કીર્તન, ૩ ધ્યાન, ૪ સ્મરણ, ૫ પાદ-સેવન, ૬ અર્ચન, ૭ વંદન, ૮ દાસ્ય અને ૯ આત્મનિવેદન-એ નવ રસ; વિષયી જનોના ૧ પુષ્પ, ૨ ગંધ, ૩ સ્ત્રી, ૪ શય્યા, ૫ વસ્ત્ર અને ૬ અલંકાર-એ છ રસ; વિદ્યાપ્રસ્થાનના ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, ૬ છ અંગો, ૧ મીમાંસા, ૧ ન્યાય, ૧ ધર્મશાસ્ત્ર, અને ૧ પુરાણો મળી અરાઢ વિદ્યાના રસ; પેયવસ્તુના ૧ ગૌડી, ૨ માધ્વી, ૩ ધક્ષુની (શેરડીની), ૪ ફલની, અને ૫ ધાન્યની મદિરા મળી પાંચ મધરસ મળી એકંદર પંચાવન પ્રકારના રસનો અતુલવ શાકતસિદ્ધ સામરસ્યની કલા વડે એટલે *ભોગમોક્ષની વ્યવસ્થા વડે મેળવી શકે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે સાંખ્યશાસ્ત્રનાં ચોવીસ જડ તત્ત્વો અને પચીસમા પુરુષમાં જે વર્ગીકરણ થયું છે તે બદ્ધપુરુષને લગતું છે. પુરુષ શબ્દ જ પુરમાં સૂતેલો એવા ભાવનો વાચક છે. બંધનના સ્વરૂપની સમજણ પૂરતું સાંખ્યશાસ્ત્ર ઉપયોગી છે; તે બદ્ધ પુરુષની બદ્ધશામાં દરેક તત્ત્વ તેને પાંચપાંચ ભાવમાં બાંધી રાખે છે. ઉદાહરણ તરીકે માયાતત્ત્વના આવરણમાં રહેલો પુરુષગર્ભ ૧ કલા, ૨ વિદ્યા, ૩ રાગ, ૪ કાલ, અને ૫ નિયતિ વડે અલ્પશક્ત, અલ્પસ, અલ્પ-સુખી, અનિત્ય અને મર્યાદિત થઈ આણુ બની જાય છે; પ્રકૃતિશક્તિ ની છાયામાં પડી ૧ સત્વ, ૨ રજસ, ૩ તમસ્, ૪ વિકૃતિ અને ૫ અવિકૃતિ-એવા ગુણ અને તેના પ્રભાવમાં દબાય છે; માતૃવંશની માયાથી અને પિતૃવંશની કર્મજલથી પુરુષગર્ભ ત્વક, રુધિર, માંસ,

* જુઓ ભોગેન મોક્ષમાપ્નોતિ ભોગેન કુલસાધનમ્ ।

તસ્માદ્યત્નાદ્ ભોગયુક્તો ભવેદ્વીરઃ સુધીઃ

(કુલાર્ણવસંગીત. V. 219)

મેદ, અસ્થિ, મળ્મ, શુક્ર એ ધાતુઓથી જકડાય છે; તેનું મહત્ત્વ અથવા શુદ્ધિતત્ત્વ સંકેતવાળું થઈ ૧ ધર્મ, ૨ જ્ઞાન, ૩ વૈરાગ્ય, ૪ ઐશ્વર્ય, અને ૫ વરદાન આપવાનું સામર્થ્ય ગુમાવી ખેસે છે; તેનું મન ૧ મમત્વ, ૨ અમમત્વ, ૩ કાર્પણ્ય, ૪ મદ અને ૫ મત્સર વડે સદોષ થઈ પાપકર્મમાં લપટાવે છે; તેનો ક્ષુદ્ર મલિનસત્વા માયાનો સત્ત્વગુણ ૧ સૌન્દર્ય, ૨ સૌભાગ્ય, ૩ સાધુશીલતા, ૪ સૌમ્ય, અને ૫ સૌજન્યની થોડી પ્રતીતિ કરાવે છે; તેનો રજ્જોગુણ ૧ વશીકરણ, ૨ આકર્ષણ, ૩ શાન્તિ, ૪ પોષણ અને ૫ પાલન એવી પ્રવૃત્તિમાં તેને ધક્કેલે છે; તેનો તમોગુણ ૧ વિદ્રેષણ, ૨ ઉચ્ચાટન, ૩ સ્તંભન, ૪ મોહન, ૫ મારણ-એવી અધમ ક્રિયામાં પ્રેરે છે; તેનો સાત્ત્વિક અહંકાર (વૈકારિક) ૧ શબ્દ, ૨ સ્પર્શ, ૩ રુપ, ૪ રસ, ૫ ગંધનું શ્રોત્ર, ત્વક્, નેત્ર, શ્રવણ, અને ઘ્રાણ વડે ભાન કરાવે છે; તેનો રાજસ અહંકાર (તૈજસ) તેની પાસે ૧ વચન, ૨ આદાન, ૩ ધાવન, ૪ વિસર્ગ, અને ૫ આનંદની વાક્, પાણિ પાદ, પાયુ, ઉપસ્થ વડે ક્રિયાઓ કરાવે છે; તેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ મર્યાદિત હોવાથી તેને ૧ યથેષ્ટશરીરપ્રાપ્તિ, ૨ પરકાયાપ્રવેશ, ૩ દૂરગતિઆગતિ, ૪ દૂરશ્રવણ, અને ૫ અદૃશ્યકરણની સિદ્ધિ મળતી નથી; તેના પુણ્યકર્મમાં ૧ વીર્ય, ૨ ગાંભીર્ય, ૩ ઐશ્વર્ય, ૪ ભોક્તૃતા, અને ૫ દાતૃતાનો પ્રભાવ હોતો નથી. આ પ્રકારે હણાયલો અને દયાયલો પુરુષ અથવા બદ્ધજીવ શાક્તસાધના વડે મલિન અધ્વામાંથી જ્યારે શુદ્ધાધ્વામાં આવે છે ત્યારે માયાના આવરણનો ભેદ કરી શુદ્ધ વિદ્યાના આવરણમાં આવે છે; તેનું મલિન સત્વાનું આવરણ બદલાય છે, અને શુદ્ધ સત્વાનું આવરણ મળતાં તેને અદ્ભુત વેગ મળે છે; તેનામાં ૧ સ્વયંપ્રકાશ, ૨ જ્ઞાન, ૩ યોગ, ૪ ક્રિયા અને ૫ ચર્યાના નિયમો ઉધડે છે; તે યોગ્ય ગુરુસંબંધથી ૧ શાંભવી, ૨ શાક્તી, ૩ આણવી, ૪ શોધની, અને ૫ બોધની એવી પાંચ પ્રકારની દીક્ષાર્થી વિશુદ્ધ બની જાય છે; તે ૧ તુરીયાતીત, ૨ તુરીય, ૩ સુષુપ્તિ, ૪ સ્વપ્ન, ૫ જાગૃત-એ પાંચ

અવસ્થામાં જાગ્યાવ કરતો પોતાના સ્વરૂપથી કહી કહી બ્રહ્મ થતો નથી; તે ક્રમસૂર્વક ઈશ્વરતત્ત્વના ભુવનમંડલમાં આવે છે અને ત્યાં ૧ રૂપાતીતથી પર, ૨ રૂપાતીત, ૩ રૂપ, ૪ પદ, અને ૫ પિંડ-એવી પાંચ પ્રકારના ક્રમની ધ્યાનકલા સાધી શકે છે; ત્યાંથી આગળ ચઢી સદાશિવતત્ત્વના મંડલમાં પ્રવેશી, ૧ ઈશાન, ૨ તત્પુરુષ, ૩ અધોર, ૪ વામદેવ, ૫ સઘોજાત - એ પાંચમુખવાળા પરમેશ્વરના પ્રભાવને મેળવે છે; ત્યાંથી શક્તિતત્ત્વના મંડલમાં પ્રવેશ કરી, મંત્રવિદ્યાનાં ૧ ઉન્મના, ૨ સમના, ૩ વ્યાપિની, ૪ નાદ અને ૫ બિન્દુ - એવાં પાંચ રશ્મિઓને સિદ્ધ કરે છે અને તે વડે ગમે તે વસ્તુમાં પેસી શકે છે; તે રશ્મિયોગ વડે ૧ અનુગ્રહ, ૨ તિરોધાન, ૩ સંહાર, ૪ સ્થિતિ, અને ૫ સૃષ્ટિ - એ પાંચ કર્મ કરી શકે છે; અને છેવટે શિવતત્ત્વમાં પ્રવેશ કરી, ૧ સર્વાક્રિયા, ૨ સર્વસૂતા, ૩ નિત્યોદયતા, ૪ સર્વવ્યાપકતા, અને ૫ સર્વપૂર્તિ-એ શક્તિપંચક્રને મેળવી, કૃતકૃત્ય થાય છે. બદ્ધ પુરુષની આ મુક્તલાવાપત્તિ શુદ્ધાધ્વાના સામરસ્ય વડે મળે છે, અને આ કારણથી શાક્ત સંપ્રદાય એક ઉપયોગી ધર્મતંત્ર છે એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનતંત્ર પણ છે. એ વાત ખરી છે કે ધર્મનો અને જ્ઞાનનો મુહુર્તિયોગ અને દુરુપયોગ થાય છે, પરંતુ તેમાં તંત્રનો દોષ નથી, કર્તાનો તથા યોજકનો દોષ છે. શાક્તધર્મના સાહિત્યનું સર્વોચ્ચ

† પુરુષની બદ્ધ અને મુક્ત સ્થિતિનો બોધરહસ્ય વ્યુત્પત્તિથી કરવામાં આવે છે :—પુરેવસતીતિ પુરુષ : એટલે કે ત્રણ પુરમાં વસે છે તે પુરુષ એટલે બદ્ધ જીવ; પુરમોષતિ દદતીતિ પુરુષ : ત્રણ પુરને બાળે છે માટે પુરુષ એટલે મુક્ત શિવ. બદ્ધ પુરુષ શુદ્ધિ, પ્રાણ અને શરીર—એ ત્રણ સુવર્ણ, રૂપું અને લોહના પુરમાં રહે છે; એ ત્રણ પુરમાં અભિમાન કરી, વસનાર અસુરનો નાશ કરનારને ત્રિપુરાંતક (શિવ) કહે છે, અને તેનું પુરાણોમાં ત્રિપુરાસુર વગેરેનું સમાધાન આપ્યું છે. (જુઓ મહાર્થમંજરી ઉપર પરિમલ્લ નામની ટીકા).

અંવલોકન નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી નહિ થયેલું હોવાથી; તથા તેની પરિ-
ભાષા અને “ સંધાભાષા ” (સંકેતભાષા) નહિં સમજાયાથી, તે
ધર્મના પાલન કરનારા ધણા અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધાવાળા હોવાથી,
તે ધર્મના આચરણ કરનારા અને કરાવનારા ગુરુઓમાં સિદ્ધાન્તનું
જ્ઞાન નહિ હોવાથી, અને માત્ર ક્રિયાપદ્ધતિમાં જડભાવે પ્રવૃત્તિ કરનારા
હોવાથી શાકત સંપ્રદાયની શુદ્ધ બાળુ જેવી જોધએ તેવી પ્રકાશમાં
આવી નથી. આ શુદ્ધ દષ્ટિ ઉઘાડવા પૂરતો આ સોળ કળાવાળો સોળ
પ્રકાશનો નિઅંધ છે અને તેવી દષ્ટિ ઉઘડ્યા પછી :—

યોગો યોગસ્ય ઉપાધ્યાયઃ (પાર્તજલવ્યાસભાષ્ય)

એ ન્યાયે શાકતયોગ પોતે જ તેના ઉંડા વ્યવહાર અને પરમાર્થના
ધણા મર્મો અભ્યાસકને ઉઘાડી શકશે, એવું માંડે માનવું છે. આ
શાકતયોગના એટલે મંત્રવર્ગના પ્રકાશ વિના કેવલ વેદાન્તશાસ્ત્ર સાધકના
શ્રેયસ્ને સાધી શકે તેમ નથી. ખરેખર :—

શક્તિજ્ઞાનં વિના દેવિ મુક્તિર્હાસ્યાય કલ્પ્યતે ॥

હે દેવી ! તારા સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના મુક્તિ હસવાને પાત્ર અને છે.

શિવસદન,

અમદાવાદ,

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

તા. ૨૩-૬-૩૧

પરિશિષ્ટ ૧

શ્રીચક્રની સમજૂતિનું ૫૮લ

(૧) શ્રીચક્ર : —

^૧ બિન્દુ ^૨ ત્રિકોણ ^૩ વસુકોણ ^૪ દશાર ^૫ ચુગ્મ
^૬ મન્વશ્રનાગ ^૭ દલસંયુત ^૮ ષોડશારમ્ ।

વૃત્તં ત્રિમૂર્ત્યુતં પરિતશ્ચતુર્ધ્વાઃ

શ્રીચક્રમેતદુદિતં પરદેવતાયાઃ ॥

આ પૈકી:—૧ ત્રિકોણ, ૨ અષ્ટકોણ, ૩-૪ બે દશાર, અને ૫ ચતુર્દશકોણ—એ પાંચ શક્તિચક્રો છે; અને ૧ અષ્ટલ, ૨ ષોડશલ, ૩ મેખલાત્રય, અને ૪ ભૂપુર, એ ચાર શિવચક્રો અથવા શ્રીકંઠચક્રો છે.

(૨) શ્રી વિદ્યા સંબંધી વિશેષ માહિતી મેળવવાના ગુરુગ્રંથ ગ્રંથો:—

૧ દેવી ઉપનિષદ	}	શ્રૌત સાહિત્ય
૨ ત્રિપુરાતાપિની		
૩ ત્રિપુરોપનિષદ		
૪ ભાવનોપનિષદ		

૫-૬ સૌન્દર્ય લહરી તથા પ્રપંચસાર—સમયમતનું સાહિત્ય.

૬ તંત્રરાજ—(તંત્ર સાહિત્ય કાદિ, હાદિ, કહાદિ મતનું.)

૭ નિત્યાષોડશિકાર્ણવ—(ભાસ્કરરાયની ટીકા સાથે.)

૮ લલિતાત્રિશતી—(શાંકરભાષ્ય સાથે.)

૯ લલિતાસહસ્રનામ—(ભાસ્કરરાયની ટીકા સાથે.)

૧૦ શ્રી વિદ્યારત્નસૂત્ર—મંત્રના અનેક પ્રકારો સાર.

૧૧ પરશુરામકલ્પસૂત્ર—મંત્રાનુશાન પદ્ધતિ સાર.

૧૨ વરિષ્ઠ્યારહસ્ય—ભાસ્કરરાયનો (હાલ ઉપલબ્ધ નથી.)

૧૩ માતૃકાચક્રવિવેક—(અમુદ્રિત.)

ઉપરનું સાહિત્ય દક્ષિણાચારવાળું સામયિક મતનું છે. નંબર

૬, ૭ માં પશુઆધકારી સાર વામચારનાં પ્રકરણો પણ છે.

શ્રોત્રક્રપૃથક્કરણ

સહિક્રમ :—

૧ વિદુત્રિકોણક્ષુકોણ દશારયુગ્મ-
૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
૧૦ મન્વથ નાગદલસંયુત ષોડશારમ્ ।
૧૧ શૂત્રં ત્રિમ્બુર યુતં પરિતશ્ચતુઃકાઃ
૧૨ શ્રીચક્રમેતદ્વિતં પરદેવતાયાઃ ॥

સહિક્રમ :—

૧	બિન્દુ	૧	ભૂપુર
૨	ત્રિકોણ	૨	ષોડશ દલ
૩	અષ્ટકોણ	૩	અષ્ટ દલ
૪	દશ કોણ (પ્રથમ)	૪	અર્પદશાર
૫	દશ કોણ (દ્વિતીય)	૫	દશ કોણ (દ્વિતીય)
૬	અર્પદશાર	૬	દશ કોણ (પ્રથમ)
૭	અષ્ટ દલ	૭	અષ્ટ કોણ
૮	ષોડશ દલ	૮	ત્રિકોણ
૯	ભૂપુર	૯	બિન્દુ

(ક) મૃપુરની દશદિક્પાલ.

આંતરરેખા

યંત્રસ્થ-

સ્થાન

મૃપુરના દશસુદ્રા ધીજ

અલિદેશમાં શક્તિ

પૂર્વમાં ૧ સર્વસંક્ષોવિણી દ્રો
દક્ષિણમાં ૨ સર્વવિદ્રાવિણી દ્રો
પશ્ચિમમાં ૩ સર્વોર્ધ્વવિણી દ્રો
ઉત્તરમાં ૪ સર્વવશંકરી દ્રો
અગ્નિદેશમાં ૫ સર્વોન્નમાદિની દ્રો
નૈઋત્યદેશમાં ૬ સર્વમહાકુશા દ્રો
વાયુદેશમાં ૭ સર્વલેચરી દ્રો
દક્ષિણદેશમાં ૮ સર્વવીજમુદ્રા દ્રો
ઉર્ધ્વ ૯ સર્વમહાયોનિ દ્રો
અધઃ ૧૦ સર્વઅંતરિક્ષિકા દ્રો

પિંડસ્થાન

મૂલાધાર
સ્વાધિષ્ઠાન
મણિપુર
અનાહત
વિશુદ્ધ
આશા
સહસ્ત્રાર
દાદશાંત
લંબિકા
અક્ષરંધ્ર

પ્રમાણે પ્રકટ યોગિની
તે અકચટતપયશહ-એ
નવ વર્ગની વણુદેવતા,
તથા અધ્યક્ષ મુખ્ય દેવ-
તાની નિયતિ અથવા
મર્યાદા કરનાર શક્તિ
મળી દશ થાય છે. તેઓ
મંત્ર દ્વારા કાર્ય કરે છે.

૧૫ અમૃતાકર્ષિણી
૧૬ શરીરાકર્ષિણી

ઓજસ્ય
સ્થૂલ શરીર

- ૭ ક્રૃં. શિવવૃત્તી નિત્યા
૮ ક્રૃં. ત્વરિતા નિત્યા
૯ લૃં. કુલસુન્દરી નિત્યા
૧૦ લૃં. નિત્યા (નિત્યા)
૧૧ ઈ. નીલપતાકા નિત્યા
૧૨ ઈ. વિજયા નિત્યા
૧૩ ઔ. સર્વ મંગલાનિત્યા
૧૪ ઔ. જ્વાલામાલિની નિત્યા
૧૫ ઔ. ચિત્તા નિત્યા
૧૬ ઃ. મહા નિત્યા
જ્યારે ભૂપુરની પ્રકટ થોગિની-
ઓ માતૃકાના વર્ણની અધિષ્ઠા-
ત્રી છે, ત્યારે પોડશદ્ધની ગુપ્ત
થોગિનીઓ સ્વરમાળાની અધિષ્ઠા-
ત્રી છે, અને તેઓ મંત્ર દ્વારા કાર્ય
કરે છે.

મકમિલ ૧૯ -૧૯૦૬લિદેહાત	૧૯૬૧૮	૨૦૧૧૮	ચક્રદેવતાશક્તિ સ્થાન સહિત	ભાવનીય ધર્મ બીજ સહિત	ટિપ્પણ
લિદેહાત ૧૯૦૬	૧૯૬૧૮	૨૦૧૧૮	<p>ગુપ્તતરયોગિની</p> <p>૧ અનંગકુસુમા (પૂર્વ)</p> <p>૨ અનંગમેઘલા (દક્ષિણ)</p> <p>૩ અનંગમદના (પશ્ચિમ)</p> <p>૪ અનંગમદનાતુરા (ઉત્તર)</p> <p>૫ અનંગમેઘા (અગ્નિ)</p> <p>૬ અનંગવેગિની (નિશ્ચય)</p> <p>૭ અનંગમદનાંકુશા (વાયુ)</p> <p>૮ અનંગ માલિની (ઇશાન)</p>	<p>કંઘં ગં ઘં હં વયન</p> <p>ચં છં જંઘંઞંઆદાન</p> <p>ટં ઠં ડં ઢં નૈવિસર્ગ</p> <p>તં થં દં ઘં નૈવિસર્ગ</p> <p>પંફં વં મં મંઆનંદ</p> <p>યં રં લં લં હાન</p> <p>શં ષં સં હં ઉપાદાન</p> <p>લં કં ઉપેક્ષા</p>	<p>ત્રીજા આવરણમાં અષ્ટદશમાં આંતર-ક્રિયાશક્તિને તે તે ક્રમેન્દ્રિયથી વિખૂટી પાડી, સ્વતંત્ર વિકાર કરી શકે તેવી શક્તિ મેળવવાનું ધ્યેય જણાય છે. સામાન્ય રીતે સ્થૂલ આંગની ઇન્દ્રિય હોય તો જ વચન-આદાન વિગેરે થાય છે, પરંતુ ભાવનાના ઉત્કર્ષથી ભૂતાકાશમાં જ આંગ વિના (અનંગ) તે તે ક્રિયા કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ તાર મારફત વિજળીનો પ્રવાહ ચાલે, અને તેને જેમ તાર વિના પણ ફેલાવી શકાય છે તેમ ઇન્દ્રિયના સ્થૂલ તંત્ર વિના પણ સૂક્ષ્મ રશ્મિયોગથી ક્રિયા સંધાય છે. આ ક્રિયાશક્તિ વધારે ગુપ્ત રામ કરે છે, તેથી ગુપ્તતરયોગિની કહેવાય છે. આ ક્રમમાં વ્યંજન-માલાની અધિષ્ઠાત્રી મંત્ર દ્વારા કાર્ય કરે છે.</p>

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા	પદ્યક્રમ	અર્થ	ભાવનીય ધર્મો	ટિપ્પણ
અધ્યાય ૧૮	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા	સંપ્રદાયયોગિની :— ૧ કૈં સર્વસંશોભિણી ૨ લૈં સર્વવિદ્રાવિણી ૩ ગૈં સર્વાકર્ષિણી ૪ ઘૈં સર્વાહલાદિની ૫ ઙૈં સર્વસંમોહિની ૬ ઙૈં સર્વસ્તંભિણી ૭ ઙૈં સર્વજ્ઞભિણી ૮ ઙૈં સર્વશક્તી ૯ ઙૈં સર્વરંજિની ૧૦ ઙૈં સર્વોન્માદિની ૧૧ ઙૈં સર્વાર્થસાધિની ૧૨ ઙૈં સર્વસંપત્તિપુરણી ૧૩ ઙૈં સર્વમંત્રમયી ૧૪ ઙૈં સર્વમંત્રશંકરકરી	નાહીચક્ર—સ્થાન અલંકૃષ્ટા-ડાખા કર્ણમાં ફૂંદ — પાંચમાં વિશ્વાદરા-જ્ઞાનમાં વારણી (ચિત્રા)-ઉપસ્થમાં મૂત્ર તથા વીર્ય વિસર્જનમાં હસ્તિજીવહા-ડાખા નેત્રમાં યશસ્વિની(શરા)-બ્રૂમધ્યમાં પયસ્વિની-નાસિકામાં ગાંધારી—જમણા નેત્રમાં પૂષા — જમણા ડાનમાં શંખિની—કંઠકૂપમાં સરસ્વતી—જિહ્વામાં ધડા-ડાખા નાકના રંધ્રમાં પિંગલા-જમણા નાકના ” સુપ્રભા-પૃષ્ઠવંશની મધ્ય- શક્તિમાંથી બહાર રંધ્ર સુધી	ત્રીજા આવરણમાં ક્રિયાશક્તિ કરણ વિના માત્ર રસિમયોગથી વહે-વડાવાય છે એમ કહ્યું તે રસિમનો પ્રવાહ પિંડના કયા ભાગમાં વહે છે તેવું સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન યોગી આવરણમાં ગ્રંથ્યું છે. નહુ-ગતિ કરવી. જે શિસ્તમાં ગતિ થાય તે રેખાનું નામ નાહી-આ નાહી ઇચ્છાને જ્ઞાનને અને ક્રિયાને વહેન કરે તે ઉપરથી મનો-વહા, તથા પ્રાણવહા નાહીઓ કહેવાય છે. તેના સ્થૂલ તંતુઓ તે વડે મર્મ-બ્યૂહ અને મસ્તિષ્ક રચાય છે. સં-પ્રદાયયોગિનીઓ એકાક્ષર વડે તે તે નાહીના પ્રવાહનું ભાન કરાવે છે, “યોગ યોગનો” ઉપાધ્યાય બને છે. એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પ્રશ્નક્રમ	પ્રશ્ન	આવનીય ધર્મો	ટિપ્પણ
૧૬૫	અક્રદેવતા શક્તિ	પ્રાણ-હૃદયમાં અપાન-ગુહમાં વ્યાન-સર્વ શરીરમાં ઉદાન-કંઠદેશમાં સમાન-નાભિમાં નાગ-ઉદ્દગારમાં કૂર્મ-ઉન્મીલનમાં કુકર-ક્ષુધામાં દેવદત્ત-વિઘ્નબાણમાં ધનંત્ય-સ્તબ્ધ શરીરમાં	ચોથા આવરણમાં જે નાડીયોગ કહ્યો તે નાડીઓમાં પ્રવર્તતાં કિરણો “હિરણ્યગર્ભ” પુરુષમાંથી નીકળે છે; તેનો પિંડમાં પ્રવેશ ક્યાં થાય છે, અને ક્યા કેન્દ્રમાં તે કિરણ બિંદુ-ભાવને પામી નાડીચક્રને ચલાવે છે તેનો પ્રબોધ આ પાંચમા આવરણ-માં છે. હિરણ્યગર્ભનાં રશ્મિઓ આ દશ પ્રાણ રૂપે પિંડમાં કેન્દ્રભાવને પામે છે, અને તે પ્રાણોની ખીલવ-ણી અને અંકુશ કુલયોગિની કરે છે. કુ એટલે પૃથ્વી અથવા રથૂલદેહ-તેમાં લીન થયેલી શક્તિ-તેનું નામ કુલયોગિની.
૧૬૬	કુલયોગિની :- ૧ ણૈ સર્વસિદ્ધિપ્રદા ૨ તૈ સર્વસંપત્તપ્રદા ૩ યૈ સર્વપ્રિયંકરી ૪ દૈ સર્વમંગલકારિણી ૫ ધૈ સર્વકામપ્રદા ૬ નૈ સર્વદુઃખ- વિમોચિની ૭ પૈ સર્વમૃત્યુ- પ્રશમિની ૮ પૈ સર્વવિઘ્ન- નિષારિણી ૯ વૈ સર્વાંગસુંદરી ૧૦ મૈ સર્વસૌભાગ્ય- વાયિની		

મહાકાવ્ય	મહાકાવ્ય	ચક્રદેવતા શક્તિ	ભાવનીય ધર્મો	ટિપ્પણ
મહાકાવ્ય ૧૮ મહાકાવ્ય ૧૮	મહાકાવ્ય ૧૮ મહાકાવ્ય ૧૮	કુલોત્તીર્ણયોગિની :- ૧ મૈ સર્વજ્ઞા ૨ યૈ સર્વસક્તા ૩ રૈ સર્વશ્રવ્યપ્રદા ૪ લૈ સર્વજ્ઞાનમયી ૫ કૈ સર્વવ્યાધિ- ચિનાશિની ૬ શૈ સર્વધારા ૭ વૈ સર્વપાપહરા ૮ સૈ સર્વનિવૃત્તમયી ૯ હૈ સર્વરક્ષા ૧૦ લૈ કૈ સર્વ- પ્તિસત્ફલપ્રદા	દશવર્હિનકલા રેયક પાયક શેષક દાહક પ્લાવક ક્ષારક ઉદ્ગારક ક્ષોભક બૃંભક મોહક	પાંચમા આવરણના દશ પ્રાણો પિંડમાં હિરણ્યગર્ભાની માત્રા રૂપે પ્રવેશ પામી, કેન્દ્રિત થયા છે. આ પ્રાણોને જે બલ ધારારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તે અગ્નિનું છે અને તે સૌંદર્ય એટલે સૂર્ય બિંબમાંથી ઉતરી આવે છે. આ અગ્નિની દશ કલાનું સ્વરૂપ આ છઠ્ઠા આવરણમાં સમજવું છે. આ દશ અગ્નિકલા ન્યારે કુલ એટલે પિંડ બહારના બ્રહ્માંડમાંની એટલે સૂર્ય-બિંબરૂપ અધ્યક્ષની સમજાય છે ત્યારે કુલોત્તીર્ણયોગિની દેવતા બને છે, અને તે દેવતાઓ દશવર્હિનકલાને પિંડમાં સમયાનુસાર અભિવ્યક્ત રાખી દેહના સર્વ રોગને નાશ કરી, આરોગ્યસિદ્ધિ કરાવે છે.

શીર્ષક	અક્ષરેયતા શક્તિ	લાવનીય ધર્મો	ટિપ્પણ
શીર્ષક	નિર્ગર્ભયોગિની વાગ્દેવતા :— ૧ ઐ. અઃ વશિની ૨ કૈ. હૈ. કામેશ્વરી ૩ વૈ. ઐ. મોહિની ૪ હૈ. ઐ. વિમલા ૫ તૈ. નૈ. અરુણા ૬ વૈ. ઐ. જયિની ૭ ઐ. હૈ. સર્વેશ્વરી ૮ વૈ. ઐ. કૌલિની	શીત ઉષ્ણ સુખ દુઃખ ધૃષ્ટા સત્વ રજસ્ તમસ્	સર્વ રોગહર ચક્રનું છઠ્ઠા આવરણમાં સ્વરૂપ સમજાયા પછી તથા અનુબંધન વડે તે । સદ્ધર્મો પછી સાતમા આવરણ- માં દેહજય, મનોજય અને પ્રકૃતિજય મેળવવા સાર શબ્દસંહ્યાત્મકા વાગ્- દેવીની ઉપાસના આ સાતમા આવરણમાં છે. શીતોષ્ણ ૬૦૬ દેહના છે, સુખદુઃખ- ધૃષ્ટા-એ ત્રિપુટી મનને લગતી છે, અને સત્વ, રજસ્ તમસ્-એ ગુણત્રય પ્રકૃતિના છે. જેઓ દેહજય મનોજય અને પ્રકૃતિજય કરી શકે તેઓ ત્રિપુરા શક્તિના સ્વરૂપને જાણવાના અધિ- કારી છે.
શીર્ષક	શીર્ષક	શીર્ષક	શીર્ષક
શીર્ષક	શીર્ષક	શીર્ષક	શીર્ષક
શીર્ષક	શીર્ષક	શીર્ષક	શીર્ષક

શ્રેણી	અક્રદેવતા શક્તિ	ભાવનીય ધર્મો	ટિપ્પણ્ય
૧૮૬૧૧૮ ૧૮ ૧૮૭૧ ૧૮૮૧	સર્વેરહસ્યયોગિની :- ૧ કામેશ્વરી ૨ વજ્રેશ્વરી ૩ સૌ: ભગમાલિની આ ત્રણ વ્યસ્ત (analytic) ત્રિપુર સુંદરી દેવી કહેવાય છે.	પીઠ:— કામરૂપ-પ્રકૃતિતત્ત્વ પૂર્ણગિરિ-મહત્તત્ત્વ જાલંધર-અહંકારતત્ત્વ	મૂલ પ્રકૃતિનાં મલિન સત્ત્વોનું અ- તિક્રમણ કર્યા પછી આરંભા આવ- રણમાં શુદ્ધસત્ત્વાની ત્રણ ખંડમાં ભાવના કરવાની છે. જેમાંથી મૂલ બિંદુની ઉત્પત્તિ થાય છે, ન્યાંથી નાદ- કલા જાગે છે, ન્યાંથી “હંસ” એટલે પ્રાણકલા જાગે છે, અને ન્યાંથી મ- નનું સ્ફુરણ થાય છે તે કોળને કામ- રૂપ પીઠ કહે છે. આની મર્યાદા મૂ- લાધારથીના બિપર્યત હોય છે; ત્યાર પછી એટલે નાભિથી અનાહત પર્યંતના પી- ઠને પૂર્ણગિરિપીઠ કહે છે. અનાહ- તથી આજ્ઞા પર્યંતના પ્રદેશમાં જાલં- ધરપીઠની વ્યાપ્તિ છે. મૂલ પ્રકૃતિ કામને જગવે છે; મહત્તત્ત્વ તે કામને હયા શિખર ઉપર લાઈ જાય છે, અને અહંકાર તે કામને સિદ્ધ કરાવે છે. જીવોના જે મિથ્યા વિકલ્પો અથવા કામો છે તે ઉપાસના સિદ્ધ કરનારને સત્યસંકલ્પ અથવા સત્યકામ થાય છે.

શ્રી સુધર્માસ્વામી ગ્યાનબંધાર-ઉમારા	૨૦૧૬	૨૦૧૭	અકલેવતા શક્તિ	ભાવનીય ધર્મો	ટિપ્પણ
વિવેક	સર્વોન્નદેવ	અંગીદેવતા	અકલેવતા શક્તિ	આધ્યાત્મિક શક્તિ (હ્રીં) ને પૂર્ણ કેન્દ્રમાં લાવી લેવાની (શ્રી) વિદ્યા રૂપે ઓટલે પરા દેવતા રૂપે આલેખી વડે અનુભવવી.	મધ્ય કેન્દ્રનો મંત્ર :— ૐ હ્રીં શ્રીં સમસ્તા મૂલવિદ્યા ઓઝીયાનપીઠે શ્રી મહાત્રિપુર-સુંદરી દેવી શ્રી પાદુકાં પૂજયામિ નમઃ । આ મંત્ર વડે આવરણપૂજા થાય છે. આ અંગી દેવતાને લેવાની સમષ્ટિ વિદ્યા કહે છે, બ્યારે પંચ-દશી મંત્ર વ્યસ્ત વિદ્યા છે. પંચ દશાક્ષરી ગુરુ પાસેથી દીક્ષાના ક્રમથી મેળવવાની હોય છે. તે પંચદશ અક્ષરો પંચદશ નિત્યા (કાલકલા), તથા પાંચ મહાભૂતને તથા ગુણો વડે ગુણવાથી પદર (દિક્કલા) તથા

ત્રિપુરાનું લક્ષણુ :—

ત્રિમૂર્તિસર્ગાંશ્વ પુરાભવત્વાત્

ત્રયીમયત્વાશ્ચ પુરૈવ દેવ્યાઃ ।

લયે ત્રિલોક્યા અપિપૂરણત્વાત્

પ્રાયોઽમ્બિકાયાસ્ત્રિપુરેતિનામ ॥

(પ્રપંચસાર ૯-૨)

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર-એ ત્રણ દેવમૂર્તિઓના પ્રકટ થતા પહેલાં વિદ્યમાન હોવાથી તથા વેદ-ત્રયી રૂપે દેવીનું વિગ્રહ હોવાથી તથા આ ત્રિલોકનો લય થયા પછી પણ પૂર્ણ ચૈતન્યરૂપે શેષ રહેનાર હોવાથી માતૃશક્તિનું નામ ત્રિપુરા પાડવામાં આવ્યું છે.

અત્યેક ભૂતમાં આકાશાદિ કમક્ષી ૧+૨+૩+૪+૫=પંદર ગુણોનો આ-વિભાવ થવાથી એકંદર પંદર (ભૂત-કલા) ભૌતિક નિત્યા પ્રકટે છે. આથી કાલ, દિક્ષ, અને વસ્તુ મર્યાદાના સર્વ પદાર્થો પંદર કલામાં એકત્ર કરી, તેને ત્રણ વ્યૂહમાં એકત્ર કરી, તેને મૂલ ત્રિકોણમાં એકત્ર કરી, તેને ત્રણ રેખામાં એકત્ર કરી, તેને ત્રણ રેખામાં માતૃકાના સોળ સોળ અક્ષરો અ-ક્ષ-શ સંસારથી વિન્યસ્ત કરી, તે કોણના અંતઃપ્રદેશમાં હ.ઠ.ક્ષનો વિન્યાસ કરી, તે સર્વ માતૃકાયકને બિંદુમાં લીન કરી, બિંદુને નાદમાં લીન કરી, નાદને શક્તિમાં લીન કરી, શક્તિને સ્વપ્રકાશ શિવસ્વરૂપમાં લીન કરી-આ મહાત્રિપુર સુંદરી દેવતા તે હું આત્મચૈતન્ય છું-એ પ્રકારની અહ-મહભાવના કરવી. આવી ભાવના સિદ્ધ કરનાર શ્રીચિંતાનો જીવન્મુક્ત શિવયોગી ગણાય છે.

પરિશિષ્ટ ૨ જી

હાદિમતાનુસારી શ્રીયંત્ર

લે. શાસ્ત્રીજી ભાતીલાલ કલ્યાણજી દીક્ષિત-વિદ્યાવારિધિ,
નિવૃત્ત આચાર્યશ્રી, મુંબાદેવી સંસ્કૃત પાઠશાળા મુંબઈ

પ્રાચીન આગમગ્રંથોમાં શ્રીયંત્રના મુખ્ય બે પ્રકાર દર્શાવેલા છે. એક પ્રકાર કાદિવિદ્યાનુસારી કહેવાય છે અને બીજો પ્રકાર હાદિવિદ્યાનુસારી કહેવાય છે. એક ત્રીજો પ્રકાર કહાદિવિદ્યાનો છે. પરંતુ પ્રાચીન આગમોમાં આ ત્રીજા પ્રકારનું વર્ણન વધુ જોવામાં આવતું નથી. પાછળથી થયેલા કેટલાએક પદ્ધતિગ્રંથોમાં કહાદિ-વિદ્યાનો ત્રીજો પ્રકાર જોવામાં આવે છે. કાદિવિદ્યા અને હાદિ-વિદ્યાનાં ચક્રોમાં કોઈ રીતનો ફેરફાર નથી. આ સાથે જોડેલાં બંને ચક્રો જોવાથી સમજાશે કે એ બંને ચક્રોની રચનામાં કોઈ રીતનો ફેરફાર નથી. કાદિ મતના ચક્રમાં જે આવરણદેવતાઓ છે તે જ દેવતાઓ હાદિ મતના ચક્રમાં પણ છે. બંને ચક્રોમાં ફરક ફક્ત મધ્યખિંદુમાં આવનાર પરદેવતાના મંત્રનો છે. ચક્રના મધ્ય ભાગમાં ચક્રનાં અધિષ્ઠાત્રી ત્રિપુરસુંદરીનો જે મંત્ર લખવામાં આવે છે તે મંત્રના બે બે નીચે મુજબ છે:—

* પત્ન્યસ્ય લોપામુદ્રાખ્યા મામુપાસ્તેઽતિ ભક્તિ : ।

અયં ચ નિતરાં ભક્તસ્તસ્માદસ્ય વદસ્વ તત્ ॥

ત્રિપુરાસિદ્ધાન્તમાં પણ

અગસ્ત્યપત્ન્યા લોપાખ્યમુદ્રાયાઃ પરમેશ્વરી ।

પ્રસન્નત્વાદિયં દેવી લોપામુદ્રેતિ ગીયતે ॥

અહ્માણ્ડપુરાણાન્તર્ગત લલિતાસહસ્રનામમાં

લોપામુદ્રાર્ચિતા લીલાકૃત્તબ્રહ્માણ્ડમણ્ડલા ॥

કાદિવિદ્યાનો મહામંત્ર કથી શરૂ થાય છે અને હાદિ-
વિદ્યાનો મહામંત્ર હથી શરૂ થાય છે.

૧ કર્ણહલહીં હસકહલહીં સકલહીં (કાદિવિદ્યા) પંચ-
દશાક્ષરી.

૨ હસકલહીં હસકહલહીં સકલહીં (હાદિવિદ્યા) પંચ-
દશાક્ષરી.

આ ગ્રંથોમાં કાદિવિદ્યાના ઉપાસક અગસ્ત્ય ઋષિ છે, એમ જણાવેલું છે. બ્રહ્માણ્ડપુરાણમાં લલિતાદેવીનું ઉપાખ્યાન છે. તેમાં પણ અગસ્ત્ય મુનિ કાદિવિદ્યાના ઉપાસક હતા, એવું કથન છે. હાદિ-
વિદ્યાની ઉપાસિકા મુનિવર અગસ્ત્યનાં પત્ની મહાસતી લોપામુદ્રા છે. બ્રહ્માણ્ડપુરાણાન્તર્ગત લલિતાત્રિશતિમાં શ્રી ભગવતીનું વાક્ય છે. તે ઉપરથી મુનિવર્ય અગસ્ત્ય અને મહાસતી લોપામુદ્રા બન્ને શ્રીપુરસુંદરી-
નાં ઉપાસક હતાં, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કાદિવિદ્યા અને હાદિ-
વિદ્યાના ઉપાસક ગુરુઓની પરંપરા નીચે મુજબ છે:-

કાદિવિદ્યાની ગુરુપરંપરા

૧ પરબ્રહ્માશાનંદનાથ

૨ પરશિવાનંદનાથ

૩ પરાશકલ્પમ્બા

૪ કૌલેશ્વરાનંદનાથ

૫ શુકલદેવ્યમ્બા

૬ કુલેશ્વરાનંદનાથ

૭ કામેશ્વરી અંબા

૧ ભોગાનંદનાથ

૨ કિલ્લનાનંદનાથ

૩ સમયાનંદનાથ

૪ સહજાનંદનાથ

દિવ્યગુરુપરંપરા

સિદ્ધગુરુપરંપરા

- ૧ ગગનાથંદનાથ
- ૨ વિશ્વાનંદનાથ
- ૩ વિમલાનંદનાથ
- ૪ મદનાનંદનાથ
- ૫ ભુવનાનંદનાથ
- ૬ લીલાનંદનાથ
- ૭ સ્વાત્માનંદનાથ
- ૮ પ્રિયાનંદનાથ

મનુષ્યગુરુપરંપરા

હાદિ વિદ્યાની ગુરુપરંપરા

- ૧ પરમશિવાનંદનાથ
- ૨ કામેશ્વર્યમ્બાનંદનાથ
- ૩ દિવ્યૌધાનંદનાથ
- ૪ મહૌધાનંદનાથ
- ૫ સર્વાનંદનાથ
- ૬ પ્રસાદેવ્યમ્બાનાથ
- ૭ પ્રકાશાનંદનાથ

દિવ્યગુરુપરંપરા

- ૧ દિવ્યાનંદનાથ
- ૨ ચિદાનંદનાથ
- ૩ કૈવલ્યાનંદનાથ
- ૪ અનુદેવ્યમ્બાનંદનાથ
- ૫ મહોદયાનંદનાથ
- ૬ સિદ્ધાનંદનાથ

સિદ્ધગુરુપરંપરા

પ્રસિદ્ધ છે. દક્ષિણના કેટલાએક પદ્ધતિગ્રંથોમાં હાદિવિદ્યા એટલે કે શ્રી ત્રિપુરાસુંદરીના હકારાદિ મંત્ર તરીકે હસકલરડૈં હસકલરડીં હસકલરડૌઃ આ જ મંત્ર લીધો છે. મંત્રરત્નાકર વિગેરે પદ્ધતિગ્રંથોમાં હાદિવિદ્યા તરીકે આ મંત્ર લેવામાં પ્રમાણ કયું છે તે જણાવ્યું નથી. પરંતુ લલિતાસહસ્રનામના ભાષ્યમાં શ્રીમાતા-પદ્મનું નિવર્ચન કરતાં ભાષ્યકારે લખ્યું છે કે હસકલરડ એ જ વ્યંજનને છેડે બાલાત્રિપુરસુંદરીના † ખીજમંત્રના ત્રણ સ્વરો અનુક્રમે જોડીને ત્રણ ફૂટ એટલે ત્રણ ખંડ બનાવતાં જે મંત્ર થાય તેનું નામ માતા છે.

શ્રી ચક્રની રચના

દરરોજ પૂજા કરતી વખતે યંત્ર લખીને પૂજા કરવી, અને તેનું વિસર્જન (અંતરાત્મામાં સમારોપ) કરવું, આ એક પ્રકાર છે. આ પ્રકારને નિત્યયંત્રનિર્માણ પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. નિત્ય-યંત્રને સિંદૂર અથવા કેશરથી લખવો, એમ આગળ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. ખીજો પ્રકાર સિદ્ધયંત્રનિર્માણનો છે. સિદ્ધયંત્રને સોનું, રૂપું,

અને હાદિ આપ્યા છે, એ બન્ને મંત્રો શૈવ સંપ્રદાયના જ છે. પ્રથમ મંત્રમાં સૃષ્ટિક્રમ છે અને ખીજા મંત્રમાં સંહારક્રમ છે, એમ એ સંપ્રદાયના આગ્રહીઓ જણાવે છે. આ જાતના મંત્રોને શાસ્ત્રનો ટકો હોય, એવું મારા જાણવામાં આવ્યું નથી.

† બાલા ત્રિપુરસુંદરીનો ખીજમંત્ર ઈં ક્લીં સૌઃ છે. હસકલરડ ની સાથે ઈં ઈં ઔઃ એ ત્રણ સ્વરને જોડતાં હસકલરડૈં હસકલરડીં હસકલરડૌઃ એ શ્રીમાતા એટલે શ્રી ત્રિપુરસુંદરીનો હૃદયી શરૂ થતો મંત્ર થાય છે. અને આ સાથે આપેલા શ્રીચક્રમાં એ જ મંત્ર મધ્યખિંદુમાં લીધો છે.

